

esély

2003/6

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Amartya Sen:** Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I.
- 23 **Diósi Pál:** Kirekesztésről és a továbbtanulás kívánatos támogatásáról
- 39 **Fernzeleyi Bori – Légmán Anna:** A skizofrénia társadalmi narratívái

MAGYAR VALÓSÁG

- 58 **Kemény István – Janky Béla:** A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól
- 74 **Lakner Zoltán:** Versengő célok, versengő elvek. Lakáspolitikai és politikai motivációk 1990–2003

ESÉLYEGYENLŐSÉG

- 103 Rövid helyzetkép a súlyosan-halmozottan sérült emberek magyarországi életlehetőségeiről

CIVIL VILÁG

- 110 **Szász Anna:** Romaversitas

HOZZÁSZÓLÁS

- 118 **Borsos Terézia:** Néhány észrevétel Gáthy Vera: *Jelnyelvi tolmácsok* című cikkéhez

VITA

- 127 **Krémer Balázs:** Szösszenet - az erőszakos mozgalomról és a mozgalmár erőszakosságáról

HÍREK, INFORMÁCIÓK

AMARTYA SEN

Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I.*

A „társadalmi kirekesztés” fogalma relatíve új, René Lenoir negyedszázaddal ezelőtti írásában fordult elő először, így őt tekintjük a kifejezés szerzőjének.¹ A fogalomnak azonban fontos előzményei vannak a szegénységről és deprivációról szóló diskussziókban és írásokban. Manapság a témának már igen nagy irodalma van, ami gyorsan növekszik.²

1. Az értékelés és a feltárás feladata

A társadalmi kirekesztés fogalmkörébe a társadalmi és gazdasági problémák feltűnően széles körét sorolják. Mikor a francia kormány szociális ügyekkel foglalkozó államtitkáraként René Lenoirnak a gyakorlat számára meg kellett határoznia, hogy kiket sorol a „kirekesztettek” közé, a francia népesség egytizedére becsülte a meghatározandó társadalmi csoport nagyságát, és a következőket sorolta bele:

értelmi és testi fogyatékosok, öngyilkossági kísérletet elkövetők, idős rokkantak, bántalmazott gyermekek, szenvedélybetegek, bűnelkövetők, egyedülálló szülők, sok-problémás háztartások, marginális, aszociális személyek és más társadalmi „nem-illeszkedők”.³

A Lenoir eredeti ötletét követő irodalom tovább bővítette a „társadalmi kirekesztettség” már amúgy is terjedelmes listáját. Ahogy Silver (1995) megjegyzi, a listát ki kell egészítenünk „még néhány dologgal, melyekből az irodalom szerint az embereket ki lehet rekeszteni”. Ilyenek:

a megélhetés; a biztos, folyamatos munkaviszony; a jövedelem; a vagyon, a

* Social Development Papers No. 1. Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, 2000.

1 Lásd: Lenoir 1974.

2 Az irodalomhoz (és a társadalmi kirekesztés történetének, tartalmának és következményeinek megértéséhez) megvilágító és tartalmas bevezetesként lásd: Rodgers és munkatársai 1995; Jordan 1996; de Haan 1997; Gore és Figueiredo 1997; Figueiredo, de Haan és Maxwell 1998.

3 Lásd: Silver 1995, 63; továbbá Foucauld 1992.

TANULMÁNYOK

*hitel vagy a földtulajdon; a lakhatás; a minimális vagy megfelelő fogyasztási színvonal; az oktatás, a gyakorlati készségek és a kulturális tőke; a jóléti állam; az állampolgárság és a jog előtti egyenlőség; a demokratikus részvétel; a közjavak; a nemzet vagy a domináns faj; a család és a társaság; az emberiség, a tisztelet, az önmegvalósítás és a megértés.*⁵

A fogalom tartalmának robbanásszerű növekedéséből világosan látszik, hogy a társadalmi kirekesztés irodalma nem önkorlátozó.

Azért persze ez nem ilyen egyszerű. A szegénység és a depriváció kutatói közül sokakat indított kritikai megjegyzésekre az impresszió, hogy a problémákat kritikátlanul és fegyelmezett válogatás nélkül listázzák a „társadalmi kirekesztés” tág címszava alá, és mindez kombinálódik a lelkes izgalommal, amellyel a koncepció elfogadása mellett az energikus hívek érvelnek. Else Oyen (1997) cseppet sem hízelgő képén, melyet a társadalmi kirekesztést kutató vállalkozásokról festett, a területre újonnan belépők „fölkapják a koncepciót, körbefutkosnak vele, szemináriumokat és konferenciákat szerveznek, hogy kutatható témákat találjanak egy olyan fogalom ernyője alatt, melynek nagyon korlátozott elméleti megalapozása van” (63. o.). Ha a hívek hangosak, legalább annyira hangosak a kritikusok is.

Ebben a tanulmányban megpróbálom alapos vizsgálatnak alávetni a társadalmi kirekesztés gondolatának természetét, relevanciáját és gazdagságát. Azt is meg kell kísérelnem, hogy a társadalmi kirekesztés fogalmát összekapcsoljam a korábban leírt koncepciók közül azokkal, melyek nyilvánvalóan közel állnak hozzá. Látnunk kell, mit adott hozzá a korábbiakhoz az új koncepció, és ez a hozadék mennyiben tekinthető lényegesnek. Kritikai vizsgálat tárgyává teszem annak lehetőségét is, hogy a fogalmat a francia – és általánosabban az európai – feltételektől eltérő kontextusban használjuk⁶, hiszen mind ez ideig e fogalom csak Európában aratott sikert.

Ami a gondolat hasznosságát illeti, alaposan és kritikusan meg kell vizsgálnunk, hogy a társadalmi kirekesztés gondolata milyen új megértést hozott, ha hozott ilyet egyáltalán. Hozott-e valami újdonságot, ami hozzájárul a szegénység természetének jobb megértéséhez? Segít-e meghatározni a szegénység olyan okait, melyeket egyébként nem vennénk figyelembe? Gazdagítja-e a koncepció a szegénység csökkentését célzó politikai és társadalmi cselekvésről szóló gondolatainkat? Mennyiben különböznének a szegénységről szóló elképzeléseink, ha egyszerűen elfelejtenénk a társadalmi kirekesztés irodalmát? Mennyiben változna ezáltal a választott politikánk? Ezek a kritikai kérdések központi jelentőségűek a társadalmi kirekesztés gondolatának megfelelő értékelésében és feltárásában.

⁵ Silver 1995, 60; és lásd még: Gore és Figueiredo 1997; de Haan és Maxwell 1998b.

⁶ Ilyen más kontextus természetesen Ázsia, hiszen a tanulmány az Ázsiai Fejlesztési Bank megbízásából készült.

2. Szegénység, megfosztottság a lehetőségektől és társadalmi kirekesztés

Hasznosnak tűnik, ha azzal kezdjük, hogy rámutatunk: a társadalmi kirekesztés fogalmának jól körülírható kapcsolódásai vannak a szegénységről és megfosztottságról szóló irodalom elméletileg megalapozott fogalmaihoz, és előzményei messze régebbiek, mint amit e terminológia sajátos története sejtet. Szerintem nyilvánvalóbbak lesznek a társadalmi kirekesztés új irodalmának hozadéka, ha a szegénységről, mint a lehetőségektől való megfosztottságról szóló régi – és még régebbi – gondolatok szélesebb kontextusába helyezzük. Ehhez a nagyon általános megközelítéshez fűződő kapcsolat segít minket annak megértésében, hogy milyen sajátos hangsúlyokat és fokális kérdéseket világít meg a társadalmi kirekesztés gondolata.

Kezdjük áttekintésünket a koncepciók és elképzelések területének egy nagyon távoli pontján. Először vegyük szemügyre a szegénységnek azt a nagyon ősi és manapság is meglehetősen elterjedt jellemzését, mely egyszerűen jövedelemhiányról beszél a témával kapcsolatban. Ez a szemlélet, bár meglehetősen messze visz minket a társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos kérdésektől, hasznos, mivel a jövedelem – megfelelően meghatározva – óriási hatással van életvitelünkre. Az élet elnyomorodásának gyakori oka a jövedelem elégtelensége, és ebben az értelemben az alacsony jövedelem fontos oka a szegénységnek. Tehát – ahogy az utóbbi eszmefuttatás sugallja – a szegénységet végső soron inkább a nyomorúságos élet jellemzői felől kell vizsgálnunk, semmint a csak az alacsony jövedelem (és „semmi más”) felől. A jövedelem talán a legjelentősebb eszköze a jó, deprivációtól mentes életnek, de nem az egyetlen, ami hatással van életvitelünkre. Ha érdeklődésünk középpontjában az emberek életlehetőségei állnak – a szabadság, hogy minimálisan tisztességes életet éljenek, akkor csak hibás lehet az ilyen szabadságnak kizárólag egyik vagy másik eszközére tenni a hangsúlyt. Az elnyomorodott életet kell néznünk, és nemcsak az üres pénztárcát.

A gondolat, hogy a szegénységet az elnyomorodott élet oldaláról szemléljük nem – hangsúlyozom nem – új. Arisztotelész beszámolója az emberi élet gazdagságáról közvetlenül kapcsolódik annak szükségességéhez, hogy „először állapítsuk meg az ember funkcióját”, ezután következik „az életnek a tevékenység értelmében” vett magyarázata. Az arisztotelészi perspektívából az elnyomorodott élet nélkülözi azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, melyeket jó okuk van választani.⁷ Az élet szegénysége nagy figyelmet kapott az életminőség olyan korai empirikus kutatóinál, mint William Petty, Gregory King, Francois Quesney, Antoine Lavoisier, Joseph Louis Legrange, és mások.⁸ Adam Smith szintén annak fényében határozta meg a „szükségleteket”, hogy azok mennyiben vannak hatással a szabadságra,

⁷ Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa K., Budapest, 1997. 1. könyv, 7. rész. Martha Nussbaum 1988-as tanulmányában kiválóan elemezte az arisztotelészi megközelítés tartalmát és relevanciáját.

⁸ Lásd erről Sen (1987).

hogyan nyomormentes életet éljünk (például „képesek legyünk szegyenkezés nélkül mások szeme elé kerülni”).⁹ Tehát messze vezető története van a gondolatnak, hogy a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként (azaz a minimálisan tisztességes élet lehetőségétől való megfosztásként) értelmezzük. A jelenkori irodalomban is jelentős szerepe van ennek a gondolatnak.¹⁰

A szegénységet lehetőséghiánynak tekintő szemlélet természetesen többdimenziós, mivel a vizsgálat során különböző lehetőségeket és módokat vehetünk figyelembe. Véleményem szerint hasznos lehet a „társadalmi kirekesztés” irodalmát ebből a széles arisztotelianus nézőpontból vizsgálni. Közvetlen kapcsolat van ugyanis a múltbéli és a jelenlegi koncepciók között.

Először is jó okunk van értékelni, ha nem vagyunk kirekesztve a társadalmi viszonyokból, és ebben az értelemben a társadalmi kirekesztés közvetlenül része a lehetőségektől való megfosztásként értelmezett szegénységnek. Jó példa erre Adam Smith megállapítása, amelyben a megfosztottság egyik eseteként azt említette, ha az ember nem képes szegyenkezés nélkül megjelenni mások társaságában. Ez a közösségi életben való részvétel fontosságához, és végső soron ahhoz az arisztotelészi megállapításhoz kapcsolódik, mely szerint az egyének élete mindenképpen „társas” élet. Smith megállapításának értelmében a képtelenség arra, hogy másokkal szabadon kapcsolatba kerüljünk, önmagában is jelentős megfosztottság (mint az alultápláltság vagy a hajléktalanság), ami világosan mutatja, hogy a társadalmi kirekesztés bizonyos típusai konstitutív komponensei a szegénység fogalmának – és ezért központi alkotóelemeként kell velük számolnunk.

Másodszor: a társas kapcsolatokból való kirekesztettség más megfosztottságokhoz is vezethet, melyek tovább korlátozzák életlehetőségeinket. A kirekesztettség például a foglalkoztatási lehetőségekből vagy a hitelekhez való hozzájutásból gazdasági elszegényedéshez vezethet, ami további megfosztottságokat – alultápláltságot vagy hajléktalanságot – okozhat. A társadalmi kirekesztés tehát egyszerre konstitutív része a lehetőségektől való megfosztottságnak és instrumentális oka a különböző lehetőség-hiányoknak. Meglehetősen könnyű a társadalmi kirekesztést a szegénység sajátos értelmezésének tekintenünk, amennyiben ezt a szegénységet a lehetőségektől való megfosztottságként magyarázó elmélet keretein belül kíséreljük meg.

Mivel a társadalmi kirekesztés gondolata (a szabadon álló koncepció elkülönült formájában), ahogyan azt korábban említettem, meglehetősen későn lépett be a szegénységről és deprivációról szóló irodalomba, kü-

⁹ Smith (1976), 2. kötet, V. fejezet.

¹⁰ Saját kísérletemet egy olyan elmélet és empirikus értelmezési keret megalkotására, melyben a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként értelmezem, a következő tanulmányokban írtam le. Sen (1980, 1983, 1984, 1985, 1992a); lásd továbbá: Dréze és Sen (1989, 1995), Nussbaum és Sen (1993). A lehetőségektől való megfosztottság irodalma meglehetősen kiterjedt, lásd különösen Griffin és Knight (1990); Hossain (1990); UNDP (1990, 1997); Doyal és Gough (1991); Crocker (1992), Anand és Ravallion (1993); Desai (1995). Lásd még a lehetőség megközelítéséről szóló szimpoziumokat: *Giornale degli Economisti Annali di Economia*, 53 (1994); *Notizie di Politeia*, 1997 (különszám), és az ezzel kapcsolatos kérdésekről *Journal of International Development*, 9 (1997).

lönösen fontos ezeket a kapcsolódásokat megérteni. A kirekesztés fogalmának első megjelenése – amit az 1970-es évek írásaitól számítunk – valóban kétszáz évvel később született, mint Adam Smith (1776) úttörő depriváció-meghatározása („képtelenség arra, hogy szégyenkezés nélkül mások szeme elé kerüljünk”, és még általánosabban, az a nehézség, melyet a megfosztott ember tapasztal, ha részt vesz a közösségi életben). Amikor viszont a társadalmi kirekesztés irodalmát a lehetőségektől való megfosztottság általános perspektívájában vizsgáljuk, úgy tűnik, mintha az új koncepció olyan kérdéseket feszegetne, melyekről már több száz, sőt több ezer éve vitatkozunk. Nem egy vadonatúj koncepcióval van tehát dolgunk, mely eddig figyelemre nem méltatott összefüggéseket rejt, és melyet az új kutatók fedeztek fel, „akik – Else Oyen szarkasztikus megjegyzése szerint – fölkapják a koncepciót, körbefutkosnak vele, szemináriumokat és konferenciákat szerveznek, hogy kutatható témákat találjanak egy olyan fogalom ernyője alatt, melynek nagyon korlátozott elméleti megalapozása van”. A fanyalgás helyett inkább foglalkozzunk az előnyökkel, amelyek abból következnek, hogy a kirekesztés koncepció a relációs viszonyokra irányítja a figyelmet, ami tagadhatatlanul gazdagítja a régi – elméletileg alátámasztott, megvitatott és rigorózan kidolgozott – elgondolást, melynek alapján a szegénységet bizonyos értékes dolgok megtételének szabadságától való megfosztottságként határozzuk meg. Ha visszavezetjük történeti gyökereihez, nemcsak összekapcsoljuk a társadalmi kirekesztés irodalmát korábbi gondolatokkal, hanem erősítjük konceptuális alapját és analitikus fegyelmét.

A társadalmi kirekesztés ilyenét megközelítésének nyilvánvaló előnye, hogy nem biztosít ad hoc megalapozást az ebben a hatalmas és meglehetősen kaotikus irodalomban tárgyalt kérdéseknek. Miközben a társadalmi kirekesztés irodalmát egy konceptuálisan strukturált vonatkoztatási rendszerben helyezzük el, mindazonáltal óvatosaknak kell lennünk, nehogy végül elveszítsünk a társadalmi kirekesztés fogalmának alkotóelemei közül olyasmit, amit a lehetőségek hiányára fókuszáló elmélet nem vesz figyelembe.

3. A relációs viszony a lehetőségektől való megfosztottságra fókuszáló elméletben

Ha a fenti elemzés korrekt, akkor a társadalmi kirekesztés elméletének valódi jelentősége abban rejlik, hogy a relációs viszony szerepét hangsúlyozza a lehetőségektől való megfosztottságon és ezzel a szegénység tapasztalatán belül. Ebben az esetben sem a relációs viszonyokra való fókuszálás újdonsága a lényegi kérdés (hiszen már Adam Smith is ezt tette a 18. században, ahogy előtte és utána is sokan), hanem az, hogy a társadalmi kirekesztés irodalma a relációs viszonyok központi szerepét állítja az elemzés középpontjába.

Adam Smith-t leginkább az a viszonyokban megnyilvánuló megfosztottság érdekelte, amely az emberek életét abszolút értelemben nyomorítja el. A társadalmi kirekesztés gondolata jól illik ebbe a vonatkoztatási

TANULMÁNYOK

rendszerbe. A *Nemzetek gazdagságának* jó része a kirekesztés instrumentális jelentőségével foglalkozik, és a különböző sajátos kirekesztési típusok hatásának elemzését tartalmazza, mint amilyen például az embereknek a kirekesztése a piacról (törvényekkel), az oktatásból (anyagi eszközök vagy közösségi támogatás híján). De emellett Smith nagyon világosan tárgyalt központi jelentőségű relációs megfosztottságokat is. A társadalmi kirekesztés jellemzőit a depriváció szélesebb koncepciójának keretében vizsgálta, és úgy határozta meg, mint képtelenséget olyan dolgok megtételére, amiket az embereknek jó okuk van akarni.

Ahogy korábban röviden már említettük, Smith a beillesztés és kirekesztés gondolatát állította a szegénység elemzésének középpontjába, amikor a tisztességes élethez nélkülözhetetlen „szükségességek” természetét meghatározta:

A szükségességeken nem pusztán azokat a javakat értem, melyek nélkülözhetetlenek a létfenntartáshoz, hanem mindent, aminek a hiányát akár a legalacsonyabb rangú, megbecsülésre méltó ember esetében az adott ország szokásai elfogadhatatlannak minősítenek... A szokások előírják, hogy a bőrcipő létszükséglet Angliában. A legszegényebb nő vagy férfi sem kerülhetné el a szégyent, amennyiben e nélkül jelenne meg nyilvánosan.¹¹

Itt Smith a megfosztottságot a társas interakciókból való kirekesztés formájaként vizsgálja, azaz a nyilvános megjelenés szabadságától vagy – még általánosabban – a közösség életében való részvételtől való megfosztottságként.

Ezeknek a lehetőségeknek a relációs természete kapcsolja össze a két koncepciót, a lehetőségektől való megfosztottságot és a társadalmi kirekesztést. Az új irányzat jelentősége így inkább rejlik a fókusz megválasztásában, semmint a társadalmi kirekesztés önálló koncepció mivoltában (mintha nem többé-kevésbé egy általánosabb megközelítése lenne a lehetőségektől való megfosztottságnak), vagy a relációs jellemzőkkel való foglalkozás újdonságában.

De nincs-e valami, amit elveszítünk, ha a társadalmi kirekesztést a lehetőségektől való megfosztottság általános megközelítésének részeként szemléljük, miközben a relációs okozatiságra tesszük a hangsúlyt? Az ilyesféle kétségeket az a hit táplálhatja, hogy a társadalmi kirekesztés irodalma teljes mértékben túlhaladta a lehetőségek elemzésének szűk határait. Ezt a kérdést érdemes megfontolnunk és gondosan megvizsgálnunk. Vegyük például azt a fontos kérdést, amit Charles Gore (1995) vetett fel, amikor meghatározta a társadalmi kirekesztés elméletének speciális értékeit:

Relációs koncepcióként módot ad arra, hogy elforduljunk a társadalmi hátrányok jólétközpontú (welfarist) szemléletétől, melyet Amartya Sen kezdett, de amely a lehetőségek koncepciójának álcája mögött, még mindig makacsul ragaszkodik egy szélsőségesen individualista és kevésbé közösségi társadalomképhez.¹²

¹¹ Lásd: Smith (1776/1996), 351–352. o.

Gore-nak bizonyosan igaza van abban, hogy a társadalmi kirekesztés gondolatában a relációs jellemzőkre helyezett fókuszot tekinti a legértékesebbnek. De milyen értelemben mondhatjuk, hogy a lehetőségekből kiinduló szemlélet mindenképpen elmulasztja a relációs vonatkozások számbavételét, szélsőségesen individualista és kevésbé közösségi? Közben az individuumot úgy tekintjük, mint a személyt, akivel a kapcsolati megfosztottság megtörténik (ahogy az a kirekesztés irodalmában történik), a lehetőség-elemzés fókusza – Adam Smith óta – nagyon érzékeny volt az egyéni megfosztottság társadalmi okai iránt. Például ez a megközelítés egyszerre foglalkozik a közösségi életben való részvétel lehetőségével (vagy specifikusabban, a szegény nélküli nyilvános megjelenés lehetőségével) és az okozati faktorokkal, amelyek hatással lehetnek az ilyenféle lehetőségre. Ez viszont elvitathatatlanul „társadalmi”, és nem is tekinthető másképpen. Ami jogosabban tekinthető kiindulási pontnak, az nem a relációs összefüggések gondolatának tudatosítása, hanem az erre a vonatkozásra helyezett fókusz.

A társadalmi kirekesztés megközelítésének hasznossága szerintem nem a konceptuális újdonságban rejlik, hanem abban a gyakorlati hatásban, amit a megfosztottság relációs jellemzőinek szerepére tett erőteljes hangsúly, az erre a vonatkozásra való fókuszálás jelent. Valójában a kirekesztés kérdéseinek sok típusa hosszú idő óta integráns része a fejlődési irodalomnak. A tárgyalt kérdések között egyként jelen vannak a konstitutív jelentőségű megfosztottságok (akár beillesztették ezeket a lehetőségektől való megfosztottság vonatkoztatási rendszerébe, akár nem), de vannak közöttük instrumentális szempontból jelentős deprivációk is. A tradicionális fejlettségi elemzés különböző módon tárgyalta az olyanféle koncepciókat, mint a „kivonulás, tiltakozás és hűség” (úttörő módon elemezte Hirschman, 1958, 1970, 1981¹³), a „városoknak kedvezés”¹⁴ („urban bias” – legbehatóbban tárgyalta Michael Lipton, 1977), a földnélküliség szerepe és a hitelképtelenség (lásd többek között: Griffin és Khan, 1977; Bardhan, 1984), a nők kizárása bizonyos típusú gazdasági tevékenységekből (lásd: Boserup, 1970; és az újabb irodalomról lásd Beneria, 1992; Tinker, 1990), a népesség jelentős szektorának kizártsága a lehetőségből, hogy alapvető szükségleteit kielégítse (lásd pl. Adelman és Morris, 1973; Adelman, 1975; Streeten és Burki, 1978; Chichilnisky, 1980; Streeten, 1981; Stewart, 1985). Ezeknek a kérdéseknek a társadalmi kirekesztés terminusaiban való elemzése meglehetősen hasznos lehet a viták fókuszálásához, de ez inkább szolgál kutatási előnyként, semmint konceptuális kiindulópontnak, amelytől elindulva megérthetők a társadalmi kirekesztés új irodalmának főbb előnyei.

Ha a társadalmi kirekesztés új irodalmának alkotó hozadékait látni akarjuk, a konceptuális újdonság nem jelent valódi kiindulópontot, a meggyőző erő viszont igen. A megfelelő kontextusban értelmezve a tár-

12 Gore (1995), 9. o.

13 Magyarul: Hirschman, Albert O.: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris, Budapest, 1995. A koncepcióban a piachoz való viszony különböző típusai jelennek meg. – *A fordító.*

14 A koncepció lényege, hogy a fejlődő országokban a közösségi javak sokkal nagyobb hányada jut a városiaknak, mint a vidéken élőknek, miközben ez utóbbiak vannak többen. – *A fordító.*

sadalmi kirekesztés gondolata sok értékes összefüggést világít meg, amelyet a szegénység és depriváció korábbi kutatásai elhanyagoltak.

4. A kirekesztés nyelvezete

A társadalmi kirekesztés sokféle módon alakulhat ki, ezért fontos tudatosítanunk a fogalom sokoldalúságát és gazdagságát. Mindazonáltal szükség van az óvatosságra, hogy ne használjuk válogatás nélkül minden helyzetre, azokra is, amikor a depriváció genezisében nem játszik szerepet a relációs viszony. A társadalmi kirekesztés nyelvezete olyan sokoldalúan alkalmazható, hogy nagy a kísértés: minden deprivációt a társadalmi kirekesztés eseteként kategorizáljunk. Vannak – félelmeim szerint – jelei annak, hogy a nyelvezet messze előbb halad, mint az alkotó gondolat.

Az intellektuális világosság céljából kívánatos a konceptuális megkülönböztetés gyakorlására, és a túllépés a nyelvi hasonlóságon. Biztos, hogy a kirekesztési szemlélet különösen hasznos lehet bizonyos kontextusokban, de lehet, hogy használata pusztán frazeológia, amikor csak keveset vagy semmit sem ad hozzá ahhoz, amit már értünk a relációs jellemzőkre való hivatkozás nélkül is. A kutatási hasznosság részben megítélés kérdése, de fontos, hogy kritikai gondossággal járjunk el, amikor eldöntjük, használjuk-e a társadalmi kirekesztésre vonatkozó igen erőteljes – és gyakran kísértő – retorikát.

Egy példa segíthet a megkülönböztetés szükségességének megvilágításában. Képzeld el az éhségben és éhezésben megnyilatkozó megfosztottságot. Könnyű használni a kirekesztés fogalmait annak megállapításával, hogy a kényszerű éhezést (szemben az önkéntes böjttel) „úgy tekinthetjük, mint az élelmiszerekhez való hozzáférés lehetőségéből való kirekesztést”. Egy ilyen mondat értelmes, de nem ad hozzá semmit ahhoz, amit már eddig is tudtunk, hogy ugyanis a kényszerű éhező nem kap eleget enni. Mivel a kirekesztés fogalmának valódi haszna, hogy ráirányítja a figyelmet a depriváció relációs jellemzőire, fontos rákérdeznünk, vajon van-e az éhezésnek olyan formája, melyért a relációs depriváció a felelős.

Természetesen vannak olyan relációs jellemzők, melyek központi jelentőségűek lehetnek az éhezés bizonyos fajtája esetében. Először, mivel az étel gyakran használatos – különösen a tradicionális társadalmakban – a társas kapcsolatok eszközeként (az ünnepekhez, a gyászhoz, sőt a normális kommunikációhoz is kötődhet az étel felszolgálása a vendégeknek), egy család szenvedhet az ételhiánytól pontosan azért, mert a társas relációknak konstitutív eleme az ételmiszercsere. Másodszor, még ha van is elég étel a családban, oksági hatások kapcsolódhatnak a relációs jellemzőkhöz. Például amikor néhány csoport azért éhez, mert más csoportok rendelkeznek az étel nagyobbik hányadával (bürokratikus előírások vagy piaci fölény következtében), akkor a kirekesztés fogalmát értelmes használnunk, még akkor is, ha a depriváció kialakulásában nem játszottak szerepet relációs momentumok. Az ilyen

„élelem-csaták” fontos elemei lehetnek az éhség magyarázatának, amikor a készletek nem bővíthetők, ilyesféle helyzeteket gyakran leírtak az éhínségek és alultápláltság vizsgálata a során.¹⁵

A nem konstitutív jelentőségű relációs deprivációk esetében pedig meg kell vizsgálnunk, hogy vajon másféle deprivációk előidézőjeként játszanak-e szerepet bennük olyan tényezők, melyeket joggal nevezhetünk „kirekesztésnek”. Ez az oksági kapcsolatok tipológiájához vezet, melyet gyümölcözően használhatunk a tradicionálisan felismert deprivációk elemzésének kiegészítésére.

Például az éhség és az éhezés a jogosultság gyengességének (entitlement failure) következménye, amit több tényező okozhat.¹⁶ Néhány alternatíva:

1. éhség, amely abból következik, hogy elmaradt az aratás (például aszály miatt), és ez egy parasztcsaládot megfosztott tradicionális élelmiszerkészleteitől;

2. éhség, ami a munkanélküliség miatti vásárlóerő-vesztésből következik;

3. éhség, ami a reálbérek csökkenéséből következik, amit viszont az árak változása okoz, és ami összekapcsolódik más csoportok gazdasági hatalmának és élelmiszer-elvárásának aszimmetrikus növekedésével;

4. éhség, amit megelőzött az élelmiszersegély megvonása attól a csoporttól, amely általában a segílyre hagyatkozott.

Miközben mindezen fejleményeket leírhatjuk a kirekesztés nyelvezetével – egyenként tekintve: 1. kirekesztettség a normális aratásból; 2. kirekesztettség a foglalkoztatásból; 3. kirekesztettség az élelmiszerpiacról a csekély vásárlóerő következtében; 4. kirekesztés az élelmiszersegélyből –, az esetek meglehetősen eltérő oksági mintákkal jellemezhetők, és vannak közöttük olyanok, melyek inkább leírhatók a kirekesztés nyelvezetével, mint mások.

Például az élelmiszersegély megvonása egy kirekesztett csoporttól a kirekesztés aktív formáját jelenti, ami konstitutív jelentőségű a kérdéses ügyben. Másrészt, az aratás elmaradása, amit egy parasztcsaládnak el kell szenvednie, nehezen tekinthető kirekesztettségnek – vagy legalább relációs gyengeségnek (relational failure) bármely lényeges módon (nem számít mekkora szabadságot ad a nyelvünk arra, hogy egy ilyesféle gyengeséget „kirekesztésnek” kereszteljünk).

A munkanélküliség következtében előállt éhezés bonyolultabb kérdéseket vet fel. Bizonyos körülmények között egy személy képtelensége arra, hogy munkát találjon, szerencsésen elemezhető a kirekesztés fogalmaival, például amikor a munkahelyek egy bizonyos típusú munkavállalóknak vannak fenntartva, ami a többieknek a munkalehetőségből való kizártságát jelenti. Ez fontos lehet mondjuk a kisebbségi csoportok vagy a nők magas munkanélküliségi rátájának a megértése szempontjából az olyan társadalmakban, ahol a munkahelyek – vagy legalábbis a jobb

15 Lásd például: Sen (1981), valamint Dréze és Sen (1989, 1990).

16 Az ételhez jutás jogától való megfosztottsághoz vezető különböző utakat tárgyalja Sen (1981), valamint Dréze és Sen (1989).

munkahelyek – csak a többségi csoport vagy a férfiak számára elérhető. A munkanélküliség azonban nem tekinthető általában – sőt még tipikusan sem – valamely kirekesztési folyamat következményének. Így az, hogy a munkanélküliség miatt előállt éhezést értelmesen elemezhetjük-e az instrumentálisan jelentős társadalmi kirekesztés fogalmaival, a létrejöttében közreműködő oksági folyamatok egzakt természetén múlik.

Az az eset, amikor valaki a reáljövedelmek csökkenése miatt képtelen arra, hogy megfelelő mennyiségű ételmeget vegyen, szintén igényli az oksági folyamatok vizsgálatát, hogy megállapíthassuk, az adott kontextus sajátosságai vajon hasznossá teszik-e a kirekesztés fogalmaival történő elemzést. Mi okozta a reáljövedelmek csökkenését? Mivel a reáljövedelmek ilyesféle csökkenése gyakran áll nemcsak egyes esetek, hanem a tömegekre kiterjedő éhínségek hátterében is, az oksági elemzés különösen fontos lehet. Hogy egy konkrét példát idézzek, a mezőgazdasági munkások reálbérének csökkenése központi szerepet játszott az 1943-as bengáli éhínség kialakulásában, ami közvetlen kapcsolatban volt a háborús kiadásokon alapuló gazdasági fellendülés aszimmetrikus természetével – egy olyan gazdasági fellendüléssel, mely sok városlakó jövedelmét emelte, de amiből kizáródtak a vidéki munkások (lásd erről: Sen, 1981, 6. fejezet). A vidéki munkások jogosultsági gyengesége (entitlement failure) könnyedén beilleszthető egy olyan magyarázatba, melynek integráns részét alkotja a kirekesztés gondolata. Ugyanez érvényes, talán még nagyobb mértékben a halászsok és a vízi szállításban dolgozó munkások jogosultsági gyengeségére, mivel őket nem csak az sújtotta, hogy kimaradtak a háborús konjunktúrából, hanem a helyben használt csónakok elsüllyesztéséről szóló birodalmi döntés is, melyre azért került sor, mert a brit hatóságok féltelme szerint ezeket a betörő japán hadsereg igen gyorsan lefoglalná. Ez az intézkedés nem hátráltatta a már amúgy is túlerőben lévő japán hadsereget, de aktívan kizárta a halászsok és kereskedelmi hajósok jórészét a normál üzleti tevékenységből.¹⁷

A kirekesztési szemlélet valódi relevanciája az elemzésben így a deprivációhoz vezető folyamatok (jelen esetben a vásárlóerő súlyos csökkenése az érintett népességben) természetének függvénye. Ez a fajta megkülönböztetés fontos ahhoz, hogy elkülönítsük egymástól: 1. azt a konceptuális hozzájárulást, amit a társadalmi kirekesztés jelenthet, illetve a konstruktív szerepet, melyet az elemzésben játszhat; és 2. a társadalmi kirekesztés pusztán nyelvi és retorikus használatát. Mindkettő lehet hatásos, de a konceptuális kreativitást nem szabad összekevernünk a pusztán lingvisztikai kiterjesztéssel.

5. Társadalmi kapcsolatok: konstitutív és instrumentális jelentőség

Ebben és a következő fejezetben két alapvető megkülönböztetést fogok vizsgálni a társadalmi kirekesztés általános kategóriáján belül. E tanul-

¹⁷ Az események teljes sorozatának elemzését tárgyalja Sen (1981, 6. fejezet).

mány korábbi részében (és különösen a társadalmi kirekesztés irodalmának a lehetőségektől való megfosztottság korábbi elméleteivel való összekapcsolásáról szóló részben) már vizsgáltam – és illusztráltam is – a különböző társadalmi kapcsolatok belső jelentőségét valamint instrumentális következményeit. Érdeemes pontosabban és tovább vizsgálnunk a társadalmi kirekesztés azon két útját, melyek a lehetőségektől való megfosztáshoz vezetnek.

A kirekesztés időnként önmagában is jelenthet megfosztottságot, és ennek saját jogán is lehet jelentősége. Például, ha valaki nem képes másokhoz kapcsolódni, nem képes részt venni a közösségi életben, az közvetlenül elszegényítheti az életét. Ez önmagában is veszteség, azon egyéb deprivációk mellett, melyeket a kapcsolatképtelenség közvetetten okoz. Ez az eset a társadalmi kirekesztés konstitutív jelentősége.

Ezzel szemben, vannak olyan kapcsolati (relációs) deprivációk, amelyek önmagukban nem szörnyűek, de hozhatnak magukkal igen rossz következményeket. Például, ha valaki nem használja a hitelpiacot, az nem okvetlenül minősül ízléstelennek egy társadalomban. Vannak, akik élvezik a kölcsönadást és -kérést, míg mások nem gondolják, hogy ez bármi módon fontos lenne az életükben, megint mások Polonius tanácsát követik: „Se adós, se kölcsönadó ne legyél!”. De a hitelpiacra való bejutás képtelensége oksági sorokon keresztül vezethet másféle megfosztottságokhoz is, mint amilyen a jövedelmi szegénység vagy a képtelenség olyan érdekes lehetőségek kiaknázására, melyek kielégítő és gazdagítóak lehetnének, de amelyekhez beruházás és hitel kellene.¹⁸ Az ilyesfajta kauzális szempontból jelentős kirekesztésnek lehet nagy instrumentális jelentősége: önmagában nem jelent ugyan szegénységet, de oka lehet (például az érintettek számára előnyös társadalmi és gazdasági lehetőségekből való kizártságon keresztül) az emberi élet elszegényedésének.

A földnélküliség az előzőhöz hasonlóan instrumentális depriváció. Egy paraszttársadalomban mélyen hátrányos helyzetben van a földnélküli család. Figyelembe véve azonban a paraszttársadalmak hagyományos értékrendjét, amelyben a legfőbb érték a család speciális viszonya a földjéhez, a földnélküliségnek lehet konstitutív jelentősége is: földnélkülinek lenni egy ilyen társadalomban jelenthet legalább akkora fogyatékoságot, mint ha valakinek nincs saját lába. De akár tulajdonít egy család direkt értéket a „saját földjéhez” fűződő viszonyának, akár nem, a földnélküliség elősegítheti a gazdasági és társadalmi depriváció kialakulását.¹⁹ A föld elvesztésének kérdése sokat – és megfelelő tudományos eszköztárral – tárgyalt kérdése a társadalmi fejlődéssel foglalkozó irodalomnak.

Világos, hogy bizonyos relációs megfosztottságok meglehetősen könnyen tehetnek szert mind konstitutív, mind pedig instrumentális jelentőségre. Például a másokkal való kapcsolatba kerülés hiánya elszegé-

¹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban Yunus (1998). Mint a bangladesi Graamen Bank alapítója, Mohammad Yunus természetesen a legilletékesebb, hogy megvilágítsa a hitelpiacra való bejutás jelentőségét a társadalom kevésbé előnyös helyzetű tagjai számára.

¹⁹ A föld és földnélküliség messzemenő instrumentális jelentőségéről lásd többek között: Griffin és Khan (1977), Bardhan (1984), Basu (1990), Deininger és Squire (1996).

nyíti az emberi életet, de ugyanakkor lehetetlenné teszi azoknak a gazdasági lehetőségeknek a kiaknázását is, amelyekhez az emberek csak a társak közreműködésével juthatnak hozzá. Valójában a lehetőségektől való megfosztottság és a társadalmi kirekesztés különböző aspektusai igen gyakran együtt járhatnak.²⁰ Mindazonáltal önmagukban is megjelenhetnek, és ahogy és amennyiben jelentősek, figyelembe kell vennünk mind-egyik lehetőséget a konstitutív szempontból jelentős deprivációk és az instrumentális szempontból jelentős hátrányok általános kategóriáin belül. Amennyiben egy megfosztottságnak nincsen konstitutív szempontból relációs (kapcsolati) jelentősége, még lehet hasznos – instrumentális értelemben – sok esetben a társadalmi kirekesztés fogalomkörében beszélni róla, de csak akkor, ha az oksági folyamat jobban érthető a kirekesztés fogalmának használatával.²¹ A kauzális folyamat természete a döntő bármelyik perspektíva érvényességének meghatározásakor.

6. Aktív és passzív kirekesztés

A konstitutív és instrumentális jelentőség megkülönböztetése nem az egyetlen, amit hasznosan alkalmazhatunk a társadalmi kirekesztés természetének és tartalmának elemzésében. A másik hasznosnak tűnő distinkciót az aktív és passzív kirekesztés jelenti. Amikor például a menekültek nem kapnak használható politikai státust, akkor az aktív kirekesztés, és ez érvényes sokféle deprivációra, amelytől kisebbségi közösségek szenvednek Európában, Ázsiában és máshol.²² Amikor viszont a depriváció társadalmi folyamatok következménye, és semmiféle tudatos kísérlet nem történik a kirekesztésre, akkor a kirekesztődés passzív formájáról beszélhetünk. A jó példa erre a gazdasági pangás miatt előálló szegénység és izoláció, valamint az ebből következő elnyomorodás. Mind az aktív, mind pedig a passzív kirekesztés fontos lehet, de nem azonos módon fontosak.

A megkülönböztetés egyszerre fontos a kauzális elemzés és a politikai válasz szempontjából. A relációs kirekesztést egyes esetekben tudatos politika viszi végbe, kirekesztve bizonyos embereket bizonyos lehetőségekből. Az Egyesült Államok Kongresszusának döntése például, amivel pár évvel ezelőtt kizárta az USA-ban élő, de az állampolgárságot meg nem szerzetteket bizonyos szövetségi ellátásokból, egyértelműen aktív kirekesztés volt, mivel a politikai intézkedésnek pontosan az volt a célja, ami bekövetkezett. Ezzel szemben, amikor a makrogazdasági körülmények magas munkanélküliségi rátához vezetnek, a munkahelyek tömeges elvesztése nem azért történik, mert valaki ezt akarta. Amikor bizonyos csoportok – mint amilyenek a fiatalok vagy az alulképzettek – szenved-

20 Fontos példa erre az alapszükségletek (beleértve az élelmiszereket és a nevelési készségeket is) kielégítetlenségének hatása a bűnözés növekedésére; erről és más kapcsolódó témákról lásd: Earls és Carlson (1993, 1994).

21 Lásd többek között Lipton és Ravallion (1995).

22 A menekültek státusa fontos esetét jelenti a társadalmi kirekesztésnek, ahogy azt Ogata (1998) leírta.

nek a foglalkoztatásból való kimaradás miatt, akkor lehetséges, hogy a gazdasági folyamatok hozzák magukkal ezt a következményt (a gazdaságpolitika esetleg elősegíti ezt a folyamatot), és semmilyen értelemben nincs jelen olyan szándék, amely a hátrányos helyzetű csoportoknak a foglalkoztatásból való kimaradását célozná. A direkt cél hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy a kormányokat felmentenénk a felelősség alól, mivel nekik figyelemmel kell kísérniük a gazdasági történéseket, és ki kell dolgozniuk módokat a rossz dolgok megelőzésére (és nem csak azon dolgokéra, melyet a saját politikájuk idéz elő). Mindazonáltal az oksági elemzés során fontos lehet elkülöníteni a kirekesztés aktív előidézését (akár a kormány az előidéző, akár más akaratlagos cselekvő) és a kirekesztés passzív kialakulását, ami minden szándékos cselekvés nélkül, csak a körülmények alakulása folytán jön létre.

Időnként az aktív kirekesztés magával hozhat más kirekesztést jelentő következményeket, melyek ugyan nem voltak részei a tervnek, de a célzott kirekesztés egyenes következményei, még akkor is, ha nem vették figyelembe, sőt esetleg nem is látták előre őket. Hadd illusztráljam ezt a tételt a politikai kirekesztés egy, a megérdemeltnél kevésbé tárgyalt európai példájával.

Mostanában Németországban és Franciaországban nagy publicitást kaptak a szélsőjobboldalnak a letelepedett bevándorlók elleni támadásai. Néha az a kérdés is felmerült, hogy vajon Nagy-Britannia miképp kerülhetett el jórészt ezt a problémát, annak ellenére, hogy egy évtizeddel ez előtt, amikor a nagy tömegeket érintő bevándorlás történt, Britanniában is erősek voltak a bevándorlók elleni érzelmek. De ezek az érzelmek láthatóan nem váltották ki a szélsőjobboldal olyasfajta virágzását és támadásait, mint Németországban és Franciaországban. (Néhány brit barátomnak az a hipotézise, mely szerint ez egyszerűen csak a britek „rendesebb” mivoltának köszönhető, nem bír igazi magyarázó erővel!)

Véleményem szerint a magyarázat részben abban a tényben keresendő, hogy Németországban és Franciaországban a letelepedett bevándorlók többsége ki van zárva a választójogból. Valójában a legtöbb európai országban a legálisan letelepedett bevándorlók nem jogosultak választani, mivel az állampolgárság elnyerése oly nehézkes és hosszadalmas. Ez kívül tartja őket a politikai folyamaton, ami nyilvánvalóan aktív kirekesztést jelent. Franciaországban az állampolgárság elnyeréséhez szükséges kvalifikációk nagyon szigorúak. Németországban a helyzet ebben a tekintetben még rosszabb: a német állampolgárságot még azoknak is igen nehéz elnyerniük, akik hosszú ideje tartózkodnak az országban. A politikai kirekesztés a bevándorlók, sőt a hosszú idő óta letelepedettek egyenlőtlen helyzetét eredményezi, ami társadalmi integrációjukat igen nehezíti. Mindazonáltal e tanulmány első verziójának 1998. szeptemberi publikációja óta az újonnan választott német kormány kinyilvánította szándékát, hogy megkönnyíti a letelepedett bevándorlók számára a választójog megszerzését. Ha az előző okfejtésünk helytálló, akkor ez a változás (ha megvalósul) hozzá fog járulni a letelepedett bevándorlók társadalmi integrációjához, és elő fogja segíteni, hogy csökkenjenek a szélsőjobboldal bevándorlás ellenes politikai támadásai.

Az előzőekkel szemben a Brit Nemzetközösségben testet öltött biro-

dalmi tradíció miatt az Egyesült Királyságban a választójog nem kötődött kizárólag a brit állampolgársághoz. A Nemzetközösség bármely állampolgára – a Nemzetközösség feje, a királynő valamennyi alattvalója – azonnal elnyeri a választójogot Britanniában, ha megkapja a letelepedési engedélyt. Mivel a folyamatos letelepedés szándékával érkező nem fehér személyek többsége a Nemzetközösség országaiból (azaz a nyugat-indiai szigetvilágból, Indiából, Pakisztánból, Bangladesből, Nigériából, Ghánából, Kenyából és Ugandából) érkezik Nagy-Britanniába, azonnal megkapják a politikai részvétel jogát. A politikai kirekesztés hiánya közvetlenül bevonja a letelepedett bevándorlókat a brit politikába, ahol a szabzataikat szeretnék megszerezni, és emiatt számítanak.²³

Ha a német szélsőjobbaldaliak erős bevándorló ellenes nézeteket hangsúlyoznak, nem veszítik el a bevándorlók szavazatait, miközben megszerzik azoknak a szavazatait, akik szintén hajlamosak bevándorló ellenes nézeteket vallani. Britanniában ezzel szemben az ilyesféle kijelentések azonnal kivívják a bevándorló szavazók ellenérzését, még akkor is, ha ezek nem brit állampolgárok. Ez a brit politikai pártokat érdekeltté teszi a bevándorlók szavazatainak megszerzésében, és megakadályozza a rasszista politikai próbálkozásokat. Azt hiszem, ez bizonyosan az okai között van annak, hogy Britannia el tudja kerülni a rasszista szélsőségeket, amelyek a háború utáni korai években veszélyeztették az országot. Britanniában a politikai előny, amit azzal szereznek, hogy megnyerik a bevándorló közösségek támogatását (ami nagyobb, mint ha a támadások céltáblájává tennék őket), lényeges szerepet játszik mind a bevándorlók politikai szabadságában, mind társadalmi integrációjában. A „bevándorlás probléma” kihasználását a francia vagy a német politikában a bevándorló ellenes politikai erők és a letelepedett bevándorlók közötti hatalmi aszimmetria teszi lehetővé.

Bár a bevándorlóknak a választójogból való politikai kirekesztése nem azért jött létre, hogy kiváltsa az olyasféle társadalmi kirekesztést, amit a bevándorló ellenes szélsőségesekkel kapcsolatban látunk Németországban és Franciaországban, nem látszik aaptalannak az a feltételezés, hogy az aktív politikai kirekesztés hatásában elősegíti a társadalmi kirekesztés terjedését ezekben az országokban. Mivel a politikai integráció és a választójog kérdése a világ más részein – és ezek között Ázsiában – is felmerült, az aktív és passzív kirekesztésnek alighanem sokkal szélesebb jelentősége van, mint amit ez az egy európai példa sejteni enged.

7. Tartós munkanélküliség és kirekesztés: illusztráció

A társadalmi kirekesztés koncepciójának terjedelmét vizsgálva hasznosnak tűnik, ha áttekintjük azoknak a gazdasági eseményeknek a sajátos szerepét, melyek összefüggenek a kirekesztett népesség kialakulásával.

²³ Ezt a kérdést a politikai jogok gyakorlatának szélesebb kontextusában tárgyaltam a Nemzetközösségi tanulmányok első darabjában („Human Rights: Is There a Commonwealth Perspective?”, azaz „Emberi jogok: Van Nemzetközösségi perspektíva?”), amit Londonban 1998 májusában mondtam el.

Különösen jó példa a tartós munkanélküliség jelensége. A jelenkori Európában talán a legnagyobb mértékben a munkanélküliség és a munkátlanosság elterjedtsége járul hozzá a társadalmi kirekesztettség folyamatos fennmaradásához és mértékének növekedéséhez. A kétszámjegyű munkanélküliségi ráta Európa országainak jelentős részében (Franciaországban, Németországban és Olaszországban a munkaerő 10–12 százalékára terjed ki, Spanyolországban pedig az arány még ennél is magasabb) súlyosan fenyegeti a lakosság széles körének önálló és önellátó gazdasági létét. Ez éles ellentétben van nemcsak más gazdaságilag fejlett országok teljesítményével, mint amilyenek Japán és az Egyesült Államok (ahol sokkal kisebb a munkanélküliek aránya), hanem Európa saját néhány évvel korábbi teljesítményeivel is (amikor a munkanélküliek aránya 1–3 százalék között volt).

A folyamatosan magas munkanélküli ráta lassan már „elfogadható” részévé vált az ügyek állásának Európában, és a gyenge tiltakozásba jelentős mértékű rezignáció vegyül. A tartós munkanélküliség okozta szenvedés és dezintegráció, valamint a munkanélküliségi ráta tartósan magas szintjével összefüggő különböző típusú társadalmi kirekesztések ugyanakkor nem kapnak elég figyelmet. Számba kell vennünk tehát mindazokat a módokat, amelyekkel a munkanélküliség nagy fokú elterjedtsége sújtja Európában az életeket és szabadságokat.

Időnként amellet szülő érveket hallunk, hogy a munkanélküliség („többé”) nem olyan nagy probléma Európában, mivel a működő társadalombiztosítási rendszer mindenkinek kínál munkanélküli ellátást és jövedelempótló támogatást. Ez az érvelés sok szempontból mélyen problematikus. Először, a társadalombiztosítás és a munkanélküli ellátás közpénzekből finanszírozzódik, a fiskális teher pedig káros hatással van a gazdaság működésére. Másodsor, a munkanélküliség káros hatása nem korlátozódik csak az alacsony jövedelemre, amellyel az állás nélküliséget rendszerint összekapcsolják. Az elvesztett jövedelemnek (illetve csak egy részének) a kompenzálása nem pótolja a további veszteségeket, amelyeket a tartós munkanélküliség okoz. Ez utóbbi veszteségek jórésze teljesebben magyarázható a társadalmi kirekesztés nézőpontjából.

Nézzük meg a munkanélküliséggel összefüggő nem jövedelmi típusú veszteségek listáját. Ezeknek a hatásoknak egy része jól elemezhető a társadalmi kirekesztés gondolatának segítségével.²⁴

A jelenlegi hozzájárulás (output) elvesztése. A munkanélküliség a produktív erő elvesztését jelenti, mivel a lehetséges nemzeti hozzájárulás a munkanélküliség miatt nem realizálódik. Ennek mértéke nyilvánvalóan meglehetősen magas lehet, amikor a munkanélküliségi ráta magas.

A munkakészségek elvesztése és hosszú távú kár. Az emberek nemcsak „csinálva tanulnak”, hanem „felejtenek” is a „nem csinálással”, azaz a munkából és gyakorlatból kikerülve. A készségeknek a gyakorlatból való

24 A következő írásaimban tárgyaltam a kérdést részletesebben: „The Penalty of Unemployment” (A munkanélküliség büntetése), Bank of Italy, 1997; „Inequality, Unemployment and Contemporary Europe” (Egyenlőtlenség, munkanélküliség és a jelenkori Európa), melyet a Calouste Gulbenkian Alapítvány „Szociális Európa” című konferenciáján adtam elő 1997-ben (Lásd az irodalomjegyzékben: Sen 1997a).

kikerülés következtében előálló elértéktelenedésén kívül a munkanélküliség a kognitív képességek leépülését is okozhatja, mert a munkanélküli elveszíti önbizalmát és nem érzi, hogy befolyásolhatná saját életét. Ezzel létrejön egy munkakészségek nélküli csoport – melynek már csak emlék a képesítettség –, és melynek állapota miatt a jövőben sem képes ismét belépni a munkaerőpiacra.

A szabadság elvesztése és a társadalmi kirekesztés. Ha a szegénységet szélesebb perspektívából szemléljük, a munkanélküliséggel járó megfosztottság természetéhez tartozik a szabadság elvesztése. Aki huzamos ideig munkanélküli, még ha a társadalombiztosítás anyagi értelemben támogatja is, valójában nem képes élni döntési szabadságával, és az attitűdvizsgálatok leírták, hogy a munkanélküliek jórésze ezt tekinti az egyik legsúlyosabb veszteségnek.²⁵ A munkanélküliség a társadalmi kirekesztés jelentős kauzális faktora lehet. A kirekesztés nem csak a gazdasági esélyekre vonatkozatható, mint amilyen a munkahelyhez kötött biztosítás, a nyugdíj és az orvosi ellátás, de az olyasfajta társadalmi tevékenységekre is, mint a közösség életében való részvétel, ami meglehetősen problémát okozhat a munkanélkülieknek.

Pszichológiai ártalom és szenvedés. A munkanélküliség tönkre teheti a munkanélküli életét, és súlyos szenvedést, valamint mentális kint okozhat. Empirikus kutatások bizonyítják, hogy milyen súlyos lehet ez a hatás. A magas munkanélküliségi ráta gyakran kapcsolódik össze az öngyilkossági ráta emelkedésével, ami indikátora annak, hogy mennyire elviselhetetlennek érzik az áldozatok a helyzetüket. Az elhúzódó munkanélküliség különösen ártó lehet a morálra.²⁶

A fiatalok munkanélkülisége áldozatot követel, mivel a fiatal munkások és reménybeli munkások (például iskolát elhagyók) önértékérzésének hosszú távú elvesztését okozza. Sok bizonyíték szól amellett, hogy ez különösen súlyos hatással van a fiatal nőkre (vizsgálni kell, hogy ez a kijelentés Európára érvényes-e).²⁷ A fiatakorúak munkanélkülisége egyre súlyosabb probléma Európában, az európai munkanélküliség a leginkább a fiatalokat sújtja. A társadalmi kirekesztés problémájával való összefüggés ez esetben is meglehetősen nyilvánvaló.

Rossz egészségi állapot és mortalitás. A munkanélküliség klinikailag meghatározható betegségeket és a mortalitás magas arányát is okozhatja (nem csak a gyakoribb öngyilkosság miatt). Bizonyos mértékben ez következménye lehet a jövedelem és az anyagi javak elvesztésének, de áttételesen okozhatja a tartós munkanélküliség következtében előálló önbizalom- és motiváció-hiány is. Magában ezek nem a társadalmi kirekesztés problémái, de a rossz egészségi állapot nehézkesebbé teheti a társas kapcsolatokat, így ez esetben indirekt kapcsolatot állapíthatunk meg.

Az emberi kapcsolatok elvesztése. A munkanélküliség szétrombolhatja a

²⁵ Lásd: Schokkaert és Van Outegem (1990) kutatását, mely a belga munkanélküliek tapasztalatait taglalja.

²⁶ A pszichológiai szenvedés és motiváció elvesztése közötti összefüggést tárgyalja Robert Solow (1995).

²⁷ Goldsmith, Veum és Darity (1996) tárgyalja ezt a kérdést, és érdemes megnézni művük hivatkozásait is.

társas és családi kötelekeket, gyengítheti a a családon belül a harmóniát és az összetartást. Bizonyos mértékig ezek a következmények összefüggésben vannak az alacsony önértékeléssel (a gazdasági eszközök hiánya mellett), de a szervezett munkás élet elvesztése önmagában is problémákat rejt. Ez kapcsolati gyengeséget (*relational failure*) jelent, és így közvetlenül a társadalmi kirekesztések közé tartozik.

Motiváció-vesztés és a jövőbeni munka. A munkanélküliség okozta elkedvetlenedés a motiváció gyengüléséhez, a tartós munkanélküliek lehangoltságához, passzivitásához vezethet. Ez a helyzet magával hozza a motivációs összeomlás lehetőségét, ami magában is romboló, de gyökerévé válhat másfajta kirekesztéseknek is. A munkanélküliség „szociálpszichológiai” hatásai megalapozzák a későbbi munkanélküliséget. A hosszú távú munkanélküliség gyengíti a különbséget a két helyzet között: 1. „része lenni a munkaerőpiacon”, bár munkanélküliként”, illetve 2. „kívül lenni a munkaerőpiacon”. Ezen állapotok (és a kettő közötti átmenet) megkülönböztetésének empirikus jelentősége fontos lehet a gazdaság jövője szempontjából éppúgy, mint az érintett személy lehetőségeinek vonatkozásában.

Egyenlőtlenség a nemek és a fajok között. A munkanélküliség lényeges oka lehet az etnikumok és nemek közötti megkülönböztetésnek is. Amikor a munkahelyek fogyatkoznak, a leginkább érintett csoportok rendszerint a kisebbségek, és különösen a bevándorlók közösségei. Ez csökkenti a lehetőséget arra, hogy a legális bevándorlók zökkenőmentesen integrálódjanak a társadalom többségének mindennapi életébe. Továbbá, mivel a bevándorlókra gyakran úgy tekintenek, mint akik versengenek a munkahelyekért („elveszik” az állásokat a többiektől), a munkanélküliség fűti az intoleráns és rasszista politikát. Ezt a tételt példázzák a közműltban történt európai választások, és nyilvánvalóan kapcsolódik a társadalmi kirekesztés bizonyos típusához.

A nemek közötti megosztottságot is súlyosbítja a kiterjedt munkanélküliség, mivel az általános munkanélküliség jelentősen nehezítheti a nők belépését a munkaerőpiacra. Ahogy korábban már említettük, a fiatalok munkanélkülisége is sokkal súlyosabban érinti a fiatal lányokat, mint a fiúkat, és a munkanélküliség utáni visszatérésük is nehezebb a munkaerőpiacra.

A társadalmi értékek gyengülése. Amellett is szólnak érvek, hogy a nagy mértékű munkanélküliség gyengít bizonyos társadalmi értékeket. A tartós munkanélküliek cinikus véleményeket hangoztatnak a társadalmi szerveződések igazságosságáról, és sajátos szemléletet alakítanak ki a másoktól való függés témájában. Ez csökkenti a felelős és önálló életvitel lehetőségét. Hogy a bűncselekmények száma a fiatalkorúak munkanélküliségi rátájával együtt növekszik, az természetesen részben a munkanélküliség miatti anyagi hiányból következik, de csak részben, mivel a megfigyelések szerint legalább akkora szerepet játszanak ebben az olyan pszichológiai hatások, mint a kirekesztettség érzése és a neheztelés egy olyan társadalom ellen, amely nem biztosít lehetőségeket az emberek számára, hogy tisztességesen megkeressék a megélhetésre valót. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a társadalmi kohézió súlyosan sérül egy olyan társadalomban, amelyben szakadék tátong az embereknek a ké-

TANULMÁNYOK

nyelmes állással rendelkező többsége és a munkanélküli, nyomorult, sérített (nagy számú) kisebbsége között. A magányosság fenyegető érzése talán pusztán pszichológiai, de az ebből következő kirekesztés ettől még nem lesz kevésbé reális.

Bár a lista így is hosszú, de vannak még más hatások is, melyeket megvizsgálhatunk (lásd: Sen 1997a). Mindazonáltal a probléma-listát tekintve világosan kell látnunk, hogy a munkanélküliség hosszú távú fennmaradása sokféle módon okozhat kirekesztést, melyeknek egy része hangsúlyosan relációs természetű, és így értelmesen vizsgálható a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi kirekesztés folyamatának részeként. A munkanélküliséggel közvetlenül összefüggő társadalmi kirekesztésnek lehet konstitutív jelentősége, amennyiben a munkanélküliség a társadalmi elidegenedéssel társul, de lehet instrumentális jelentősége is, amennyiben a munkanélküliség másféle deprivációkat is okozhat.

A tartós munkanélküliség következtében az emberek valóban megfosztathatnak attól a képességtől, hogy kielégítő életet éljenek. Miközben ebben a tanulmányban a masszív munkanélküliség európai problémáját hangsúlyozom, ugyanezek a kérdések érvényesek Ázsiára és Afrikára is, bár – az alacsony jövedelem formájában megjelenő – gazdasági nyomor mindent elsöprő jelentősége gyakran ezeknek a problémáknak az elhanyagolásához vezet a társadalmi és gazdasági elemzésekben. Bár a társadalmi kirekesztésről szóló irodalomban túlnyomórészt az európai helyzetről van szó, felettébb érdekes lenne a más régiókban tapasztalható szegénységet ebben a fogalomkörben elemezni. Ez esetben a figyelem fókuszába azokat a konstitutív deprivációkat állítanánk, melyek a kirekesztés különféle típusait létrehozzák. Van okunk hálásnak lenni ezért a lehetőségért, miközben az új értelmezési keretek nem vonhatják el a figyelmünket az afro-ázsiai nyomor nyersebb és durvább aspektusairól, melyek mind ez idáig az elemzések középpontjában álltak.

(A tanulmány II. része az Esély következő számában lesz olvasható.)

Fordította: Kozma Judit

Irodalom

- Adelman, Irma (1975): Development Economics-A Reassessment of Goals. *American Economic Review*, Papers and Proceedings 65.
- Adelman, Irma and Cynthia T. Morris (1973): *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*. Stanford: Stanford University Press.
- Anand, Sudhir, and Martin Ravallion (1993): Human Development in Poor Countries: On the Role of Private Incomes and Public Services. *Journal of Economic Perspectives* 7 (Winter).
- Bardhan, Pranab (1984): *Land, Labor and Rural Poverty*. New York: Columbia University Press.
- Basu, Kaushik (1990): *Agrarian Structure and Economic Underdevelopment*. Chichester: Harwood.
- Beneria, O., ed. (1992), *Women and Development.:The Sexual Division of Labour in Rural Societies*. New York: Praeger.

- Boserup, Esten (1970): *Women's Role in Economic Development*. London: Earthscan Publications.
- Chichilnisky, Graciela. (1980): Basic Needs and Global Models: Resources, Trade and Distribution. *Alternatives* 6.
- Crocker, David (1992): Functioning and Capability: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic. *Political Theory* 20.
- de Haan, Arjan (1997): Poverty and Social Exclusion: A Comparison of Debates on Deprivation. Working Paper No. 2, Poverty Research Unit at Sussex. Brighton: University of Sussex.
- de Haan, Arjan and Simon Maxwell, eds. (1998a): Poverty and Social Exclusion in North and South. *IDS Bulletin* 29 (1). (January).
- de Haan, Arjan and Simon Maxwell (1998b): Editorial: Poverty and Social Exclusion in North and South. In de Haan and Maxwell (1998a).
- Deininger, Klaus and Lyn Squire. (1996): New Ways of Looking at Old Issues: Inequality and Growth. Washington DC: World Bank. (Mimeograph).
- Desai, Meghnad (1995): *Poverty, Famine and Economic Development*. Aldershot: Elga
- Doyal, L. and I. Gough. (1991): *A Theory of Human Need*. New York: Guilford Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen (1989): *Hunger and Public Action*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen, eds. (1990): *The Political Economy of Hunger*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen (1995): *India. Economic Development and Social Opportunity*. Delhi: Oxford University Press.
- Earls, Felton and Maya Carlson (1993): Towards Sustainable Development for American Families. *Daedalus* 122.
- Earls, Felton and Maya Carlson (1994): Promoting Human Capability as an Alternative to Early Crime Prevention. Boston: Harvard School of Public Health and Harvard Medical School.
- Figueiredo, J. B. and Arjan de Haan eds. (1998): *Social Exclusion: An ILO Perspective*.
- Foucauld, J.-B. de (1992): Exclusion, inegalites et justice sociale. *Espirit* 182 (June). Geneva: International Labour Organisation.
- Goldsmith, A., J. R. Veum, and W. Darity, Jr. (1996): The Psychological Impact of Unemployment and Joblessness. *Journal of Socio-Economics* 25.
- Gore, Charles and Jose B. Figueiredo, eds. (1997): *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy*. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Griffin, Keith and Aziz Khan, eds. (1977): *Poverty and Landlessness in Rural Asia*. Geneva: International Labour Organisation.
- Griffin, Keith and J. Knight, eds. (1990): *Human Development and the International Development Strategies for the 1990s*. London: Macmillan.
- Hirschman, Albert. (1958): *The Strategy of Economic Development*. New Haven, CA: Yale University Press.
- Hirschman, Albert (1970): *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Declines in Firms, Organizations and States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirschman, Albert (1981): *Essays in Trespassing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hossain, I. (1990): *Poverty as Capability Failure*. Helsinki: Swedish School of Economics.
- Jordan, B. (1996): *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Oxford: Blackwell.
- Lenoir, René (1974/1989): *Les Exclús: Un Français sur Dix*. Paris: Editions du Seuil
- Lipton, Michael (1977): *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*. London: Temple Smith.
- Lipton, Michael and Martin Ravallion. (1995): Poverty and Policy. In *Handbook of Development Economics*, vol. 3, edited by Jere Behrman and T. N. Srinivasan. Amsterdam: North-Holland.

TANULMÁNYOK

- Nussbaum, Martha C. (1988): Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Supplementary Volume.
- Nussbaum, Martha and Amartya Sen, eds. (1993): *The Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Ogata, Sadako (1998): Statement. Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenges for Asia and Europe, Geneva, 27 April.
- Oyen, Else (1997): The Contradictory Concepts of Social Exclusion and Social Inclusion. In *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy*, edited by Charles Gore and Jose B. Figueiredo. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Rodgers, Gerry, Charles Gore, and Jose B. Figueiredo, eds. (1995): *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Schokkaert, E. and L. Van Outegem. (1990): Sen's Concept of the Living Standard Applied to the Belgian Unemployed. *Recherches Economiques de Louvain* 56.
- Sen, Amartya (1980): Equality of What? In *Tanner Lectures on Human Values*, vol. I, edited by S. McMurrin. Cambridge: Cambridge University Press, and Salt Lake City: University of Utah Press.
- Sen, Amartya (1981): *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
- Sen, Amartya (1983): Poor, Relatively Speaking. *Oxford Economic Papers* 35; reprinted In Sen (1984).
- Sen, Amartya (1984): *Resources, Values and Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sen, Amartya (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- Sen, Amartya (1987): *The Standard of Living*, edited by Geoffrey Hawthorn. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya (1992): *Inequality Reexamined*. Oxford: Clarendon Press, and Cambridge, MA: Harvard University Press
- Sen, Amartya (1997): Inequality, Unemployment and Contemporary Europe. *International Labour Review* 136.
- Silver, Hilary (1995): Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (republished, edited by R.H. Campbell and A.S. Skinner. Oxford: Clarendon Press, 1976).
- Solow, Robert M. (1995): Mass Unemployment as a Social Problem. In *Choice, Welfare and Development*, edited by K. Basu, P. Pattanaik, and K. Suzumura. Oxford: Clarendon Press.
- Streeten, Frances (1985): *Basic Needs in Developing Countries*. Baltimore: Johns Hopkins.
- Streeten, Paul and S. Javed Burki (1978): Basic Needs: Some Issues. *World Development* 6.
- Streeten, Paul (1981): *Development Perspectives*. London: Macmillan.
- Tinker, Irene, ed. (1990): *Persistent Deprivations*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (United Nations Development Programme) (1990): *Human Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (United Nations Development Programme). (1997): *Human Development Report 1997*. New York: Oxford University Press.
- Yunus, Mohammad (1998): Statement. Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenger for Asia and Europe, Geneva, 27 April.

DIÓSI PÁL

Kirekesztésről és a továbbtanulás kívánatos támogatásáról

Szociológiai célvizsgálat Zuglóban

A DIÓDATA Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda Zugló Önkormányzatának megbízásából szociológiai célvizsgálatot végzett a Zuglóban élő 20–31 éves fiatalok körében. A standard kérdőíves felvételt azzal a 210 fiatalal kívántuk elkészíteni, akik 2001 őszén, zuglói kutatásunk során hozzájárultak, hogy kutatási célból a későbbiekben is kérjük segítségüket. A legtöbb kérdőívet (143 személlyel) kérdezőbiztosaink 2003. augusztus 29. és szeptember 15. között a megkérdezettek lakásán, személyes megkeresés során vették fel. Akiket nem sikerült elérni (háromszori megkeresés során nem találták őket otthon vagy ennél hamarabb kiderült, hogy megadott címükön elérhetetlenek), azokat kvóta jellegű kiválasztással helyettesítettük. Ekkor az eredeti lakcím közelében élő, azonos korú vagy legfeljebb két évvel fiatalabb, azonos nemű megkérdezettet kellett találniuk a kérdezőknek.

A kutatásról

A célvizsgálatra azért került sor, mert Zugló Önkormányzata a helyben adható felsőoktatási támogatás kereteit újra kívánja szabályozni, és ezt megelőzően célszerűnek látta az érintett fiatalok álláspontját megismerni a támogatással összefüggő, néhány alapvető kérdésben. Ezekkel tartalmilag szorosan összefügg a jelenleg adható támogatás ismeretének vizsgálata.

Eredményeink bemutatása előtt áttekintjük a 210 megkérdezett összetételét. Az alapvető demográfiai változók mellett az iskolázottságra, a dolgozók foglalkozására és a tanulók iskolatípusára figyelünk. Mivel a megkérdezettek 32 százaléka nem szerepelt az eredeti listában, megnéztük azt is, hogy ezek az adatok mit mutattak két évvel ezelőtt. Az egybevetés révén mérlegelhetjük, hogy a tényleg megkérdezettek összetétele mennyire tér el a megkérdezendők eredeti összetételétől. A *kurzív* szeddéssel megadott értékek minden esetben az eredeti arányokat jelzik.

TANULMÁNYOK

Nemek szerint:	%	
férfiak	39	38
nők	61	62
Σ	100	100
Életkor szerint: (2001-ben 2 évvel fiatalabbak voltak)	%	
20–22 év	27	24
23–25 év	25	25
26–28 év	23	25
29–31 év	25	26
Σ	100	100
Családi állapot szerint:	%	
nőtlen, hajadon	70	68
házas, élettársi kapcsolatban él	29	31
elvált	1	1
Σ	100	100
Legmagasabb iskolai végzettség szerint:	%	
8 általános	1	9
szakmunkás képző	11	19
középfiskola	57	56
főiskola, egyetem	30	16
Σ	100	100
Foglalkozás szerint:	%	
tanuló	29	36
dolgozik	61	52
gyes, gyed	5	9
munkanélküli	5	3
Σ	100	100
Foglalkozás a tanulók nélkül (N = 150, ill. 133):	%	
vezető beosztású, értelmiségi	32	17
középf. szellemi fogl., irodai alkalmazott	33	36
szakmunkás	18	35
szakképzetlen fizikai munkás	6	3
önálló foglalkozású	5	2
egyéb	3	4
még nem dolgozott	3	3
Σ	100	100
Milyen iskolába jár (csak a tanulók, N = 60, ill. 74):	%	
szakmunkás képző	3	3
szakközépfiskola	5	24
gimnázium	3	9
főiskola, egyetem	75	64
egyéb iskola	14	–
Σ	100	100

A nemek szerinti megoszlás, az életkori arányok és a családi állapot adatai alig térnek el a két évvel ezelőtti állapotot tükröző adatlista adataitól. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a kiesett megkérdezendők kvóta jellegű pótlása során a kérdezőbiztosok az instrukcióknak megfelelően jártak el. Így az elérhetetlenek helyettesítése nem módosította számottevően a kutatáshoz használt mintát. A lista további használatát ennek ellenére sem javaslom. Elsősorban azért nem, mert az idő előrehaladtával a megkérdezett fiatal felnőtteket egyre kevésbé tekinthetjük fiataloknak, és segítőkészségük dacára válaszaik már nem az eredetileg megcélzott korcsoportok helyzetét tükröznék. Ez a mostani kutatás témája miatt látszólag kevésbé zavaró, hiszen a továbbtanulás kérdésében a megkérdezettek többsége nem tekinthető „laikusnak”, sőt inkább „szakértőnek” gondolható, hiszen 51 százalékuk (107 személy) vagy felsőfokú végzettségű, vagy most jár főiskolára, egyetemre. Kérdés, hogy mit értenek meg a továbbtanulók helyzetéből, ha nem róluk van szó.

Az összetétel további változói markánsan tükrözik azokat a változásokat, amelyek két év alatt ezeknek a fiataloknak a helyzetében bekövetkeztek. Elsőként is arra kell figyelniük, hogy az iskolázottságban jelentősen csökkent a középiskolánál alacsonyabb végzettségűek köre, és markánsan emelkedett a felsőfokú tanulmányaikat befejezettek aránya. Ezzel szoros összefüggésben egyértelmű eltolódást láthatunk a tanulóktól a dolgozók irányába.

A lényegesen gyakoribb, befejezett felsőfokú végzettségnek megfelelően jelentősen emelkedett a vezető állásúak és értelmiségiük súlya. Szintén változatlan a középfokú szellemi dolgozók, irodai alkalmazottak előfordulása, és számottevően csökkent a szakképzett fizikai dolgozók aránya. Ez utóbbi két adat arra utal, hogy a korábban már dolgozók köréből jó néhányan foglalkozási csoportot váltottak: a középfokú szellemi foglalkozásúak egy része vezető vagy beosztott értelmiségi lett, a szakképzett fizikai dolgozók közül pedig többen irodai munkát vállaltak. Az adatlapot két éve kitöltő 133 dolgozó fiatal 33 százaléka tanult valamit munkája mellett, míg az erre nem vállalkozó 284 dolgozó közül 17 százalék számolt be munkájával párhuzamosan folytatott tanulmányokról. Az erősen szignifikáns adatok egyben azt is jelzik, hogy az akkori minta dolgozó csoportjából a helyzetükön tanulás révén változtatni kívánó fiatalok kétszer olyan gyakran vállalták a további együttműködést, mint a munka mellett nem tanuló társaik. A mostani felvétel – bár ezt nem terveztük – így azt is feltárta, hogy ez a törekvésük két év alatt gyakran vezetett munkaerő-piaci helyzetük változásához.

A jelenleg tanulók körében lényegesen csökkent a középiskolások aránya (elsősorban a szakközépiskolai tanulóké) és növekedett a főiskolai, egyetemi hallgatók súlya.

Egészében véve azt kell mondanunk, hogy a két évvel ezelőttinél iskolázottabb vagy magasabb szinten tanuló fiatalokat kérdeztünk, és iskolázottságuknak megfelelően munkajelleg csoportjaik is eltolódtak a magasabb képzettséghez köthető foglalkozások felé. Így kutatásunkban dinamikusan változó helyzetű zuglói fiatalok álláspontjait ismertük meg.

A kutatás terepmunkája során a kérdezőbiztosokat Csernel Katalin irányította, az adatfeldolgozást előkészítő rögzítőfile-t Molnár István ké-

TANULMÁNYOK

szította. Nekik és a munkában részt vevő további munkatársaimnak ezúton is köszönöm gyors és precíz munkájukat. Rajtuk kívül ismételtelen köszönettel tartozom a két évvel ezelőtti kutatásban dolgozó kérdezőknek, mert most bizonyosodott be, hogy az akkori interjúk jól előkészítettek a panel tagságot vállaló fiatalok ismételt megkérdezését. Végül köszönet illeti mindazokat, akik a másodszori megkeresés során készségesen válaszoltak kérdéseinkre.

Informáltság a továbbtanulók támogatásáról

A megkérdezettek bármely ítéletének, véleményének megkérdezése előtt szükségesnek tartottuk a pillanatnyi helyzetről ismert vagy ismertnek vélt állapot feltárását. Egyrészt annak érdekében, hogy képet alkothassunk a panel tagjainak idevágó tudásáról, másrészt amiatt, hogy ezzel az interjúhelyzetben felkészítsük a megkérdezetteket a véleménynyilvánításra.

Két évvel ezelőtt elvétve találtunk olyan fiatalot, aki a létezőnek tételezett diáktámogatásokat az általános emelkedettség szintjénél jobban ismerte volna. Konkrét tartalom nélkül is mindössze 9 százalék állította, hogy Zugló Önkormányzata valamiképp támogatja a fiatalok tanulását, továbbtanulását. Az 54 így vélekedő fiatal köréből a további kérdésre csupán 9 adott olyan választ, amelyben felismerhető volt a Bursa Hungarica, de a megnevezést egyikük sem használta. Akkor azt kellett mondanunk, hogy a tanulók és a nem tanulók csoportjai döntően abban a hitben élnek, hogy nincs önkormányzati diáktámogatás. Vajon idén találtunk-e elmozdulást a 2001. évi helyzettől?

A Zuglóban élő, felsőfokon tanuló diákokat Zugló Önkormányzata a megkérdezettek 33 százaléka szerint támogatja valamilyen formában. Nem támogatja 30 százalék szerint és 37 százalék nem tudott vagy nem válaszolt a kérdésre. Kérdéses, hogy az átfogó adatok mögött találunk-e valamilyen csoporttagoltságot, vagy ez egy konszenzusos vélekedés. Ennek tisztázása érdekében megnéztük a válasz keresztkapcsolatait a foglalkozás mentén, a dolgozók munkajelleg csoportjai és a tanulók iskolatípusai szerint. A „támogatja” válasz minden esetben 32 és 35 százalék közötti súllyal fordult elő, így azt mondhatjuk, hogy a munka világában elfoglalt helyzettől, a munka jellegétől és a tanulók iskolatípusától függetlenek a fiatalok válaszai. Hasonló képet kaptunk akkor is, amikor az eredeti listán szereplők és a kvóta szerint megkérdezettek reakcióját vettük egybe:

1. táblázat *Támogatja-e Zugló Önkormányzata az itt élő, felsőfokon tanuló diákok tanulását, a kiválasztás módja szerint (% , N = 210)*

	támogatja	nem támogatja	nem tudja, nem válaszol	Σ
panel	34	28	38	100
kvóta	30	35	36	100
Σ	33	30	37	100

A mintaszervezés két módja mentén az átlagértékektől alig eltérő válaszarányokkal találkoztunk. Ez a vélekedések nagyfokú konszenzusa mellett azt is jelezi, hogy az alaphelyzetről kapott válaszokat nem befolyásolta, milyen kiválasztás alapján jutottunk el a megkérdezettekhez.

Az összkép részletei alapján azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek egyharmada látszólag informáltnak tekinthető, és ez magasabb arány, mint a két évvel korábbi 9 százalék. Mielőtt még elhinnénk, hogy az évek múlásával tájékozottabbak lettek a fiatalok, emlékeztetni szeretném az olvasót, hogy a „támogatja” válaszok domináns többsége korábban tartalmatlan rábólintásnak bizonyult. Az informáltság valódi természetét a támogatásról szerzett konkrét ismeretek vagy azok hiánya határozza meg.

A valós ismereteket azok körében vizsgálhattuk, akik azt állították: van valamilyen önkormányzati támogatás a továbbtanuló diákok számára. Ez a csoport mindössze 69 személyt jelentett. Amikor a támogathatók köréről kapott válaszokat kódoltuk, két tartalmi mozzanat előfordulására figyeltünk. Elsősorban azt kerestük, tudnak-e arról, hogy a Bursa Hungarica ösztöndíj az államilag támogatott felsőoktatási intézmények nappali tagozatos hallgatóinak adható. Emellett azt is kódolni kívántuk, ha a Bursa Hungarica ismerete felbukkan a válaszokban. Feltételeztük, hogy eredményeink a két széli helyzet (a teljes körű tájékozottság és teljes körű tájékoztatatlanság) közé esnek. Hipotézisünk nem bizonyult tarthatónak. Annak ellenére sem, hogy a kódolás során minden olyan választ elfogadhatónak kellett jelölni, amelyben ezek a tartalmak legalább felismerhető módon megjelentek, hiszen nem is várhattunk nyelvileg és fogalmilag egyaránt szabatos válaszokat.

A megkérdezettek negyedrésze vállalkozott a támogathatók körének megjelölésére, de valamennyi válaszból hiányoztak a helyes tartalmak. Ugyanezt láttuk, amikor a Bursa Hungarica előfordulását kerestük. A negatív széli helyzet mellett a nem tudja, nem válaszol reagálások dominanciájával találkoztunk. A kérdezhető 75 százaléka tisztában volt azzal, hogy tájékozatlan, ezért kísérletet sem tett a helyes válasz eltalálására. Ennek alapján a támogatás tényét feltételező 33 százalék válaszait egyértelműen „tótózó” típusú találgatás eredményének kell tartanunk. Az ilyen találgatásnak a „lottózó” találgatástól eltérően, van logikai háttere. Esetünkben az, hogy bizonyára létezik ilyen támogatás, ha már egyszer megkérdezik. A támogathatóság kritériumai esetében ismeretek hí-

TANULMÁNYOK

ján már logikai kapaszkodók nélkül, vaktában találgatott mindenki, aki nem kívánta vállalni, hogy az imént blöffölt.

A megkérdezettek alcsoportjai között egy metszetben találtunk említésre méltó különbséget, az eltérő iskolázottságú csoportok más-más mértékben vágtak bele a „lottózó” találgatásba. Az eltéréseket az első ábrán követhetjük nyomon:

1. ábra *Tudta-e, kik kaphatnak támogatást, a legmagasabb iskolai végzettség szerint*
(%, N = 69)

Ábránk – ismeretek híján – a teljes tájékozatlanság kezelésmódjáról szól. Két lehetséges értelmezés is adódik. Elképzelhető, hogy az iskolázottságban előre haladva a megkérdezettek mind nagyobb biztonsággal tudták: nem rendelkeznek valós ismeretekkel. Másfelől azt sem vethetjük el, hogy tájékozatlanságát mindenki felismerte, de az iskolázottabbak inkább belátták, hogy ebben az esetben a találgatás alig vezethet eredményre, ezért nem is vállalkoztak a joggal reménytelennek ítélt lottózásra.

Az eddigiek alapján azt kell mondanunk, hogy a jelenleg hatályos támogatási lehetőségről nem találtunk valós ismereteket a megkérdezettek körében. Ebből két következtetés is adódik. Az egyik a megkérdezettekről szól, a másik a jelenlegi támogatásról. Egyrészt pontosítanunk kell azt, amit a megkérdezettek „szakértő” mivoltáról megfogalmaztunk. A létező támogatás kérdésében valamennyiüket „laikusnak” találtuk. Pontosabban: a támogatás jelenlegi feltételei és tartalma mellett azok is laikusok maradhattak, akik a támogatás célcsoportjához tartozhatnának. Ebből adódik a második következtetés. A jelenleg érvényes szabályozásban baj van a támogathatók körének meghatározásával. A most, vagy korábban diák helyzetűek csak akkor maradhattak „laikusok”, ha egyikük sem tartozik (tartozott) a Bursa Hungarica kedvezményezettjei közé.

Ettől még fenntarthatónak láthatjuk megállapításunknak azt a részét, hogy a diákhelyzet ismerete alapján abban a kérdésben, hogy kiket, mi-

lyen módon kellene támogatni, a megkérdezettek többségét „szakértőnek” vélhetjük. A támogatás szabályozásának megújítása kapcsán a támogathatók körére, a megítélés szempontjaira, a tanulmányi támogatás rendszerességére és mértékére vonatkozó válaszokat annak figyelembe vételével célszerű szemlélnünk, hogy az állásfoglalások 51 százalékát most, vagy korábban érintett fiataloktól kaptuk.

A kívánatosnak tartott támogatás

A támogatandók köréről olyan válaszsorozatból választhattak a megkérdezett fiatalok, amely a szélsőségesen liberális állásponttól, a jóléti államtól elvárható, legteljesebb támogatásig tartó sort öt fokozatban írta le.

Az egyik pólus azt a felfogást tükrözte, hogy a továbbtanulás nem támogatandó, a másik széli helyzet a bármely főiskola-egyetem bármely tagozatának hallgatóit támogathatónak tételezte. A teljes sorozat így alakult:

- senkit, a felsőfokú tanulás költségeit mindenki egyénileg fedezze
- az államilag támogatott felsőfokú intézmények nappali tagozatos, Zuglóban élő hallgatóit
- az államilag támogatott felsőfokú intézmények Zuglóban élő hallgatóit, bármilyen tagozaton is tanulnak, tehát a nappali, az esti és a levelező tagozatosokat egyaránt
- minden Zuglóban élő fiataalt, bármilyen felsőoktatási intézményben is tanuljon, ha nappali tagozatra jár, tehát az önköltséges intézmények nappali tagozatosait is
- minden Zuglóban élő fiataalt, bármilyen felsőoktatási intézményben is tanulnak, tehát az önköltséges és államilag támogatott intézmények nappali, esti és levelező tagozatos hallgatóit egyaránt.

2. ábra Kiket kellene támogatni (% , N = 210)

TANULMÁNYOK

Ebben a sorozatban a „senki sem támogatandó” álláspont mellett két szempont elemei jelennek meg. Egyrészt az államilag támogatott versus önköltséges képzés, másrészt a nappali képzés versus esti és levelező képzés. Ezek kombinációit figyelembe véve alakítottuk ki az összesen ötelemű sort, amelyet a megkérdezetteknek választásra kínáltunk. A megkérdezettek teljes körének válaszaiból az alábbi prioritási sor rajzolódtott ki:

A megkérdezettek domináns többsége úgy gondolja, hogy valamennyi felsőoktatási intézmény, valamennyi hallgatójának legyen esélye a továbbtanulás támogatására. Lényegesen kevesebben vélekednek úgy, hogy az államilag támogatott intézményekre kellene szűkíteni a támogathatók körét, de bármely tagozatuk hallgatóinak legyen lehetőségük a támogatás elnyerésére. A markánsan kirekesztő véleményeket két azonos nagyságú, kis csoport képviseli. Az egyik „csak” a tagozatok között diszkriminál, a másik csoportban kizárnák a támogatásból az önköltséges intézmények valamennyi hallgatóját. Ez utóbbi megegyezik a Bursa Hungarica jelenleg hatályos szabályozásával, hiszen ezt a támogatást ma csak az államilag támogatott intézmények nappali tagozatosai kaphatják.

Elhanyagolhatóan ritka a senkit sem kell támogatni álláspontot elfogadók (2 személy) és a válasza képtelenek (1 személy) előfordulása.

Az oszlopdiagram alapján elsőként azt érdemes kiemelni, hogy a megkérdezettek szinte teljes egészében képesek voltak álláspontjuk meghatározására. Ez élesen eltér az ismert kérdéstől, amelynél a domináns csoport vagy vállalta tájékozatlanságát, vagy nem vállalkozott a válaszadásra.

Fontos, hogy a megkérdezettek 14 százaléka tekintette követendőnek azt a duplán korlátozó álláspontot, amely tudtukon kívül megegyezik a jelenlegi szabályozás szűk kereteivel. Azonban ez csak a kirekesztés legdurvább módja, egy-egy szempont mentén gyakrabban fordul elő. Ennek megismerésére érdemes a választásra felkínált sorozatban megjelenő két szempont kombinációinak „feloldásával” egyidejűleg megfordítani a válaszok logikáját, és szemügyre venni azt, kiket milyen arányban rekeszteni ki a támogathatók köréből.

Kiket tekintenek diszkriminálhatónak a megkérdezettek (% , N = 210)¹

senkit		43
az önköltséges képzésre járó hallgatókat	$26 + 14 + 1 =$	41
az esti és levelező tagozatok hallgatóit	$14 + 14 + 1 =$	29
mindenkit		1

A megkérdezettek domináns csoportja úgy tekint a felsőfokú oktatásban tanuló diákokra, hogy azokat megkülönböztetés nélkül támogathatónak tekinti. Majdnem azonos nagyságú az a kör, amely kirekeszthetőnek ítéli az önköltséges intézmények hallgatóit. A rájuk, pontosabban családjukra nehezedő nagyobb tehervállalási kényszer ellenére sem gon-

¹ Rendezett sorunk nem tartalmaz Σ sort, mert elemeit a választási lehetőségekben megjelenő részmozzanatok összevonásával képeztük, így együtt meghaladják a 100 százalékot.

dolják, hogy azok, akik ezekben az intézményekben kívánják felsőfokú szakképesítésüket megszerezni, ugyanúgy a tudás alapú társadalom felé igyekeznek, mint az államilag támogatott főiskolák, egyetemek diákjai. Ezenkívül abban is biztosak lehetünk, hogy az ide tartozó fiatalok nem számoltak egy további, igen fontos mozzanattal, amikor álláspontjukat megfogalmazták.

Ha elfogadjuk azt a közkeletű vélekedést, hogy a felkészültebb, alaposabb tudással rendelkező fiatalok bejutnak a támogatott intézményekbe, akkor sem felejthetjük el, hogy a fiatal generáció tagjai olyan mértékben szerzik meg az ehhez szükséges tudás tőkéjüket, amilyen mértékben ezt a családjaik helyzetében, körülményeiben meglévő előnyök lehetővé teszik. Eseti eltérések, kirívó véletlenek természetesen színezik az összképet, de ezek nem változtatnak azon a társadalmi tényen, hogy a jobb starthelyzetűek számára elérhetőbbek a jobb feltételeket biztosító képzések. Azt a folyamatot, melynek révén a gazdaságilag jobb helyzetűek a gyermekeik számára biztosítják az anyagi tőke tudás tőkévé konvertálását, és ennek révén ők már tudásuk alapján válnak az elit tagjaivá, Pierre Bourdieu óta számtalan kutatásban kimutatták, hazai vizsgálatok is többszörösen hasonló eredményekhez jutottak. Különösebb bizonygatást sem kíván, hogy az államilag támogatott intézmények nappali tagozatos hallgatói döntően a legjobb helyzetű családokból érkeznek a felsőoktatásba.

Ezzel egyáltalán nem számolnak azok a fiatalok, akik az önköltséges intézmények diákjait eleve kirekesztenék a támogathatók köréből. Mint ahogyan azok a szűkebb kört alkotó megkérdezettek sem, akik az esti és levelező tagozaton tanulókat diszkriminálnák. A diszkriminációs elemek azt jelzik, hogy a megkérdezettek egy része közel sem olyan „szakértő”, mint gondolhatnánk.

Itt kell hozzátennünk, hogy a Bursa Hungarica jelenlegi szabályozása éppen a legjobb helyzetű családok gyermekei által könnyebben elérhető intézményekben, az ugyanebből a körből legkönnyebben elérhető nappali tagozaton teszi lehetővé a diákok támogatását.

Minden kirekesztés, akár az intézmények, akár a tagozatok között diszkriminál, az elit újratermelését, a társadalmi szegregációt szolgálja. A Bursa Hungarica pillanatnyilag mindkét mozzanatban kirekesztő szemléletű, minden olyan szabályozás előremutató, amely szakít megkülönböztető szempontjaival.

Feltételeztük, hogy a megkérdezettek most megismert álláspontja nem konszenzusos vélemény, hanem különböző helyzetű csoportok eltérő ítéleteit tartalmazza. A keresztkapcsolatok közül az iskolai végzettséget találtuk magyarázó erejű csoportképző tényezőnek. Az áttekinthetőség kedvéért elhagytuk a legfeljebb 3 személyből álló részelemeket. Így nem figyeltünk 3 nyolc osztályt végzett, 2 egyéb végzettségű fiatal válaszaira, és kizártuk a 2 „senkit sem kell támogatni” álláspontú, ill. az egyetlen nem válaszoló fiatal. Az alábbi keresztkapcsolatokat láttuk:

TANULMÁNYOK

2. táblázat *Kiket kellene támogatni a legmagasabb iskolai végzettség szerint*
(%, N = 202)

		minden intézmény, bármely	állami intézmény, bármely tagozata	minden intézmény, nappali	állami intézmény, nappali	Σ
szakmunkás	n = 23	62	17	17	4	100
középiskola	n = 118	46	24	15	15	100
felsőfokú	n = 61	36	39	10	15	100
Σ		45	27	14	14	100

Az átlagtól jelentős mértékben eltérő álláspontokat négy cellában kellett kövér kiemelésekkel jelezni. Ezek az adatok két, hasonló szemléletből fakadó tendenciát jeleznek a domináns álláspont, és a második leggyakoribb ítéletcsoport esetében. Az iskolázottság poláris csoportjaiban ellentétes módon vélekednek a diszkrimináció nélküli támogatásról és az önköltséges intézmények hallgatóinak kirekesztéséről. A szakmunkásképzőt végzett fiatalok lényegesen nagyobb arányban tekintenek támogatandónak minden felsőfokon tanuló diákot, mint a felsőfokú képzettséggel rendelkező megkérdezettek. A diplomás fiatalok több mint kétszer olyan gyakran rekesztenék ki az önköltséges intézmények tanulóit a támogatás lehetőségéből, mint a szakmunkás végzettségűek. A középiskolát végzettek mindkét esetben átlaghoz közeli, köztes ítéleteket fogalmaztak meg.

Ezeket a tendenciákat együtt szemlélve, azt kell mondanunk, hogy a diplomásokat két szálon is a többi megkérdezettnél erősebb diszkriminatív hajlandóság jellemzi. Vizsgálatunk keretei (sem időben, sem költségekben) nem tették lehetővé annak feltárását, hogy ez vajon tudatos pozícióvédelemből, vagy csupán a kívülállók iránti érzéketlenségből fakad. Legyünk őszinték, nem is készültünk ennek vizsgálatára, sőt hipotéziseinkben sem jelent meg e lehetőségek bármelyike. Azt viszont megengedhetetlennek tartjuk, hogy ne jelezzük: szükségesnek látjuk ennek a jelenségnek alapos kutatását. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ezt nem várhatjuk egy újabb, lokális gyorsvizsgálattól, nem is tekintjük egy helyi önkormányzat feladatának ilyen kutatás finanszírozását.

Még egy változó mentén találtunk karakteres eltéréseket az álláspontokban. Másképp vélekedtek a támogathatóságról a tanulók és a nem tanuló fiatalok. A keresztkapcsolat vizsgálatából csak a „senkit” álláspontúakat és a válasznélkülieket hagytuk el, így 207 válasz alapján dolgozhattunk. Eredményeinket a 3. táblázatban közöljük:

3. táblázat Kiket kellene támogatni a tanuló jogállás szerint (% , N = 207)

		minden intézmény, bármely	állami intézmény, bármely tagozata	minden intézmény, nappali	állami intézmény, nappali	Σ
tanuló	n = 60	33	23	22	22	100
nem tanuló	n = 147	48	28	12	12	100
Σ		44	26	15	15	100

A tanulók csoportjában kisebb a minden kirekesztéstől mentes felfogás, viszont gyakrabban diszkriminálnák az esti és levelező tagozatok hallgatóit. A kirekesztésben nem tesznek különbséget az intézmények között, ugyanolyan súllyal zárnák ki a támogatandók köréből az állami és az önköltséges intézmények diákjait. Mindkét esetben gyakrabban, mint nem tanuló társaik. A megkérdezettek összetételénél már jeleztük, hogy a tanuló jogállásúak döntő többsége (75%) főiskolára, egyetemre jár, így ezek a diszkrimináló válaszok jobbra nappali tagozatos főiskolások, egyetemisták ítéleteit tükrözik. Egészében véve azt, hogy a hozzájuk hasonló helyzetűeket inkább támogatandónak tekintik. A dolgozók viszont ritkábban rekesztenék ki a támogatandók köréből azokat, akik esti vagy levelező tagozaton tanulnak. Joggal feltételezhetik, hogy maguk is ezeket a képzési lehetőségeket érhetik el, nagyobb empátiával viseltetnek az ilyen helyzetű tanulók iránt.

Együttvéve azt látjuk, hogy mindkét csoportban megengedőbbek a hozzájuk közelebb állónak látszó csoportokról gondolkodva, míg a diszkriminatív elemek (elsősorban a diák státusúak körében) a távolabbinak vélt csoportok esetében jelennek meg.

A támogatás megítélésének szempontjai kapcsán a megkérdezettek álláspontjai között nem találtunk ilyen karakteres eltéréseket. Két figyelembe vehető szempontról, illetve ezek együtteséről kértük véleményüket. A szociális helyzet, a tanulmányi eredmény és e kettő közös mérlegelése szerepelt kérdésünk „kínálatában” és a válaszok erős konszenzust mutatnak:

Mi legyen a támogatás megítélésének szempontja (% , N = 208)

a tanuló tanulmányi eredménye	11
a tanuló szociális helyzete	17
ezeket egyaránt figyelembe kell venni	72
Σ	100

A megkérdezhető 208 Zuglói fiatal (a két „senkit sem kell támogatni” álláspontú megkérdezettnek ezt a kérdést nem tettük fel) válasza a nagyfokú konszenzus mellett azt is jelzi, hogy elhanyagolható súllyal gondolták egyetlen kiemelt szempont mentén eldönthetőnek a támogatás megítélését. Válaszaik alapján azt kell mondanunk, hogy a döntéshozóktól összetett szemléletet várnak, amelyben egyaránt mérlegelik a továbbtanuló fiatalok szociális helyzetét és tanulmányi eredményét.

TANULMÁNYOK

Az egyik tényező a diákok „hozott körülményeit”, a másik pedig „saját jogon” szerzett érdemeit teszi mérlegelés tárgyává. A kutatásban megkérdezettek domináns többsége úgy látta, mindkét mozzanatot figyelembe kell venniük a döntéshozóknak. Ez a válaszszerkezet az előző kérdés válaszaihoz képest több beleérző képességet jelez. Olyan mértékű egyetértés mellett, amely igen kevés teret enged a csoport különvéleményeknek. A figyelemmel kísért keresztkapcsolatok egyikében sem találtunk markáns csoporteltéréseket. A csoportálláspontok érzékeltetésére az iskolai végzettség szerinti ítéleteket érdemes bemutatnunk. A többi esetben ennél kisebb ítéleti eltéréseket láttunk:

3. ábra *A támogatás megítélésének szempontjai az iskolai végzettség szerint*
(%, N = 208)

Az eltérő iskolázottságú csoportok nagyfokú egyetértést mutattak az összetett megítélés elfogadásában. A legérzékenyebbnek a főiskolát, egyetemet végzett fiatalokat találtuk, ők mintegy 10 százalékkal gyakrabban várják a döntéshozóktól a két szempont együttes mérlegelését. A másik két csoport gyakorlatilag azonos módon, de kevéssel ritkábban tartotta kívánatosnak ezt a látásmódot.

A szociális helyzetet önmagában véve mindhárom csoportban lényegesen kisebb súllyal tekintették mérvadónak, és megközelítőleg azonos arányban vélekedtek így.

A legritkábban említett, csak a tanulmányi eredményre figyelő döntésnél találtunk egy kevés csoporteltérést. Az amúgy is elvétve választott, tanulmányi eredményre alapozott döntést a felsőfokú végzettségűek felé haladva egyre kevésbé tartották egymagában alkalmas döntési szempontnak.

Úgy gondolom, hogy a most bemutatott eltéréseket – a nem reprezentatív mintájú adatfelvétel miatt – különösen óvatosan szabad értelmeznünk. Azt mondhatjuk, hogy a két szempont együttes mérlegelését a különböző csoportok erős konszenzussal tekintik legfontosabb döntési szempontnak. Ezt a leginkább eltérő csoportítéletek sem teszik kétségesé, a további keresztkapcsolatokban csak a most látottnál közelebbi csoport álláspontokat találtunk.

A támogatás kívánatos rendszerességéről szintén markáns dominanciájú állásfoglalást ismertünk meg. Közel kétharmad-egyharmad arányban állították, hogy havonta, ill. félévente fizetett ösztöndíjat tartanak indokoltnak. A megkérdezettek egészében ilyen arányokkal találkoztunk:

Milyen legyen a rendszeressége a tanulmányi támogatásnak (% , N = 208)

havonta fizetett ösztöndíj	63
félévente fizetett ösztöndíj	36
nem tudja	1 (egy személy)
Σ	100

A konszenzus mértéke kevéssel elmarad az imént bemutatotttól. Mégis azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek nagy része egyetértett abban, hogy a havonta fizetett ösztöndíj lenne kívánatos. Ezekről az arányoktól alig eltérő válaszokat kaptunk az iskolázottság, ill. a tanuló jogállás szerint megkülönböztetett csoportokban. Az iskolai végzettség mentén a válaszok így alakultak:

4. táblázat A támogatás kívánatos rendszeressége, iskolázottság szerint (% , N = 202)

	havonta	félévente	Σ
szakmunkás n = 22	68	32	100
középiskola n = 118	64	36	100
felsőfokú n = 62	61	39	100
Σ	63	37	100

A felsőfokú végzettségűek felé haladva néhány százalékos átrendeződést látunk a félévente fizetendő ösztöndíj irányába, de a különbségek olyan kis mértékűek, hogy egyetlen adat kiemelését sem tekintettük indokoltnak. Nem sokkal különböznek a tanuló jogállás szerint elkülöníthető csoportokban megismert válaszarányok sem:

5. táblázat A támogatás kívánatos rendszeressége a tanuló jogállás szerint (% , N = 207)

	havonta	félévente	Σ
tanuló n = 60	70	30	100
nem tanuló n = 147	61	39	100
Σ	63	37	100

Az átfogó képhez viszonyítva ilyen kis eltérések mentén nem beszélhetünk sajátos csoport álláspontokról, minden értelmezés kísérletünk kóklerkedés lenne. Azzal kell beérnünk, ami a legkevésbé vihet tévútra. A csoportkülönbségek nem írják felül a közepes erősségű konszenzusra utaló összképet. Ennek megfelelően azt kell mondanunk, a megkérdezettek érdemi eltérések nélkül, a havi rendszerességgel fizetett ösztöndíjat tartják a támogatás célszerű módjának. Ugyan kimondatlanul, de attól

TANULMÁNYOK

tartanak, hogy a ritkábban érkező, nagyobb összegek felelőtlen gazdálkodásra csábíthatják a támogatottakat, akik így gyorsan pénzsűkébe kerülhetnek. Úgy gondoljuk, hogy ezt az álláspontot azért részesítik előnyben a félévenként (szemeszterenként) folyósított támogatással szemben, mert a folyamatosan érkező pénzben látják a fizetési nehézségek elkerülésének biztosítékát. Ha arra gondolunk, hogy a ritkábban előforduló, de nagyobb bevételekkel sokan érettebb korban sem képesek gazdálkodni, akkor igazat kell adnunk a megkérdezettek többségének.

A standard interjú folytatásában mindkét álláspont képviselőitől megkérdeztük, hogy az előnyben részesített rendszerességhez mekkora összegű támogatást tartanának kívánatosnak. A havonta fizetendő ösztöndíjról kérdezhető 131 fiatal közül 122 vállalkozott az összeg meghatározására, egyikük nem válaszolt, és kilencen nem tudtak válaszolni. A szemeszterenként folyósított támogatás 76 híve közül öten nem tudták meghatározni, hogy mekkora összeget tekintenek kívánatosnak, így 71 válasz áll a rendelkezésünkre. A támogatás nagyságáról kapott válaszok áttekintését a havonta fizetett ösztöndíj szükségesnek látott mértékével kezdjük:

4. ábra Mekkora legyen a havonta fizetett ösztöndíj (% , N = 121)

A 4. ábrán látható vonaldiagramon a válaszok megoszlásán kívül feltüntettük a Bursa Hungarica révén jelenleg kapható legmagasabb havi ösztöndíj mértékét jelző nyilat. Az Önkormányzat által megítélt 1000-tól 5000 forintig terjedő összeg az azzal megegyező minisztériumi támogatással együtt legfeljebb a 10 000 forintot érheti el. A havi rendszerességű ösztöndíj híveinek 55 százaléka ennél magasabb összegben jelölte meg a kívánatos támogatás nagyságát. Ettől az elvárástól alig tér el a másik tábor álláspontjainak szerkezete:

**5. ábra Mekkora legyen a félévenként (szemeszterenként) fizetett ösztöndíj
(%, N = 71)**

Az 5. ábrán azt a pontot jelöltük nyíllal, ahol – öt hónapos szemeszterekkel számolva – az elvárások mértéke eléri a Bursa Hungarica öt hónap alatt kifizethető maximumát. Ez az 50 000 forintig terjedő, második sávban található. Az első két kategóriába együttesen a válaszadók 37 százaléka tartozik. A félévenként fizetendő támogatás további hívei a jelenlegi adható plafont meghaladó ösztöndíjat tartanak méltányosnak. Az ilyen válaszok kumulált aránya 63 százalék, amely csak kevéssel tér el a havi ösztöndíj esetében megismert 55 százaléknyi plafon feletti elvárástól.

Mindkét esetben megnéztük, hogy a válaszok mekkora hányadában említettek a jelenlegi plafon kétszeresét meghaladó összegeket. A havi rendszerességű ösztöndíj hívei körében 15 százalék adott 20 000 forint feletti választ, a félévenként fizetendő támogatás esetében szintén 15 százalék említett 110 000 forintnál magasabb összeget. Utóbbiaknál feltehetően néhány százalék az előző sáv (90 000–110 000 forint) második feléhez tartozik, de a 20 000 forintnál kisebb lépések csak elaprózták volna adatainkat. A feltehetően szükséges, de végrehajthatatlan korrekció számításba vételével is úgy tapasztaltuk, hogy mindkét esetben szűk a jelenlegi plafon kétszerese feletti elvárások előfordulása.

A megkérdezettek helyzetének eltéréseit figyelembe vevő csoporttagolódást a kívánatos összegek esetében értelmetlen lenne számolgatnunk, hiszen minden esetben igen kis csoportokat kellene egymáshoz viszonyítanunk. E kérdések elemzésénél az alapsor szintű feldolgozáshoz ragaszkodva elkerülhetjük a megtévesztő álprecizitást.

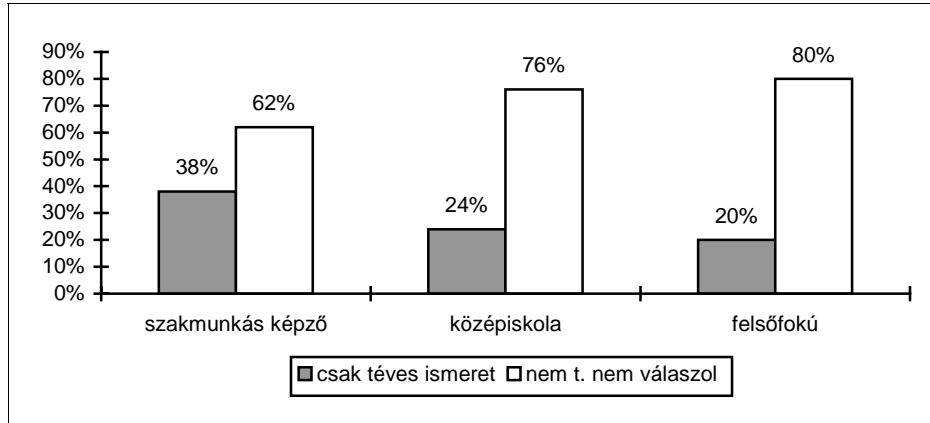
Együttvéve azt mondhatjuk, hogy az ösztöndíj kívánatos összegét meghatározó válaszok többsége – a kifizetés ütemezésétől függetlenül – a Bursa Hungarica révén jelenleg elérhető legnagyobb támogatásnál magasabban határozza meg a kívánatos összeget. Az elvárások csak ritkán haladják meg a most adható maximum kétszeresét. A havonta és a félévenként fizetendő ösztöndíjra gondoló fiatalok csoportjaiban egyaránt

TANULMÁNYOK

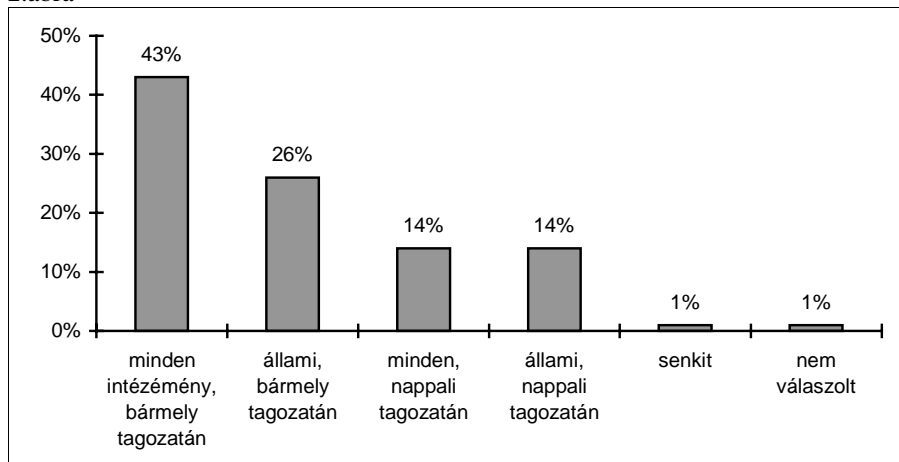
közepes erősségű konszenzust láttunk a jelenlegi és a kívánatos támogatás viszonyát szemlélve. Ez az egyetértés úgy alakult ki, hogy az interjúban nem is kértük összehasonlításra a fiatalokat.

Befejezőként azt kell hangsúlyoznunk, hogy a dolgozatunkban bemutatott tendenciákban a megkérdezett fiatalok csoportjai között abban láttunk érdemi eltéréseket, ahogyan a támogatandók körét és a kirekesztendőket meghatározták. Azokról, akiket „beengednének” a tanulmányi támogatás rendszerébe, már konszenzussal gondolkoznak. Jelentős egyetértéssel határozták meg a támogatás megítélésének szempontjait, a kifizetések kívánatos ütemezését és az ösztöndíj kívánatosnak tartott nagyságát is.

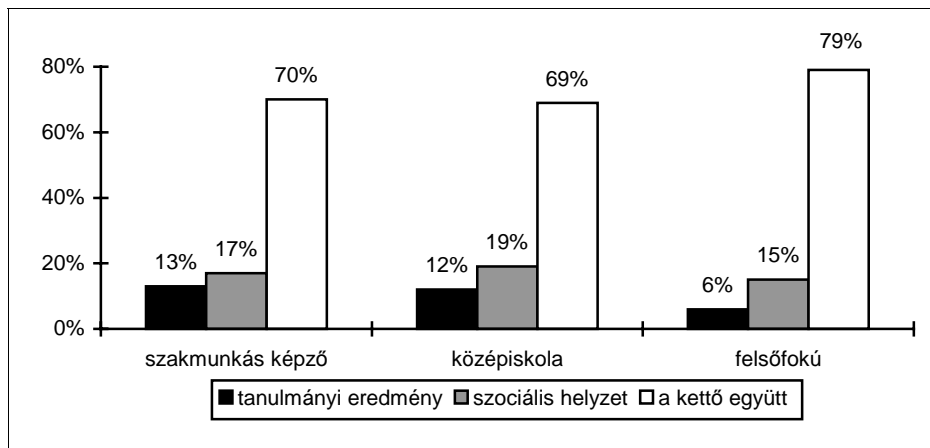
1. ábra

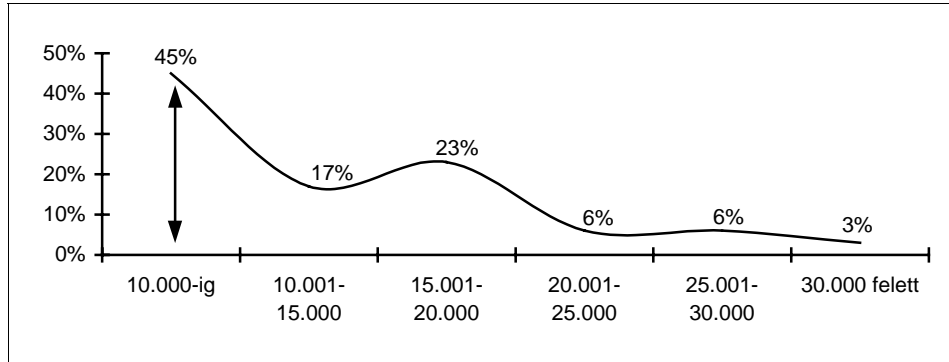
2. ábra

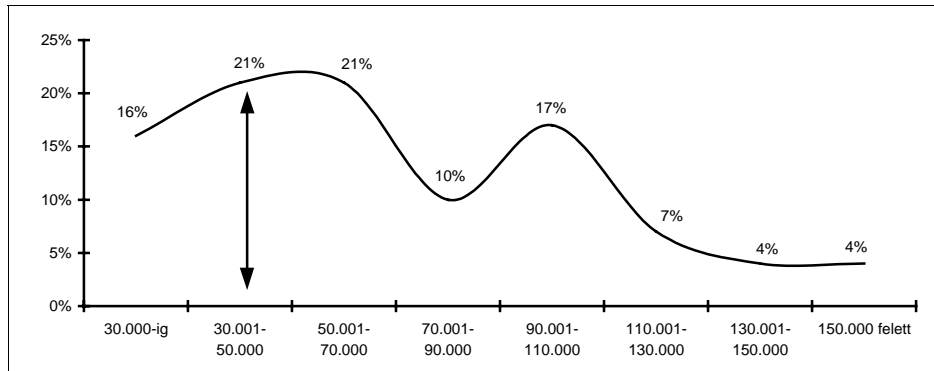
3. ábra

4.ábra

5.ábra

FERNEZELYI BORI – LÉGMÁN ANNA

A skizofrénia társadalmi narratívái

A társadalomban, melyben élünk, a közösség által meghatározott, elfogadott metanarratívák vezérlik önmeghatározásunkat, identitásunk, élettörténetünk alakítását. A skizofrének társadalmi megítélésének alapja, hogy élettörténetük „elrugaszkozik a valóságtól”, nem a „valóságban” élnek. A skizofréniával kezelt emberekkel készített életútinterjúink alapja az a feltételezés volt, hogy a skizofrének olykor bizarmak tűnő élettörténeteiket is a „társadalom által felkínált” narratívákra támaszkodva fogalmazzák meg. Tanulmányunk egy nagyobb kutatás része*, mely elmebetegség és egyén kapcsolatát, az elmebetegség megélésének, megértésének, megítélésének és elbeszélhetőségének lehetőségeit vizsgálja a társadalomban; hogyan képes elhelyezni magát egy skizofréniával kezelt egyén a közösség által kialakított mezőben. Jelen írásunk egy olyan ember élettörténetét tartalmazza, aki saját világába húzódott vissza, a társadalomban

Elmebetegség a társadalomban

A skizofrénia egy dezintegratív pszichózis, amelyre az észlelés, a hangulat, a gondolkodás és a viselkedés realitással való normális kapcsolatának a hasítottsága jellemző. Ez téveszméket (szilárd, megingathatatlan, téves gondolatok), hallucinációkat (észlelés inger nélkül, például hangok hallása), zavart gondolkodást/beszédet (például inkoherencia) és viselkedést, negatív tüneteket (például affektív elszíntelenedés) és szociális és/vagy foglalkozással kapcsolatos problémákat eredményez.” (Katona, C. – Robertson, M.: 1997., 12)

„Nem fogadjuk el, hogy a skizofrénia biokémiai, neurofiziológiai, pszichológiai tény. Nyilvánvaló tévedésnek tartjuk azt, hogy a dolgok jelenlegi állása szerint ezt ténynek tekintik. Nem fogadjuk el ennek a

* Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Vajda Júliának, aki lehetőséget adott nekünk, hogy részt vegyünk kutatásában (Beteg identitás, beteg karrier OTKA: T-030316), valamint állandó kritikai észrevételeiért és a beszélgetésekért, amelyek nagyban hozzájárultak saját előítéleteink felismeréséhez és az ezekkel való szembenézéshez, és dr. Várda Ágnesnek, aki lehetővé tette számunkra, hogy pszichiátrián kezelt emberekkel interjúkat készíthessünk, és aki maga is szívesen válaszolt kérdéseinkre.

létezését. Még csak hipotézisként sem alkalmazzuk ezt az álláspontot. Nem kínálunk semmiféle modellt az értelmezésére.” (Laing, R. D. and Esterson, A.: 1970., 12)

A skizofréniának, elmebetegségnek egységes, általánosan elfogadott definíciója nincsen. Nyolcvanegy eltérő hivatalos meghatározását találhatjuk meg különböző lexikonokban és szakkönyvekben. A definíciós különbségeket dr. Bonyár Lajos pszichiáter szerint az okozza, hogy „nincs egyetértés abban, hol a határ, vagyis változó, hogy egy-egy megközelítésben úgymond mennyit hagynak rá a normalitásra.” (Dusza Erika: Magyar Narancs, XV/3., 22–24)

A hivatalos, orvosi definíciók tünetfelsorolással kísérik meg körülírni és elhatárolni a normalitástól és az elmebetegség más formáitól a skizofréniát. Az itt leírt pszichiátriai meghatározás mindazokat az elemeket tartalmazza, amelyeket az orvostudomány jelenleg a skizofrénia kritériumának tart. A meghatározás magában foglalja az egyén környezetét, a közösség és az egyén viszonyát is. A másféle realitás, ami az egyénnek a környezetével való viszonyában, az emberi kapcsolataiban, mindennapi életében fennakadásokat okoz – például hogy másként észleli a környezetét (hallucinál), másként gondolkozik (téveszméi vannak), másként beszél és viselkedik, mint környezete, a „normális emberek” –, ez alkotja a skizofrénia fogalmát.

A modern társadalmakban az elmebetegség fogalmának az orvostudomány keretei közt történő értelmezése, az elmebetegeknek nyilvánított személyek pszichiátriai intézetekben való elhelyezése általánosan elfogadott, bevett gyakorlatnak tűnik. Vajon mennyire vált dominánssá az orvosi megközelítés az elmebetegség modern történetében? Milyen keretek között, hogyan értelmezheti a szociológia ezt a fogalmat? Az elmebetegség történeti áttekintésével, nyelvi és kulturális megjelenésének vizsgálatával próbáljuk meg bemutatni a fogalom társadalmi meghatározottságát, azt, hogy egy adott társadalmi környezet függvénye az elmebetegség formája, megítélése és megélése.

Susan Sontag *A betegség mint metafora* című könyvében a betegség átvitt értelmű és metaforikus alkalmazásainak bemutatásával világít rá arra, hogy milyen képzetek, hiedelmek tapadnak a betegség fogalmához. Az örület, a skizofréniá nyelvű megjelenéseit értelmezve úgy ismerhetjük meg ezt a „betegséget”, mint egy országot, egy birodalmat a hozzá kapcsolódó „nemzetkarakterológiai sztereotípiáikon” keresztül. Az örület különböző, akár átvitt értelmű, metaforikus alkalmazásai, megjelenései a nyelvben – szólásokban, közmondásokban, nyelvjátékokban, népmesékben, irodalmi művekben – egyfajta képet adnak a betegség helyzetéről, megítéléséről a társadalomban.

A fogalom különféle megnevezései (agybajos, bolond, dilis, degenerált, együgyű, elmebajos, félnótás, féleszű, félkegyelmű, flúgos, gyagyás, hülye, idióta, ideggyenge, kretén, megszállott, örült, tébolyult, ütődött) az elmebetegek és az őket megnevező világ közötti viszonyt tükrözik. Az elmebetegséghez, elmebetegekhez fűződő kapcsolatunkról sokat elárul, hogy egy adott szituációban melyik kifejezést használjuk. Az „ütődött”, „együgyű”, „gyagyás” kifejezések egy szánni való, kiszolgáltatott emberre vonatkoznak, akit bárki kihasználhat, de aki mindennek ellenére

jól érzi magát a világában, míg az „őrült”, „tébolyult”, „megszállott” kifejezések mintha egy kiszámíthatatlan, dühöngő, másokat zaklató, félelemben tartó embert írnának le. Az „ideggyenge”, „elmebeteg” elnevezéshez a köztünk élő, hétköznapi, megfáradt, kimerült ember képe társítható, míg a „kretént”, „degeneráltak” értéktelen semmirekellőként azonosíthatjuk, aki koloncként lóg mások nyakán. Szánalom, megvetés, félelem, felmentés, elutasítás, együttérzés, elembertelenítés mind részét képezi a kifejezések alkotta, közös értelmezési tartománynak.

A „bolond” szó történetét áttekintve megtudhatjuk, hogy egykor a bujaság, feslettség értelmében használták, de volt, hogy a tévedés, tévelygés kifejezések is jelentéstartományához tartoztak. A tévedés, tévelygés jelenthet letérést az Isten által kijelölt útról, eltévelyedést mind erkölcsi, mind intellektuális értelemben. Ezek a jelentések a tébolyult elnevezésben is megtalálhatóak. Az elmebeteg ilyen értelemben az, aki gondolkodásában megtéved, meghibban, kibillen az esze a helyéből, meginog. Az „inog, billeg, bukik” jelentésben az észbeli hanyatlás kifejeződése jelenik meg. Az őrült szó „kering” jelentése az elmebetegségben szenvedők gyakori keringő, szédelő, körben járó mozgására, a visszatér, visszakerül jelentés a szellemi visszafejlődésre, a gyermeki állapotba való visszatérésre utalhat. Ezekben az értelmekben egyszerre jelenik meg a bűnösség, morális eltévelyedés, a felelősség a helyzetért, amibe az egyén jutott, és a felmentés, a szánalom, az értelmi képességek infantilizálása, a beszámíthatóság megvonása.

„Nincs ki a négy kereke. Elvesztette a betűjét. Bolond a bolond, ha mozsárba török is. Ha bolonddal beszélsz, bot legyen a kezében. Bolondnak az isten is hiába beszél. Bolond lyukból bolond szél fúj. Bolondabb, aki a bolondon kiösmér.”

Elítélő, megvető, elutasító, lekezelő hozzáállással szembesítenek minket ezek a közmondások. Az őrült nem egész ember, kevesebb, mint mi egészségesek, valamije hiányzik, ebből adódik a bolondsága, vagy ez maga a bolondság. Ragaszkodik a maga elképzeléseihez, viselkedése számunkra nem megérthető, de nem is meggyőzhető, nem lehet megváltoztatni, nem lehet és nem is érdemes segíteni neki. Aki megpróbálja megérteni őt, az maga is bolond.

„Megörül, mint bolond a tökének. Röhög, mint bolond a Napnak. Bolondnak jár a szerencse. Boldogok a lelki szegények. Bolondnak az isten is megbocsát. Bolondabb, ki neveti a bolondot.”

A közmondások egy másik típusa az őrültet nem ítéli el, szánakozva, megbocsátóan tekint rá. Az őrült nálunk boldogabban él a maga kis világában, apró-cseprő dolgoknak örül, a világ gondjai nem izgatják.

„A bolond és gyerek mondja meg az igazat. Bolond is mond néha okosat. Egy bolond annyit kérdezhet, hogy száz bölcsnek is nehéz lesz rá megfelelni.”

A megvetés és a szánalom kettőssége mellett a közmondások egy részében az őrült az, aki kívülállóként, a többiekétől eltérő gondolkodásmódjával felismeri és kimondja a mások számára nem látható igazságokat, társadalmi visszasságokat. Itt a bolond nem teherként, nehezékként, hanem épp ellenkezőleg, a közösséget segítő szerepben jelenik meg.

A bolond, a féleszű, a gyámoltalan, a kolontos gyakori szereplője a

meseirodalomnak is. A bolond kifejezés igen sok mesében a buta, hiszékeny ember jelzője, akit mindig átvernek, kigúnyolnak, kihasználnak, de aki a mese végére többnyire valamilyen úton-módon mégiscsak megtalálja a maga szerencséjét. Gyakran ostoba, semmirekellő szereplő, aki „bolond ugyan, de igen ravasz”, kihasználja helyzetét, környezetén, „szegény öreganyján”, családján élésködik, bolondságát arra használja, hogy kiszolgáltassa magát másokkal. Bolond Istók, Kolontos Palkó a mesék egy másik típusának bolondjai. Gyámoltalan, de jószívű emberek. Jószívűségük, másokra való odafigyelésük, hogy megsegítik a rászorulókat saját érdekeik ellenére is, hiszen tudják, milyen páriának, szerencsétlennek lenni, elnyeri méltó jutalmát, ahogy a mesében oly sokszor, most is igaz a mondás: „jött helyébe jót várj”. A mese végén megkapják azt a megbecsülést, amiben idáig nem volt részük és „boldogan élnek, míg meg nem halnak”.

A különböző korszakokban született szépirodalmi művek bolondábrázolásai többnyire meglepő hasonlóságot mutatnak. Ezekben az alkotásokban az őrült az, aki tisztán látja az eseményeket, aki a többi embertől eltérően nem igyekszik kényszeresen megfelelni a társadalom elvárásainak, és az ebből származó torzítások nem homályosítják el tekintetét. A társadalom kritikusaként kimondja a problémákat, rákérdez a természetesnek vett rendre, próbálja felrázni, felhívni az emberek figyelmét az eltorzult világra, amiben élnek. Bourdieu-i terminussal élve olyan próféta ő, aki nem képes szellemi tőkét hasznosítani, mivel hatalma nincs, sőt, még a legtöbb embert megillető jogoktól is megfosztatott. Nem jelent veszélyt a társadalmi rendre, nem képes változások előidézésére.

Shakespeare bolondjainak szerepe, hogy kimondják az igazságot, hogy bölcsességükkel a háttérből irányítsák az eseményeket. „Ő ész, el ne hagyj most! Segíts rajtam valami jó bolondsággal! Okosok azt hiszik, nekik bőven van belőled, de gyakran hülyének bizonyulnak; én biztosan tudom, hogy nincs eszem, ezért talán én bölcs leszek most. Mert mit is mond a bölcs Quinapalus? Többet ér egy bölcs bolond, mint egy bolond bölcs.” (Shakespeare, W.: *Vízkereszt* vagy amit akartok) Ők azok, akik büntetlenül, a bolondság álcája mögé bújva elmondhatják azt, amiről más mit sem sejt, vagy amiről mindenki másnak hallgatnia kell.

A Mester és Margaritában Hontalan Iván, a költő az egyetlen, aki tudja, érti, hogy valójában mi is történik, aki egymaga áll a többiekkel szemben. „Megpróbálta kihámozni, hogy voltaképpen mi kínozza. A kéklámpás folyosó emléke? Az a gondolat, hogy a legnagyobb szerencsétlenség a földön, ha az ember elveszti az eszét? Igen, igen, ez is persze. De ez csak olyan... általánosság. De van itt még valami. Mi lehet az? A sértés. Igen, igen a sértő szavak, amelyeket Hontalan a szemébe vágott. És a legjobban nem is az bántotta, hogy Iván megsértette, hanem az, hogy szavaiban némi igazság rejlett.” (Bulgakov, M.: *A Mester és Margarita*) Épp ezért ítéltetik skizofrénnak, hogy aztán az elmeorvosintézetben a „gyógykezelés” hatására elveszítse ítélőképességét, saját valóságát.

„A város polgárai – »természeti adottságaiknál fogva« – egyszerű hülyének tekintették őt, számára azonban nem volt kétséges, hogy áttetsző galaxisának ez a látszólag bolondos vándora romlatlanságával és zavarba

ejtő, egyetemes jóindulatával valójában »az angyaliság jelenlétét bizonyítja a mélyreható degeneráció pusztító viszonyai között.« (Krasznahorkai László: Az ellenállás melankóliája) A bolond az igazság kimondása mellett sok műben, mint Krasznahorkai Az ellenállás melankóliájában is, erkölcsi tisztaságával, mindenkit megérintő jóságával környezete fölé emelkedik. A társadalom, a közösség elidegenedett, szinte már beteges mindennapjaival, világával szemben egy másfajta, egy emberségesebb életideál megtestesítője.

Dosztojevszkij így vall regénye, A félkegyelmű főhőséről: „Egy tökéletesen szép embert szeretnék ábrázolni. De nincs ennél nehezebb a világon, különösen most...”

Cervantes a társadalom romlottságával szemben szélmalomharcot vívó Don Quijote alakjában egy olyan szereplőt alkotott, aki környezete szemében egy szánnivalóan nevetséges, szórakoztató bolondként jelenik meg, de cselekedeteit áthatja az emberi jóság, tisztaság: egy letűnt kor eszményei.

Vonnegutnál a pszichiátria funkciója, hogy engedelmes, irányítható polgárrá alakítsa az egyént, hogy a másság, az emberi szabadság megszüntetésével megszülethessen az ideális társadalom. „Ahányszor a férfi megingatta párját, a végtelenül humortalan Marsbéli pszichiátria helyretette az asszony eszét, hasznos polgárt gyártott belőle megint. Mind a férfi, mind a párja gyakori látogatója volt kórházunk elmeógyógyászati osztályának. És talán érdemes rajta elgondolkodni, hogy ez a mindenek felett frusztrált férfi volt az egyetlen Marslakó, aki bölcséleti művet írt, és ez a mindenek felett maga frusztrálta asszony az egyetlen Marslakó, aki verset írt.” (Vonnegut, K.: A titán szirénjei)

Ezek az irodalmi palettáról kiragadott példák sajátos képet festenek az őrületről. Az őrületet másságként, értéként jelenítik meg. Gyakran az „őrült” szavaiban, tetteiben találhatunk rá az „igazságra” az élet „valódi” lényegére, szembesülhetünk mi, „közönséges” emberek a minket körülvevő világ „őrültségével”.

A társadalom egészségét leginkább átható jelenség napjainkban a különböző tömegkommunikációs médiumok által kibocsátott kultúra. A törzsi társadalmakban a mesék, mítoszok világa, a modern társadalmakban a média az, ami a világról alkotott közös tudást, elképzeléseket, hiedelmeket kifejezi, befolyásolja, ami a közösség minden tagjára hatással van. Az elmebetegség ábrázolása a médiában meglehetősen egyoldalú. Pszichopaták, családjukat kiírtó apák, gyermekükkel és önmagukkal brutálisan végző anyák, sorozatgyilkosok, az őrület riasztó képei ezek. Az elmebeteg nem emberként jelennek meg, nem ismerjük meg hétköznapjaikat, életkörülményeiket, csak akkor kerülhetnek reflektorfénybe, ha valami „extrém, őrült” dolgot művelnek. Az egészről kiragadott pillanat, leegyszerűsített, sematikus ábrázolása ez a valóságnak, mely torzításokhoz vezethet. A média az ön- és közveszélyes őrült mítoszákat szentesítve elősegítheti, megerősítheti a társadalomban az elmebetegekkel szemben élő előítéleteket, a velük való bizalmatlan, elzárkózó, gyakran agresszív viselkedést.

Az elmebetegek a filmekben is többnyire negatív szereplőkként, mint pszichopaták, kéjgyilkosok, veszélyes, kiszámíthatatlan és gátlástalan bű-

nözők jelennek meg. Perverz borzongási vágyunk kielégítői ők. A pszichothrillerek megközelítésmódja (pl. Psycho – 1960, Ragyogás – 1980, Hetedik – 1995.) a másságtól, érthetlenségtől való megfoghatatlan féltelmünket, rettegésünket tükrözi. A társadalom tolerancia-szintjének emelkedésével, a pluralizmus, a sokszínűség értéké válásával azonban egyre több játékfilmben az elmebetegség nem mint veszélyes kór, hanem mint másság jelenik meg. Ezekben a filmekben kérdéssé válik, hogy vajon a többségnek van-e igaza, amikor bizonyos embereket más tapasztalásai miatt örülnek tekintenek. A K-pax (2002) című film alcíme a belső bolygó, főszereplője a külvilágtól független saját világában él, és környezete kételyei, hitetlensége ellenére töretlenül hisz belső bolygója létezésében. A film alkotói ez esetben meghagyják nekünk, nézőknek a szabadságot, hogy eldöntsük, kinek az „igazában” higgyünk. Más esetben belülről ismerhetjük meg az elmebetegséget. A film lehetőséget ad arra, hogy könnyebben belehelyezkedjünk egy másik ember életébe, megismerjük gondolatait, tapasztalatait, érzéseit. Rádöbbenhetünk arra, hogy a kívülről érthetetlen, rendszertelennek tűnő gondolatok belülről milyen koherensnek, logikusnak, egyértelműnek tűnnek, mindaddig, amíg saját, objektívnek vélt tapasztalásaink szubjektivitásával kell szembesülnünk (pl. Harcosok klubja – 1999). Az elmebeteg belső küzdelmét élhetjük meg, szembesülhetünk azzal, mekkora megrázkódtatás az, amikor az általa ismert világ valóságán repedések keletkeznek, majd végleg összeomlik, amikor már nem hiheti többé amit lát, és el kell fogadnia azt, amit a többiek, mások látnak (pl. Csodálatos elme – 2002).

Vajon milyen más értelmezései, társadalmi megítélései voltak, vannak, lehetnek az elmebetegségnek?

Az örület társadalmi tény. Különböző korszakokban különböző státusa, magyarázata volt azoknak a jelenségeknek, amelyeket ma az elmebetegség megnyilvánulásainak tekintünk. A pszichiátria történetében három alapvető magyarázat – a misztikus, az organikus és a pszichikus – létezik. (Alexander and Selesnick 1967) Úgy tűnik, egy adott korszakban mindig a társadalmi rendet, stabilitást leginkább biztosító magyarázat válik dominánssá. Más megközelítések is előfordulhatnak, de széles körben elterjedté, elfogadottá csak társadalmi és kulturális változások révén válhatnak.

A misztikus megközelítés, amely a három közül a legősibb, e megfoghatatlan jelenségeknek valamiféle démoni, természetfeletti, vallási értelmet ad. A gonosz szellem által megszállt ember szenvedéseinek, az őt gyógyító sámán gyakorlatainak, az emberi viselkedésnek, az akkor még fel nem tárt emberi test rekciónak a magyarázatát a közösségben élő emberek a szellemvilágban lelték meg.

Az organikus megközelítés ezzel szemben a jelenség okait a szervezetben keresi. Ez a magyarázat a jelenséget már betegségként határozza meg. A természettudomány fejlődésével a szervi elváltozásokat okozó testi megbetegedések kóroktani magyarázatát egyre inkább kiterjesztették a kevésbé érzékelhető, kimutatható tünetekkel rendelkező elmebetegségekre is.

Az elmebetegségek pszichológiai megközelítése a misztikus elképzeléshez hasonlóan nem fizikai, érzékelhető létezőkben keresi a jelenség

magyarázatát. Míg azonban a misztikus megközelítés egy külső, az ember felett álló, megfoghatatlan, az emberi sorsot irányító erő megjelenésének tulajdonítja a jelenséget, a pszichikus megközelítés az ember belső vágyaival, félelmeivel, impulzusaival magyarázza azt. A természeti népek számára a megszokottól eltérő jelenségek, viselkedések – melyeknek kiváltó oka nem megfigyelhető (például a fegyver által ejtett seb megértése nem igényel természetfeletti magyarázatot) – misztikus magyarázat után kiáltanak. Ezeknek a „láthatatlan jelenségeknek” a megértésére az emberen kívül álló okokra, természetfelettire támaszkodó magyarázata mellett megjelent az individuumból kiinduló, az egyén saját belső világának, motivációinak vizsgálatán alapuló magyarázata. Ahogy a „normális” viselkedést pszichológiai kifejezésekkel magyarázták, úgy vált adekváttá az „abnormális” viselkedés ilyen magyarázata is. Míg a misztikus elképzelés egyénen kívüli, az organikus és pszichikus megközelítés az egyénből kiinduló magyarázatot ad a jelenségre.

A pozitív orvostudomány kialakulásáig a nyugati kultúrákban a valási kiindulású megközelítés értelmében a bolondot megszállottnak tekintették. S bár az ókori görög orvostudomány kialakulása óta léteztek az elmebetegségekhez kapcsolódó kórtani magyarázatok, az ezekhez kapcsolódó gyógyítási gyakorlatokkal a jelenség domináns magyarázata misztikus megközelítésű volt. Az „elmebetegektől” való félelem és az őket övező tisztelet abban a hitben gyökerezett, hogy az „elmebeteg” a másvilág evilági képviselője.

A természeti népeknél a sámánok, varázslók közvetítettek a két világ között. Ezekben a kis közösségekben, ahol nem voltak írásban lefektetett normák, a közösségi érzés, az összetartozás kifejeződése az egyén felett álló szellemeknek bemutatott rítusokban, szertartásokban különleges jelentőségre tettek szert, a közösség stabilitását, fennmaradását segítették elő. A varázsló, a táltos, a sámán a közösség kitüntetett tagja volt, tisztelet övezte különleges képességeiért, egyedülálló tudásáért.

Az inkvizíció korában az egyház képviselői határozták meg, érdekliknek megfelelően, hogy ki vált eretnekké, az alvilág küldöttévé, akit az ördög szállt meg, és ki lett isteni hírnök, akit szentté avattak. Ebben a korszakban az „elmebetegség” megítélése többnyire a hatalmon lévők egy szűk csoportjának a monopóliuma volt. A boszorkányüldözések, az inkvizíció eszközei, a nyilvános kínzások és kivégzések a másság, a másként, a szabadon való gondolkodás megakadályozását, az elrettentést szolgálták. A vallási élet megreformálására irányuló mozgalmak sorsa – tehát hogy az egyház kitagadta, eretnekké nyilvánította-e követőit (pl. katarokat) vagy legitimálta (pl. ferences rend) és magába olvasztva saját nagyságának növelésére használta-e őket – sok esetben azon is múlhatott, hogy társadalmi változások kiindulópontjává, előidézőjévé válhatott-e a mozgalom.

Aki nem veszélyeztette a fennálló uralmat, aki a maga kis „bolondériájával” nehézség nélkül be tudott illeszkedni, bele tudott simulni a közösség mindennapjaiba, azt meghagyták szabadnak. Ő volt a falu bolondja, egy különösen viselkedő, mókás alak, akire ujjal mutogattak, aki a falu népét, az úri társaságot szórakoztatta. Vagy ő volt az, akit a család

elzárva tartott, mert nem volt használható semmire, akiről furcsa dolgokat suttogtak, aki minden rossz okozója, Isten büntetése, intő jel volt.

A reneszánsz, humanista eszmék terjedése – az emberi szabadság, az ember mint individuum felfedezése –, s az a tény, hogy az ember a művészet, az orvostudomány tárgyává vált, változásokat idézett elő az „elmebetegek” társadalmi megítélésében, a velük való bánásmódban is. A művészek megmutatták, hogy milyen kívülről a meztelen emberi test, a boncolással foglalkozó orvosok feltárták, hogy mi van belül, a reneszánsz filozófusok próbálták megmagyarázni, megérteni az emberi észlelést és érzéseket. Az ember elkezdett bízni a saját érzékelésében, megnyílt az út a tudomány fejlődése előtt. A szubjektív tapasztalatra alapozott szemlélet az ember belső küzdelmeinek, érzéseinek, kétségeinek területére merészkedett és ezáltal újra felfedezte az embert, mint személyiséget.

Az „elmebetegek” társadalomból való kizárása a 17. századtól kezdve egybefonódik a „betegség” moralizáló értelmezésével. Az „elmebeteg” morálisan elítélendőnek tekintették, aki nem akar a társadalom normáinak megfelelően viselkedni. Az elmebetegség morális megközelítésében megtalálhatóak a misztikus és a pszichikus magyarázat elemei is, a morálparancsai elsősorban a vallásból, a transzcendenssel való kapcsolatból származnak, a szabályoknak való ellentmondás azonban az egyén tudatából, pszichéjéből. Ebben a megközelítésben az „őrület” kapcsán nem beszélhetünk betegségről, az egyén háttérbe szorul, a fogalom társadalmi értelmezése érvényesül. Nem tettek különbséget elmebetegség, alkoholizmus, bűnözés közt, zavarkeltő, káros, büntetendő viselkedésmódnak tartották mindegyiket, mely a társadalom működését veszélyeztette. Mérénylet volt mindez az ész és a morál ellen, melynek büntetése az elzárás, a társadalomból való kizárás volt. A nem dolgozó, tétlen, mások nyakán élősködő emberek elzárása, morális elítélése a polgárság megerősödését, értékrendjét tükrözte.

A francia forradalomtól kezdve az elmebetegek elzárása, mint az elnyomás egyik szimbóluma, elítélendő magatartássá vált. Az emberi jogok, az emberi individuum előtérbe kerülése, szinte vallásos tisztelete, az eszme, hogy minden ember egyenlő, az eddig uralkodó hatalommal szemben való fellépés jelentős változásokat eredményezett a társadalomból kizárt emberek megítélésében, de nem a velük való bánásmódban. Ettől a korszaktól kezdve igyekeztek egyértelműen elhatárolni egymástól az elmebetegség és a bűnözés fogalmát: a bűnelkövetőt börtönbe zárták, míg az elmebetegek orvosi felügyelet alá kerültek. S bár az internálás gyakorlata továbbra is fennmaradt, ez az elmebetegek meggyógyításának igényével kapcsolódott össze. A gyógyítás a valóságban morális átnevelést jelentett, aminek az elérése érdekében semmilyen eszköztől nem riadtak vissza. A bánásmód az elmebetegekkel szemben mit sem javult, hideg zuhany alatti rábeszéléssel, éheztetéssel és a morális sadizmus más eszközeivel igyekeztek az elmebetegget jobb belátásra bírni. Igaz, nem mondtak le az elmebetegről, mint emberről, s megadták neki az esélyt a „belátásra”, a „gyógyulásra”, de az egyént az emberi jogok csak akkor illették meg, ha a társadalom elvárásainak megfelelően viselkedett. Az elmebetegek ettől a korszaktól kezdve végleg orvosi fennhatóság alá ke-

rültek. Ekkortól beszélhetünk a mai értelemben használt elmebetegség fogalmáról.

A „pszichikus-morális” magyarázatot a tudomány fejlődésének köszönhetően egyre inkább felváltották az organikus megközelítés és az ehhez kapcsolódó kezelési módok. Az elmebetegséget a többi betegséghez hasonlóan szervi rendellenességekre vezették vissza, az általános kórtan fogalmait alkalmazták rá, és ennek megfelelő módszerekkel próbálták gyógyítani. Az elmebetegség ettől kezdve csak egy volt a többi betegség között, s az a betegnek nyilvánított egyén morális elítélés alóli felmentését eredményezte. Az individuum szabadságának tisztelete is megkövetelte, hogy ezt a „mindenkit veszélyeztető” állapotot, ami „bárkiből előtörhet”, felszabadítsák a morális megítélés alól. Többé nem totalitásban szemlélték a beteg egyént, a szervezetest elválasztották a pszichétől. Ez a betegség egyéntől való elidegenítését eredményezte.

A 19. és 20. század fordulójától az organikus szemlélet mellett egyre meghatározóbbá vált a pszichikus, pszichoanalitikus szemlélet is. Ezen felfogás szerint a betegség gyökerei az egyén személyiség-történetében keresendők. Az elmebeteg másoktól eltérő viselkedése, idő- és térérzékelése, a külvilágra adott „különös” reakciói a személyiségfejlődés problémáira vezethetők vissza.

Ebből a történeti áttekintésből kiténik, hogy az elmebetegséget (ahogy arra már az elnevezés is utal) több mint kétszáz éve betegségnek tekintik, amit az orvostudomány által meghatározott eszközökkel gyógyítani kell.

A 20. században az elmebetegségek organikus és pszichikus megközelítéseinek gyakran egymást kizáró magyarázataiból eredeztethető a jelen társadalmainak pszichiátriai betegekhez való viszonya. Az organikus, biológiai megközelítés, amely a pszichiátria főáramát alkotja, az elmebetegséget az agy betegségének tartja, ami zárt pszichiátriai intézetben, gyógyszerekkel és más fizikai kezelésekkal gyógyítható. A pszichikus megközelítés szerint az elmebetegség környezeti hatások, a környezettel való folyamatos súrlódás, szembenállás, másokkal való interakció eredményeként is kialakulhat*, és az egyén környezetének, az őt körülvevő világ változtatásával, alakításával is gyógyítható. A pszichikus irányzatból nőtt ki az antipszichiátriai mozgalom, melynek célja a pszichiátriák lakóinak felszabadítása, közösségben való elfogadtatása. Az antipszichiátria nem egységes irányzat, ezzel az elnevezéssel azokat illetik, akik nem fogadják el az elmebetegség fogalmának hivatalos, orvosi-pszichiátriai definícióit. E megközelítés keretein belül mutattak rá először arra, hogy sok esetben a környezet megítélése az egyén viselkedéséről határozza meg azt, hogy ki válik elmebeteggé.

A szociológia az elmebetegség orvostudomány által meghatározott individuális megközelítését, magyarázatait próbálja meg összekapcsolni, kiegészíteni társadalmi magyarázatokkal, igyekszik bemutatni a fogalom társadalmi vonatkozásait, megítélését. Az elmebetegséget társadalmunkban a bűnözés, az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás és az öngyilkos-

* Ez így pontatlan: a pszichiátria ennél határozottabb vonalat húz az organikus séreléseken alapuló elmebetegségek és a szerzett, frusztrációkon alapuló pszichózisok között – ez utóbbiak a lehetséges átfedések mellett sem azonosak az elmebetegségekkel. – *A szerk.*

ság mellett a deviancia egyik megjelenési formájaként definiálják. Az elmebetegség tehát a deviancia fogalomkörén belül vizsgálható. Elsősorban a devianciáról alkotott elméleti keretek, kutatási irányok alakítják értelmezési tartományát.

„A devianciát úgy határozhatjuk meg, mint olyan normáknak vagy normarendszereknek a megszegését, amelyeket egy közösség vagy társadalom jelentős része elfogad.” (Giddens, A.: 1995., 138)

Ebből a definícióból következik, hogy egy adott társadalom határozza meg, mi tartozik a deviancia fogalomkörébe. A különböző kultúrákban, korokban egymástól teljesen eltérő megnyilvánulások válhatnak deviánsá. Deviancia mindaz, ami veszélyt, kihívást jelent a társadalom egysége, a közösség számára. A deviáns személy nem fogadja el a többség által fontosnak tartott szabályokat, megkérdőjelezi azokat, a közösséggel szemben áll.

Deviancia és normalitás összetartozó, egymást kiegészítő, egymástól kölcsönösen függő, „együtt mozgó” fogalmak. A társadalomban létező normák, szabályok magukban hordozzák a deviancia jelentését, a deviáns viselkedés meghatározását. Ugyanakkor a deviancia elősegíti a normák, a normalitás körülhatárolását, hogy a közösség minden tagja számára nyilvánvalóvá váljon, mi az, ami elfogadott, és mi az, ami nem. A társadalmi együttélést alakító normák csak a megszegés, a megszegésre adott közösségi reakciók révén válnak mindenki számára egységesen, azonosan érthetővé, ezáltal határozódik meg tartalmuk, kiterjedésük.

Mindebből az következik, hogy a deviancia minden társadalom számára elengedhetetlen, funkcióval rendelkező fogalom, amit egy adott közösségen belül kontrollálni, értelmezni kell.

Merton a deviáns viselkedést az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó egyének normális, racionális válaszreakciójának tartja a társadalom által meghatározott célok elérésére. Elképzelése szerint a társadalomban élő egyének ötféle módon viszonyulhatnak a kulturálisan meghatározott célokhoz. Az alkalmazkodás módjai: a konformizmus, az újítás, a ritualizmus, a visszahúzódás és a lázadás. Az újítást és a visszahúzódást, sőt bizonyos mértékig a ritualizmust is az alkalmazkodás deviáns formájának tartja. Az újítók csoportjába a bűnözők tartoznak, míg a visszahúzódókat a pszichotikusok, autisták, páriák, számkivetettek, csavargók, krónikus iszákosok és kábítószerélvezők alkotják. A visszahúzódás okát abban látja, hogy a kulturálisan meghatározott célokat az egyének a társadalmilag megengedett eszközökkel nem képesek elérni, de a szocializációjuk nem engedi, hogy a társadalom által tiltott eszközöket alkalmazzanak. Ebből a konfliktushelyzetből menekülve az egyén „elhagyja” a társadalmat. Merton szerint tehát az individuumnak, az elmebetegeknek a társadalom által behatárolt mozgástéren belül a „saját választásuk” az, hogy a társadalomban, mégis a társadalomtól elzártan élnek, nem fogadják el a közös értékeket, nem tartoznak a közösséghez. Elméletében a visszahúzódás a társadalom képviselői számára a leginkább elítélendő deviáns viselkedés, mely megkérdőjelezi a kulturálisan meghatározott célokat és súlyos terhet jelent a társadalom számára.

A modern nyugati kultúrákban az örültnek tartott emberek a társadalom periferiájára szorulnak, és sok esetben megpróbálják őket teljesen

elzárni, kizárni a közösségből. A pszichiátriai intézmények célja lehet, hogy örökre elzárja ezeket az embereket a „normális” emberek világától, vagy hogy megpróbálja „deviáns viselkedésüket meggyógyítva” integrálni őket a társadalomba. Az orvosok, pszichiáterek feladata a betegbe-látás, a betegségtudat kialakítása, az, hogy az elmebeteg képes legyen a többség szempontját, a társadalom többsége által elfogadott normákat magáévá tenni. Az elmebetegek, úgy tűnik másként látják, érzékelik a környezetet, másként reagálnak az őket körülvevő világra mint a többi ember, és nem képesek a másság élményét „konformmá”, elfogadottá tenni a többi ember számára, megosztani ezeket a közösség tagjaival. Az elmebeteg diszkonfort-érzése elsősorban nem belülről fakad, mint például a daganatos betegé, hanem a többi emberrel való interakciójából. A másokkal való találkozás során szembesül azzal, hogy számukra az ő valósága nem elfogadható, a többség számára mint elmebetegség devi-anciáknak értelmeződik. Az elmebetegek és a többség viszonya hierarchi-kus (nincs kommunikáció köztük), a többség akarata érvényesül anélkül, hogy megpróbálnák megérteni, meghallgatni a másik oldalt is.

Társadalmunkban az elmebetegség betegségként és devianciaként va-ló értelmezése, úgy tűnik, ugyanannak az éremnek a két oldalát szem-lélteti. A fogalom orvosi és szociológiai meghatározása egyfajta lenyo-mata az elmebetegeknek nyilvánított egyének társadalmi mozgásterének, emberi kapcsolatainak, interakcióinak.

Skizofrénia és élettörténet

A skizofrénia másság. A skizofrén máshogy viszonyul az őt körülvevő világhoz, másként észleli a környezetét, más valóságban él, mint az adott közösség tagjai. Nem arra keressük a választ, hogy miért alakult ki ez a másság, hanem hogy hogyan élheti meg másságát az egyén a társada-lomban, ahol őt elmebetegnek tartják. Vajon hogyan, mennyiben hatá-rozza meg élettörténete, identitása alakítását a társadalom, ahol él? Ho-gyan lehet a másságot, a közösség által nem elfogadott másságot sza-vakba önteni? Milyen keretek állnak rendelkezésre a társadalomban, mi-lyen keretek között válik megfogalmazhatóvá önmaguk és mások szá-mára narratívájuk?

A társadalom által a skizofrének számára felkínált értelmezési keret a betegség-narratíva. Az élettörténet betegségtörténetként való megfogal-mazásával élményeik, érzéseik másokkal megoszthatóvá válnak. A be-tegidentitás kialakulása azonban megköveteli, hogy valamilyen szinten azonosuljanak az elmebetegek társadalmi megítélésével. A mertoni ter-minológiát használva az egyén konform módon alkalmazkodik a társa-dalmi elvárásokhoz, önmeghatározása alapját a közösség által elfogadott betegségkép alkotja. A betegség-narratíva magyarázatot ad másságukra, felmenti őket számos társadalmi kötelezettség, viselkedésük követke-zményei alól. Felmentést adhat önmaguk számára is, hiszen bárki más is megbetegedhet, ugyanakkor viselniük kell a megbélyegzettség, a kikö-zösítés, a velük való (sokszor embertelen) bánásmód terhét.

A posztmodern társadalmakban elfogadottá, elfogadhatóvá vált a másság, a sokféleség. A skizofrének nyilvánított egyének életeseményeinek betegségtörténetként való összefűzése az értelemképződésnek csak az egyik lehetséges iránya. A koherenciára való törekvés – hogy az eseményekből egymással összefüggő értelmek képződjenek – az identitás alakulásának egyik meghatározó eleme. A skizofrénia megnyilvánulásai különböző értelmezési keretekben különböző értelmet kaphatnak. Akár egy élettörténeten belül is megjelenhet többféle, egymást kiegészítő vagy párhuzamosan haladó (vagy egymásnak ellentmondó) narratíva. Hogy melyik narratív keret vesz részt az identitás alakulásában, azt befolyásolja az egyén társadalmi környezete, élettörténeti jelene, hogy az adott keret mennyire illeszkedik az egyén élettörténetéhez, mekkora a „koherencia teremtő képessége”.

A narratíva, amely életeseményeink megfogalmazásának vezérlő fonálát adja, szinte minden esetben egy közösség narratívája is. Az egyén másfajta (többségtől eltérő) tapasztalása ellenére az interszubsztitívitás, az individuumon kívüli, közösségi nézőpont legtöbbször jelen van az elbeszélésben. Az elmebetegség élettörténeti narratívába foglalásának a betegbelátás, az elmebetegséget elfogadó önmeghatározás csupán az egyik formája.

A „betegség” vallásos köntösben vagy akár kalandregény formában realizált elbeszélése alternatívát jelenthet a skizofrének nyilvánított egyén számára: megteheti, hogy élettörténetét ne betegségtörténetként fogalmazza meg. A társadalom többsége számára az olyan narratíva, melyben a skizofrén egyénben nem alakul ki betegbelátás, betegidentitás nem elfogadható. Elképzelhető az is, hogy a skizofrének elbeszéléseiben a nyelvhez való másfajta viszonyuk miatt (Doubt, K. 1996) másképp értelmeződik a narratív koherencia is, ami az élettörténetük tartalmi részétől függetlenül magában hordozhatja történeteik elutasítását, értelmetlenné, valótlaná nyilvánítását a közösségben. Ezt az elutasítást erősítheti, ha élettörténetük nem mint betegségtörténet fogalmazódik meg. Merton megfogalmazásában ekkor az egyén nem a társadalom által meghatározott, kijelölt utat követi, újítóként, más, a többség által nem elfogadott módon akar a társadalomban érvényesülni.

A társadalomban található értelmezési keretektől, a közös valóságtól történő elszakadás, a saját, egyéni világba való visszahúzódnak az értelemképződés szélsőséges formája. Talán egyfajta reakció ez arra a meg nem értettségre, amely a környezetüktől eltérő viselkedésükből, kommunikációs módjukból, élettörténetük sajátos szerkesztéséből fakad. Úgy tűnik, az elmebetegként diagnosztizáltak többsége vágyik arra, hogy a társadalomhoz tartozzon, hogy a „közös világban” élhessen, ami identitásuk alakulásában, az értelemképződés folyamatában is tükröződik. A más tapasztalásból eredő feszültségek feloldásának egyik lehetséges megoldása azonban, hogy az egyén létrehozza a saját világát. Az autisztikus viszony a külvilággal, az hogy a társadalom által szabott határok, a társadalmi megítélés az egyén valóságán többnyire kívül esik, megszünteti a konfliktusokat az élettörténet alakításakor. Az egyetlen összekötő kapocs ekkor a nyelv lehet az egyén és a közösség között, ami formát ad az értelemképződésnek, ami minden individuum számára kijelöli

az elbeszélés végső határait. Az alkalmazkodási tipológiában a visszahúzódók a társadalomban, mégis a társadalmon kívül élnek, nem fogadják el a társadalom által felkínált célokat és értékeket, önmagukba zárkóznak.

Módszer

Kutatásunk során skizofréniával diagnosztizált és kezelt emberekkel készítettünk életútinterjúkat. A narratív interjúk technika lehetővé tette számunkra, hogy ne előre meghatározott jellemzők mentén értelmezzük az örület fogalmát. Vizsgálatunkban nem a skizofrénia okát próbáltuk megtalálni, célunk a társadalom által meghatározott fogalom egyéni megélésének feltárása volt, áttörve a fogalom köré épített misztikus képzeteken, megkérdőjelezve a társadalomban, a bennünk élő előítéleteket. Az élettörténetek beszámolóik, melyek a társadalmat, annak működését beszélik el, ábrázolják egy meghatározott nézőpontból. Az élettörténetekből megpróbálhatjuk értelmezni, hogyan, miért éppen az adott módon alakul, épül fel társadalmunkban egy élettörténet az individuum emlékeiből.

Úgy gondoltuk, hogy kutatásunk tárgya – a narratívákban megmutatkozó identitások, az, hogy hogyan él, hogyan képes megfogalmazni magát társadalmunkban egy a közösség által elmebetegnek nyilvánított egyén – nem vizsgálható a szociológiában megszokott kérdőíves módszerrel. Az egyén identitásának alakulása nem redukálható a számszerűsíthető, általánosítható adatokra, mert ez egy folyamat, amely történetekbe szöve válik megszokottá, láthatóvá mások, a külvilág számára. Ezeket a történeteket próbáltuk meg értelmezni, hogy egyfajta képet kapjunk arról, hogy a társadalom, a minket körülvevő világ által felkínált narratív keretek hogyan jelennek meg élettörténetünk megfogalmazásakor elbeszélésünkben. Az elemzés lényege tehát nem egy individuális életút rekonstruálása, hanem a társadalmi makrostruktúrákba való beágyazottság feltárása. Egy részletes és kifinomult elemzés képes kimutatni a társadalmi makrostruktúrák hatását az egyedi esetekre.

A narratív életútinterjúkban kialakuló szöveg az elbeszélő „saját története”, amely az interakcióban, a „másik” (a „kérdőző”) jelenlétében és segítségével születik meg. Interjúalanyainknak elmondtuk, hogy egy kutatás keretében skizofréniával diagnosztizált emberekkel készítettünk interjúkat. Ők (az elbeszélők) azok, akik irányítják, meghatározzák az interjú menetét, mi (a kérdezők) a „viselkedésünkkel” (szemkontaktus, arcjáték stb.) és kérdéseinkkel (ami az általuk elmondottakra való visszakerdezés) történetük elmondását segítjük elő. Mindezek után a diktafon forogni kezdett, az elbeszélések megszülettek.

Az elbeszélt élettörténeteket módosítottuk, megváltoztattuk az elbeszélők nevét, az események időpontját és néhány elemét, próbálva megőrizni ezzel interjúalanyaink anonimitását. Ugyanakkor ügyeltünk arra, hogy a történetek struktúráját, (számunkra megjelenő) „értelmét” érintetlenül hagyjuk. Az interjúalanyaink által rendelkezésünkre bocsátott tények, biográfiai adatok alapján – melyeket az elemzések elején, lineáris

időskort követve, történetekbe foglaltunk – sokféle „hiteles” élettörténet fogalmazható meg. Megpróbáltuk „elképzelni”, hogy milyen ember lehet a mesélő, hogyan, milyen módokon értelmezheti az életét az adott biográfiai tényekből kiindulva.

Elemzésünkben azt próbáljuk megérteni, hogyan alakul, jön létre az „élettörténeti adatokból” a mesélő által elbeszélte élettörténet. A szövegben milyen (társadalmilag mennyire elfogadott) elbeszélői keret és hogyan jelenik meg. A mesélő hogyan alkotja meg, szerkeszti történetét, hogyan jeleníti meg önmagát benne, milyen szavakat milyen szöveggörnyezetben használ, a szövegben milyen értelmezési keretek jelennek meg, hogyan alakítják ezek az elbeszélést, hogyan válnak az élettörténet részévé. Megpróbáljuk „tettenérni a társadalmat a szövegben”, bemutatni, hogy az egyén identitásának megjelenítése a történetekben milyen társadalmilag meghatározott keretekre támaszkodik, jelezni a társadalmi hatásokat az „individuális identitás” alakításakor, s bemutatni az egyén kultúrába ágyazottságát.

Meggyőződésünk, hogy a normális és az őrült ember viselkedése között nincsen a megértés számára áthidalhatatlan szakadék. Foucault teszi föl a következő kérdést: „Az elmebetegség sajátossága nem abban áll-e a normális viselkedéssel ellentétben, hogy magyarázható, de minden megértésnek ellenáll?” (Foucault. M.: 2000., 50) Nem éppen ott kezdődik-e az őrület, ami már épp ésszel nem megérthető? Erre a kérdésre Jaspersre hivatkozva nemleges választ ad: „a megértés túlterjedhet a normális határain, az interszubjektív megértés pedig a maga lényegében érheti el a kóros világot.” (Uo.) Úgy gondolja, hogy az őrület olyan másság, amelyet a mi kultúránk ugyan elmebetegségnek tekint (hiszen az őrület a társadalom, a hatalom által meghatározott fogalom), de ez a másság megérthető, hiszen maga a megértés jelentése ez: a másik ember megértése. Talán a megértés segítségével a normális és az „őrült” között kultúránkban felépített fal is lebonthatóvá válik.

„Férfiúróól szólj nékem múzsa, ki sokfele bolygott...”

*„Nem hiszek benne, hogy az épelméjű,
vagy intelligens ember magasabbrendű
lenne az elmebetegnél, vagy fogyatékosnál.
Az elmebeteg gyakran hátatfordít annak az
elidegenítő normalitásnak, amelyről a legtöbb
ember úgy hiszi – mert arra programozták be –,
hogy valós és kívánatos cél lehet.”*

(Donna Williams)

PÁL

Pál felmenői és rokonai között több elmebeteg is van. Édesapja részt vett a magyarországi németek kitelepítésében. Őrizeti államvédelmis, határőr volt. Kimaradt az őrség alatt, ezért lefokozták és áthelyezték a szlovén határhoz. Pál már itt, Nemesvéren született, 1951-ben. Édesanyja néhány

hónappal a születése előtt elesett a jeges úton. Amikor 3 éves volt, a szülei elváltak. 6 évvel idősebb nővére az apával maradt. Pál a nagynénjével és nagymamájával élt. Nagymamája vallásosan nevelte. Pál a disznóólban oltárt épített és imádkozott azért, hogy szülei újból együtt éljenek. Hittanórára járt, ministráns is volt. Gyakran unatkozott a szertartás alatt, rosszkodott, ivott a miseborból. Egy alkalommal apja, aki akkor rendőrként dolgozott, érte ment a hittanórára, és közölte a pappal, hogy a fia kommunista, ő fogja nevelni ezentúl, és magával vitte Pált. Amikor nyolcéves volt, édesapja feleségül vett egy idősebb nőt, akinek volt egy felnőtt lánya. Pál az iskolában jól tanult, úttörővezető-képzőbe járt. Barátaival együtt a közeli fűzfaligetben megalapították a Magyar Kommunista Kisállamot. Pál készítette el az állam térképeit, zászlóját, címerét. Elkezdett térképeket gyűjteni. Tutajt építettek. A padlásukon volt a rezidenciájuk, a házból egy kislány volt a titkár, ő takarított. Egy másik bandával „háborúztak”. Pál nem tudott jól verekedni. Egyik barátja, aki néhány évvel idősebb volt nála, eszperantóra, németre, latinra tanította. Összeismertette Katinkával, élete első szerelmével. Pál megfogta Katinka 13 éves nővérének a mellét. Ekkoriban édesanyja havonta csak egyszer látogatta, ilyenkor adott neki egy tízest mozira, és már ment is el. Pál néha kikísérte a vasútállomásra. Ilyenkor előfordult, hogy kapott még egy tízest. A pénzt cirkuszra költötte. Este, amikor a felnőttek már elaludtak, 11–12 óra körül bement a városba. Összeszedte és beváltotta az üres üvegeket, hogy legyen pénze cirkuszra.

13 éves volt, amikor édesanyja beállított és felhozta Pestre. A nagymama Pál keresztszüleivel Budaligetre költözött. Pál gyakran látogatta. Sokat csatangolt a környéken. Az idők folyamán megismerte a környék összes hegyét, kilátóját, ösvényét. Édesanyja nővérénél laktak (Pál, anyja és az élettársa) egy rövid ideig. Nagynénje öt fia közül a legkisebbel, Gáborral sokat játszottak együtt, a mai napig tartja vele a kapcsolatot. Anyja élettársa néha ivott. Egyszer kapott tőle egy nagy pofont. 14 évesen a háztetőről csillagászati távcsővel nézte a csillagokat, tűzijátékot, később meztelen nőket lesett onnan. Az ismerős lányokat lesegítette a járművekről. Sportöltönyt hordott lila nyakkendővel. 15 évesen ógörögül tanult és kitalált egy saját nyelvet, a malgart, és létrehozta saját birodalmát, Malgariát. 16 évesen segédmunkásként dolgozott, amikor egy teherautó majdnem elgázolta. Hátralépett, de elesett és agyrázkódást kapott. Egy mentőautóban tért magához. 8 napig kórházban volt. Édesanyja nem ápolta.

17 évesen vonult be katonának 20 hónapra. A katonaságon rádiótávírást felderítő volt. Linkócinak nevezték. Egyszer a szakácsra és alkalmi kedvesére viccből rázárta az ajtót, mikor behúzódtak a sütőkamrába, és bekapcsolta a sütőt. Aztán kiengedte őket. Büntetésből nem mehetett ki-menőre. A kimenő idején nézte a látogató nőket, lányokat.

21 évesen sokkterápiával kezelték. Egy cigányasszonnyal élt együtt. Rendbe hozta a nő lakását. Hajléktalan fiatalok azzal csúfolták, hogy idegbeteg. Munkásszállóba költözött. Itt is csúfolták. Pszichiátriai gondozóba járt, gyógyszereket kapott. 26 évesen megismerkedett Szeles Magdolnával, egy férjes asszonnyal. Az elkövetkező három évben ne-

gyedévenként volt kórházban. Édesanyja újra férjhez ment, férje 1980-ban meghalt. Ugyanebben az évben Pál rokkantnyugdíjas lett. Két évig együtt élt egy nővel. A nő öngyilkosságot kísérelt meg, és Pál talált rá. Mentőért szaladt, s meg is mentették az életét. A nő azt állította, hogy Pál impotens. A kapcsolatból 2 és fél év után barátság lett. Szakítás után Pál visszament előző barátnőjéhez, Magdihoz. Ez a kapcsolat is véget ért, négy éve nem tud róla semmit.

A nyolcvanas években egy barátjával a munkásszállóból visszament gyermekkorra színhelyeire. Esett az eső. A templomba húzódtak be, de a pap kizavarta őket, mert hangosan beszéltek.

1984-ben Pált ismét sokkolták. 1986-ban harmadszor sokkolták, inzulinkezelést kapott. Abba hagyta a kukkolást. 1998-ban 98 évesen halt meg a nagymamája. A temetésen ott volt az édesapjuk, de nem ment oda sem Pálhoz, sem a volt feleségéhez. Édesapjuk Pál nővérével, Pirivel tartotta a kapcsolatot. Pál egyszer elment a nagymamája sírjához, vett neki virágot, de nem találta meg a sírt. Édesapja 1999-ben meghalt rákban.

Mostani barátnője is férjes, de két éve külön él a férjétől. Pál Hókarú Nauszikának, Pillangócskának nevezi. Karácsonykor és szilveszterkor is találkoztak egy szállodában. Két napot töltöttek együtt.

Pál ideje nagy részében a környéken barangol. Egyszer Isaszegre szeretett volna utazni, de fent maradt a vonaton. Eltévedt, egy egész éjszakan át bolyongott. Rosszul lett, de volt nála gyógyszer. Annyi pénze maradt csak, hogy vagy telefonál, vagy egy kiflit vesz. Végül kiflit vett és elindult gyalog haza. Egy buszvezető felvette és hazavitte. Pszichiátriára került. Karácsonykor hazaengedték az édesanyjához.

Jelenleg pszichiátrián kezelik, skizofréniával. Folyamatosan gyógyszereket szed, néha injekciót kap. Az anyja és a nővére, Piri megbeszélték, hogy ha az anyával történne valami, Piri fog gondoskodni Pálról.

Pál Malgariában él. Itt tapossa a havat bélelt, gesztenyeszínű bakancsában. Ismer minden zeg-zugot, birtokában van minden csúcs és kilátó. Mindnek tudja a nevét, tudja milyen kőzetből van, tudja, hány méter magas. Malgariában gyönyörűek a lánykák, csillogó nylonharisnyát viselnek „csodaszép kis combjaikon”. A malgar nyelvben minden élőlény először nőnemű, a nők itt kiérdemlik a nekik járó tiszteletet és udvariasságot. Pál Malgariájában egymás mellett él Kádár Jancsi bácsi és Odüsszeusz.

Miért alakította ki Pál a maga Malgariáját? Mi elől menekült ide? Az őt elhanyagoló szülei elől? A zavaros világ elől? Vagy netán egyszerűen csak gyerekkorában rátalált egy általa irányítható, nyugodtabb, szebb világra és semmi sem volt, ami arra indította volna, hogy elhagyja azt? Mi van előbb, a tyúk, vagy a tojás? Előbb volt Pál „terhelt, ügyefogyott, linkóci”, aki a csúfolás elől húzódott vissza saját világába, vagy az ilyen magának való, saját világában élő gyereket nevezi ki környezetét „idiótának”, és később ez a címke rajta is marad?

Úgy beszél magáról, mint terheltől, idegbetegről, ügyefogyotról, mafláról, aki már megszületése előtt, az anyukája hasában „a fejére esett”. A hivatalos diagnózisát is elárulja: „skizofrén és borderline”. „Skizoid, skizofrén vagyok, tudathasadásos elmezavar, ha nem kezeltetem magam és időfrontváltás van, akkor nekem jaj.” Úgy adja tudtunkra mindezt,

mintha arról beszélne, hogy ő férfi, vagy arról, hogy rövidlátó. Élete természetes tényeként tekinti a betegségére. Tudomásul veszi, hogy időnként be kell mennie a kórházba, hogy folyamatosan gyógyszert kell szednie, hogy inzulinkezelést kap, még az elektrosokk-kezelésnek sem tulajdonít túl nagy jelentőséget. Az elmebetegség negatív társadalmi megítélése nemigen érinti, Malgariában, úgy tűnik, nincsen elmebetegség. Pálnak természetesen rosszulesik, hogy elmebetegsége miatt csúfolják. Elbeszéléséből kiderül, hogy nem az fáj neki, hogy őt linkócinak tartják, hiszen saját bevallása szerint is az. Azt fájlalja, hogyha ezt csúfondárosan, bántóan vetik a szemére. Mint ahogy valaki elfogadja, hogy rövidlátó, hogy szemüvegesnek nevezik, de az megbántja, ha „pápaszemes kígyónak” csúfolják.

A katonaság alatt linkócinak nevezték, mégsem bánta. Szerette, hogy megmondják neki „Linkóci, csináld ezt, csináld azt”, megcsinálta, és nem számított, hogy ő „idegbeteg”. Történetében a honvédség és a pszichiátria ugyanolyan megítélés alá esnek. Pál azért szereti ezeket az intézményeket, mert mindkettőben irányítják, pontosan tudhatja hol a helye. „Ha ránk szólnak, akkor mindig azt kell csinálni..., én imádom, ha irányítanak, addig sem kell gondolkodnom.” Számára a szabadság sokkal inkább belülről fakad. Ha irányítják, akkor legalább tudja, hányadán áll a világgal. Megteszi, amit kérnek tőle, és közben álmodozhat szabadon, Malgariában azt csinálhat, amit akar.

A történetei mindig a kalandjai színhelyére, a környező dombokhoz, hegyekhez, a valós környezetből felépített birodalmába vezetnek, vagy a különféle nyelveknek, mint például a latin, spanyol, román szavaknak valamiféle furcsa keverékébe torkollnak. Ha kényelmetlen témához ér, ha elunja a mesélést, a nyelveknek és birodalmának ismertetésébe kezd. Olykor ez a kis kitérő visszavezeti őt élete eseményeinek felgörgetéséhez, segít visszatálatni az ösvényre, amelyen elindult. A Budai-hegység bebarangolásával jut vissza például a „nagy” halálának és sírja keresésének történetéhez. A történetek nagy része megnevezett helyszínekhez vagy személyekhez kapcsolódik. A személy- és helységnevek hívószavakként funkcionálnak a számára. A nevekkel, megnevezésekkel, a francia, olasz latin bolgár nyelvvel kapaszkodik az őt körülvevő világba. Történetében több mint negyven személy neve hangzik el, és legalább ugyanennyi helységnev. Ezek kötik össze élettörténete mozaikos eseményeit. Úgy tűnik, Pál számára nehéz feladat életének egységes történeté formálása. Szeretné gördülékenyen, összefüggően előadni történetét, de a képek nem ilyen formában jelennek meg szeme előtt, gondolataiban. Ilyenkor rászól saját magára: „koncentrálj!”, vagy az összeszedettségét bizonyítóan azt mondja: „nyugodt vagyok, tetszik látni, tudok halkabban is beszélni”.

Gyermekkorából két személy kap kiemelt jelentőséget a történetében: a nagymamája és az édesapja. A nagymama és a vallás története párhuzamosan fut a politika, apja, Jani bácsi és a kommunizmus történetével. Belső és másokkal meg nem osztott életét az őt körülvevő világból származó „értékek, motívumok” vezérlik. Úgy éli meg, nagymamája volt az, aki szerette, törődött vele, a vallást, a hitet nyújtotta neki, míg édesapja elhagyta, megtagadta. Mégis az apja által közvetített „materializmust”

választja: „És azóta vagyok materialista, de nem vagyok szélsőségesen kommunista”. A történetben a politikai környezet nem absztrakt adottságként jelenik meg. A kommunizmus, a politikai szereplők ugyanolyan részét képezik Pál életének, mint barátai, „hegyei” a nyelvek. Kádár János valós személyként, sőt, szinte ismerősként jelenik meg az elbeszélés szövegében. Jani bácsi, ahogy apuka is, sok disznóságot csinált, de azért alapvetően „derék ember volt szegény”. S bár haragszik rá Nagy Imre miatt, azért „áldja meg a jóistenke, hiszen hiba nélkül nincsen ember”. Úttörőként megalapította a Magyar Kommunista Kisállamot, de Malgariában a keresztény értékek tán még mélyebben gyökereznek. A nagymama örökre megtartotta Pál szívében kiemelt helyét és az általa tanított becsületesség és emberszeretet az elsődleges értékek Pál számára. „Szeretem is az embereket... és visszaélnék vele” – panaszolja. Talán ez a nyitja annak, miért húzódik vissza az emberek világából az ismerős hegyekkel, dombokkal, ösvényekkel és csúcsokkal benépesített Malgariába.

Homokhegy, Frankhegy, Rupphegy, Kálváriahegy, Kőhegy, Odvashegy Pál állandó társai, „akikre” mindig számíthat. Bármilyen történhet, egy kiadós barangolás során mindig meglátogathatja őket, mindig várni fogják. Ezenkívül életének legfontosabb szereplői a lányok, asszonyok. Ők nem állandóak, változtatják egymást az idők folyamán, de mindig van valakije, akire „szerelemmel” gondolhat, akiről rajongással beszélhet. Gyönyörködik bennük, nézni szereti őket, csodálni. Őket is, mint a hegyeket, szereti szépen megnevezni, névadás által magáévá tenni, a saját birodalmába vonni. Mostani szerelme „Hókarú Nauszika”. És hogy miért? Talán mert úgy érzi: ő maga hasonlít arra a másikra, a barát, sorstárs görög csavargóra, az Odüsszeuszra, aki bebarangolva az egész világot, végül Nauszika mellett fújhatja ki magát. Elbeszélésében minden és mindenki, valós és képzeletbeli azonos módon szereplő és díszlet egyszerre. Az élettelen környezet, Odüsszeusz mitikus alakja, a közszereplő Kádár János társakként szerepelnek a történetben. Ennek ellenére az az érzésünk támadhat, hogy a személyekkel Pál nem lép „valós” interakcióba. Még „szerelmi” viszonyait is inkább a „kukkolás” jellemzi. Csodálja a nőt, becézi, de világaik még a szeretkezésben sem olvadnak egymásba. Nem enged be igazán Malgariába senkit, az embereket innen szemléli, meg sem próbál behatolni az ő világukba. A valóságos figurák Malgariában képzelt tulajdonságokkal felruházott szereplőkké válnak, „önálló életre kelnek”, új identitást, életet kapnak. Pál saját világába azonban önkéntelenül is beszüremlik a külvilág, hiszen birodalmának, nyelvének alapjai, éltetőereje a külvilágban rejlik. A világunkból származó szavak, értékek, szereplők Malgariában mind-mind megtalálják a saját helyüket és értelmüket.

Malgariát az őt körülvevő világgal a nyelv köti össze. A malgar ugyanúgy lefordítható magyarra, mint bármelyik más nyelv is. Minden nyelv, minden világ kapcsolatban áll egymással, hiszen Pál mint mondja, mindegy, hogy Allah, Elohim, Buddha, vagy Shíva, mindegyikben ott van isten. Élettörténetének elbeszélése során megpróbálja lefordítani magát, a saját világát a mi nyelvünkre. Ő soha nincs egyedül, képzelete segítségével kitölti az űrt, az ürességet, benépesíti egy egész világgal, élőlényekkel, nevekkel, a külső világ átalakított lenyomataival. Segítség-

gével mi is eljuthatunk Malgariába, megismerhetjük egy olyan embernek a világát, gondolkodásmódját, akivel ha az utcán találkozánk, valószínűleg elfordulnánk, keresztülnéznénk rajta, csak a bolondot látva benne, és nem adnánk lehetőséget arra, hogy megismerjük, megszeressük Pált és a világot, ahol ő él.

Irodalom

- Alexander & Selesnick (1967): *The History of Psychiatry*. London
- Bakonyi Péter (1984): *Téboly, terápia, stigma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Doubt, Keith (1996): *Towards a Sociology of Schizophrenia*. Buffalo, University of Toronto Press
- Dusza Erika (2003): *Megállítani a ringlispílt*. Magyar Narancs, XV./3.
- Geréb Ágnes – Feldmár András – Karátson Gábor (2002): *Beszélgetések Feldmár Andrással*. Könyvfakasztó
- Foucault, M. (2000): *Elmebetegség és pszichológia*. Corvina
- Gerbner, Georg (2002): *A média rejtett üzenete*. Osiris kiadó, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
- Goffman, Erving (1974): *Asylums – essays on the social situation of mental patients and other Harmondsworth*. Penguin Books Ltd
- Jankowski, Kazimierz (1979): *Pszichiátria és humánium*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Katona C. – Robertson M. (1997): *Rövid pszichiátria*. Springer
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás – Zsidó Identitás Történetek*. Múlt és Jövő
- Laing, R. D. – A. Esterson (1970): *Sanity, Madness and the Family*. Penguin Books
- Laing, R. D. (1990): *Bölcsek, balgák, bolondok*. Európa, Budapest
- Merton, Robert K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris
- Pikó Bettina (2002): *Adalékok a mentális zavarok kritikai szociológiájához*. Szociológiai Szemle, 2. 99–113
- Sontag, Susan (1983): *A betegség mint metafora*. Európa
- Szasz, Thomas (2002): *Az elmebetegség mítosza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szkizofrénia (2000), (szerk.) Bitter István, Füredi János, Budapest, Medicina
- Tengelyi László (1990): *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz
- Williams, Donna (1999): *Léttelenül – Egy autista nő naplója*. Animula

KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA

A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól

A 2003. évi országos cigánykutatás alapján

2003 első negyedében reprezentatív kutatást folytattunk a magyarországi cigányság körében. Az alábbi cikk a kutatás alapján a foglalkoztatottsági és jövedelmi viszonyokról számol be.

A vizsgálat folytatása az 1971-ben és 1993-ban végzett országos cigány felméréseknek. Mindkét korábbi felmérésben a cigány népesség 2 százalékát vizsgáltuk reprezentatív alapon. A 2003. évi felmérésben csak 1 százalékos reprezentatív minta kiválasztására volt módunk. Az 1993. évi felmérésben a minta elkészítésénél az 1992. évi iskolastatisztikát használtuk fel. 2003-ban ilyen iskolastatisztika már 10 éve nem állt rendelkezésünkre. Ezért annak megállapítására, hogy melyik községben, illetőleg a városok melyik választási körzetében mennyi cigány él, a 2001. évi népszámlálás cigány nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatait használtuk fel. Ez az eljárás jóval pontatlanabb, mint az iskolastatisztikán alapuló.

A felmérés alapegysége a háztartás, illetőleg az egy lakásban lakók közössége volt. Azokat a háztartásokat soroltuk a cigányok közé, amelyeket a környezet cigánynak tekint. A kérdezőbiztosok megítélése szerint a cigánynak tekintett háztartásokban élő felnőttek 5,9 százaléka nem volt cigány. Az ő adataik azonban szintén szerepelnek a felmérés eredményei között.

Bevezetés

1971-ben 320 ezer fő körülire, 1993-ban 468 ezer körülire becsültük a cigányok számát. A 2003-as felmérés során 1165 lakásban 5408 személyt számoltunk össze. Ha felmérésünket abszolút pontosnak tekintenénk, akkor azt kellene állítanunk, hogy 2003 elején 540 800 volt a cigány háztartásokban élő személyek száma. Teljesen elképzelhetetlen azonban olyan felmérés, amelyben a felmérők minden egyes cigány családhoz eljutnak, és ott az összeírásban, illetőleg a kérdőív kitöltésében sikerrel járnak. Ha 10 százalékra becsüljük az összeírásból kimaradt cigány háztartások és személyek számát, akkor 2003 februárjában és márciusában

600 ezer cigány élt az országban. Ha 5 százalékra becsüljük az összeírásból kimaradt cigány háztartások és személyek számát, akkor 570 ezer főre becsüljük az országban lakó cigányok számát. Körültekintőbb azt mondanunk, hogy a cigány háztartásokban élő emberek száma 520 ezer és 650 ezer között volt.

Foglalkoztatottság, munkanélküliség, megélhetés

Magyarországon a negyvenes évek végén erőltetett iparosítás kezdődött, amely az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években bontakozott ki, és csak a nyolcvanas évek közepén ért véget. Az iparosítás teljes foglalkoztatottságot, sőt túlfoglalkoztatottságot és munkaerőhiányt hozott létre a budapesti iparvidéken, az északi régióban és a Dunántúl nagy részén, és teljes foglalkoztatottságot megközelítő állapotot a keleti régióban és az Alföldön. A bányászatban és a kohászatban már a negyvenes évek végén megkezdődött a cigány munkaerő toborzása, és ez a hatvanas-hetvenes években kiterjedt az ország és a gazdaság egészére. A túlfoglalkoztatás és a munkaerőhiány kikényszerítette a cigányok foglalkoztatását.

Az 1971. évi országos cigánykutatás adatai szerint a munkaképes korú (15–59 éves) cigány férfiak 85 százaléka volt aktív kereső. 75 százalékuk volt állandó munkaviszonyban foglalkoztatott, további 10 százalék önálló volt, vagy ideiglenes munkaviszonyban folytatott kereső tevékenységet, és 15 százalékuk volt eltartott. Országosan ugyanakkor a munkaképes korú férfiak 87,7 százaléka volt aktív kereső és 12,3 százaléka nyugdíjas vagy eltartott. A foglalkoztatottsági arányokban nagyon kicsi volt a különbség cigány és nem cigány férfiak között. Igen nagy volt azonban a különbség abban, hogy az ország férfi népességéből 8,2 százalék, a cigány férfi népességéből 0,5 százalék volt tanuló.

1. táblázat A 15–59 éves cigány férfiak és a teljes 15–59 éves férfi népesség munkaerő-piaci státus szerinti megoszlása 1971-ben (százalék)

	Teljes férfi népesség	Cigány férfi népesség
Aktív keresők	87,7	85,2
Tanulók	8,2	0,5
Inaktív keresők és eltartottak	4,1	14,3
Összesen	100,0	100,0

A nőknél más volt a helyzet. 1971-ben országosan a nők 64 százaléka, a cigány nőknek 30 százaléka volt aktív kereső. Ez a különbség elsősorban a cigány családok jóval nagyobb gyerekszámának volt a következménye. A cigány férfiak foglalkoztatottsága az iparosodott régiókban volt teljes, az agrárregiókban nem volt az. A foglalkoztatottság terén jelentékeny különbségek voltak az egyes régiók között. A foglalkoztatottsági ráta 90 százalékos volt a budapesti iparvidéken, 90,8 százalékos az északi régióban, 88,9 százalékos a Dunántúlon, 81,8 százalékos az Alföldön és 74,8 százalékos az ország keleti részén. 1971-ben a cigány családfelek 11

százaléka volt szakmunkás, 10 százaléká betanított munkás, 44 százaléká segédmunkás, 15 százaléká mezőgazdasági fizikai dolgozó és 9 százalék önálló, segítő családtag, alkalmi munkás vagy napszámos. A mezőgazdaság a beások megélhetésében játszotta a legnagyobb szerepet. A romungró családfők 8,8 százaléká, az oláh cigány családfők 10,5 százaléka, a beás családfők 47,5 százaléká volt mezőgazdasági fizikai dolgozó.

Az 1993-as országos cigány vizsgálat során a felnőttektől végigkérdeztük előző foglalkozásaikat és munkahelyeiket. Az adatokból megállapítható, hogy a nyolcvanas években a munkaképes korú férfiak háromnegyede aktív kereső volt, ugyanakkor növekedett a tanulók száma. A hetvenes évek végén a nők foglalkoztatottsága elérte az 50 százalékot. A nyolcvanas évek végén romlani kezdtek a foglalkoztatottsági arányok. Előbb lassan, azután rohamosan. 1993 végén a 15–59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64, a cigányoknál 29 százalék volt. A nőknél még nagyobb volt a különbség. Országosan a 15–54 éves nők 66 százaléká, a cigány nők 15 százaléká volt foglalkoztatott.

A foglalkoztatott cigányok száma 1985-ben 125 ezer, 1989-ben 109 ezer, 1993 végén 56 ezer volt. 1985-höz képest 69 ezer cigány ember veszítette el munkahelyét. Az országban a munkahelyek 30 százaléká, a cigányoknál a munkahelyek 55 százaléká szűnt meg. Fő oka ennek a cigányok iskolázatlansága volt. A húsz évesnél idősebb cigányok 43 százalékának volt 0–7 osztály, és 41 százalékának 8 osztály végzettsége, míg a nem cigányok közül 0–7 osztályt 19, nyolc osztályt 25 százalék végzett. A második ok a cigányok lakóhelye volt. Nagyon kevés cigány élt Fejér, Komárom-Esztergom, Vas és Veszprém megyében, és a legkevesebb Győr-Moson-Sopron megyében. Pontosan ezekben a megyékben volt a legkisebb a munkanélküliség. Ezzel szemben már akkor is Borsod-Abaúj-Zemplénben volt a legnagyobb a cigányok száma és aránya. Borsodot Szabolcs követte, majd Nógrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és a Dunántúlon Baranya és Somogy. A harmadik ok az volt, hogy a foglalkoztatottság idején a cigányok elsősorban olyan gazdasági ágakban találtak munkát, amelyek a válságban tönkrementek. Az építőiparban például a munkanélküliségi ráta az országos átlagnak csaknem kétszerese volt, márpedig 1971-ben a foglalkoztatott cigányok 26 százaléká az építőiparban dolgozott. Számuk akkor 25 ezer volt, és az építőipar dolgozóinak tíz százaléká volt cigány. A három ok együttesen sem ad teljes magyarázatot a cigányok munkanélküliségének 1993-as – és mindjárt hozzátehetjük: 2003-as – mértékére. A negyedik ok a diszkrimináció. Ennek hatását azonban mérni nem tudjuk.

1993 végén kereken 57 ezer volt a nyilvántartott cigány munkanélküliek száma: az országban nyilvántartott munkanélküliek 9 százaléká. Az 57 ezerből 37 ezer volt férfi, az országban 1993 végén regisztrált 386 ezer munkanélküli férfi 9,6 százaléká, 20 ezer volt nő, az országban regisztrált 254 ezer munkanélküli nő 8 százaléká. A munkanélküliségi ráták számításának egyik módja a regisztrált munkanélküliek számát viszonyítja a gazdaságilag aktív népességhez, vagyis a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes számához. Ez a ráta 1993 végén országosan 13 százalék, a cigányoknál 50 százalék volt. Budapesten ennél jobbák, a községekben ennél rosszabbak voltak az arányok. A legrosszabbak az északi

és a keleti régiókban voltak: országosan 17, a cigányoknál 59 százalék. A munkanélküliségi ráták számításának másik módja az ILO definícióját követi. E definíció szerint munkanélkülinek az tekintendő, aki a megkérdezés előtti héten nem végzett egy órányi jövedelmet biztosító munkát, a megkérdezés előtt négy héten át aktívan keresett munkát, és ha munkát találna, két héten belül munkába tudna állni. Az ILO definíció szerinti munkanélküliségi rátákat a Statisztikai Hivatal 1993. év végi munkaerő-felmérése alapján tudjuk megadni. A nem cigányok munkanélküliségi rátája 11 százalék volt, a passzív munkanélküliekkel, vagyis azokkal együtt, akik szeretnének dolgozni, de már nem is remélik, hogy munkát találnak, 13 százalék, a cigányok munkanélküliségi rátája 38 százalék, a passzív munkanélküliekkel együtt 48 százalék volt.

1993 és 2001 között nem csökkent a cigányok munkanélkülisége, a Foglalkoztatási Hivatal és az Autonómia Alapítvány 2001-ben végzett és 2003-ban közzétett felmérése szerint. A felmérés készítői megkérdezték az ország 171 munkaügyi központjának munkatársait, hogy a munkanélküli biztosítással rendelkezőknek és a foglalkoztatási programok résztvevőinek hányad része roma. A megkérdezettek öt tartományból választhattak: 10 százaléknál kevesebb roma, 10–25, 26–50, 51–75, 76–100 százalék roma. A tartományok középértékét, 16 százalékot véve alapul, a regisztrált munkanélküli cigányok száma 56 ezer volt. Ez természetesen csak durva megközelítés volt. Mint láttuk, az 1993. évi felmérésben 57 ezer volt a regisztrált munkanélküli cigányok száma. Az Autonómia Alapítvány 2001. évi felmérése szerint tehát a regisztrált cigány munkanélküliek száma körülbelül ugyanannyi volt, mint 1993-ban.

Az 57 ezer nyilvántartott cigány munkanélküli 1993-ban az országosan regisztrált 640 ezer munkanélkülinek 9 százalékát tette ki. A 2001-ben 56 ezerre becsült cigány munkanélküli az országosan regisztrált 364 ezer munkanélkülinek 15 százalékát tette ki.

Más adatokhoz jutottunk a 2003. évi országos cigány felmérésben. A felvétel idején a 15–74 éves cigány népesség 21 százaléka volt foglalkoztatott, szemben az 1993. évi 22 százalékkal. A férfi népességből a foglalkoztatottak aránya 28 százalék, szemben az 1993. évi 28,5 százalékkal. A női népességből 15 százalék a foglalkoztatott, ugyanúgy, mint 1993-ban. Országosan 2003. I. negyedévében a 15–74 éves népesség 49,8 százaléka, a férfiak 56,5, a nők 43,7 százaléka volt foglalkoztatott.

A nyugdíjasok aránya 16 százalék, a gyesen, gyeden stb. lévő nők pedig 30 százalék. Figyelemre méltó, hogy a férfiak között mintegy 3 százalékot ér el a mintában a gyesen lévők aránya. A 15 éves és idősebb cigányok 11 százaléka ugyanakkor még tanuló. A munkanélküli segély, jövedelem pótló támogatás vagy más rendszeres segély a cigányok 17,6 százalékának elsődleges bevételi forrása. Ezen belül a nők 13 százaléka, a férfiak 22 százaléka segélyezett. A tanulók aránya jelentősen növekedett az elmúlt tíz évben, és jelenleg a 15–19 éves korosztály 60 százaléka tanuló. Azonban a nem tanulóknak csak egy kisebbsége dolgozik: az adott korosztály 23 százaléka él nem tanuló eltartottként otthon, és további 4 százalék a segélyezették száma, miközben összesen 7 százalékuknak van munkalehetősége.

2. táblázat A cigány férfiak és nők százalékos megoszlása a megélhetés forrása és státus szerint 2003-ban

	férfi	nő	összesen
Alkalmazott	17,8	11,7	14,6
Vállalkozó	2,9	1,4	2,1
Alkalmi munka	7,4	2,0	4,6
Tanuló	11,0	10,4	10,7
Gyes	2,6	30,6	17,0
Nyugdíjas	16,4	16,1	16,2
Munkanélküli járadék	5,8	1,7	3,7
Más segély	16,3	11,6	13,9
Eltartott	12,1	11,5	11,8
Egyéb	7,8	3,0	5,3
Összesen	100	100	100

A foglalkoztatás terén jelentősek a regionális- és településtípus szerinti különbségek. A cigány férfiak álláshoz jutási esélyét már 1993-ban is alapvetően befolyásolta lakóhelyük. A keleti országrészben feleakkora arányban voltak állásban, mint Budapesten és a Dunántúlon. A megkérdezettek közül a keleti régióban a munkaképes férfiaknak kevesebb mint az ötöde dolgozott, a központi iparvidéken ellenben több mint 40 százaléka. Ezek a regionális esélykülönbségek nagyobbak voltak a nem cigány férfiak között tapasztalható földrajzi eltéréseknél. 2003-ban is a fővárosban és környékén a legjobb a helyzet. A központi országrészben a cigány férfiak és nők mintegy 43 százaléka rendelkezik valamilyen munkával. Ezen belül Budapesten 49 százalék ez az arány. A fővárosi férfiak 64 százaléka dolgozik alkalmazotként, vállalkozóként vagy legalább alkalmi munkásként, ami a teljes népesség aktivitási adatait tekintve is magas arány. A Dunántúlon a cigányok 28 százalékanak, a keleti országrészben pedig a 15 éves és idősebb népesség 14 százalékanak van munkája. Ezen belül a nők kevesebb, mint 10 százaléka rendelkezik munkával. A vidéki férfiak aktivitási rátája mindenhol magasabb, mint a nőké, de nem közelíti meg a fővárosi férfiak körében mért 64 százalékos arányt.

3. táblázat A megélhetés forrása és a státus százalékos megoszlása nemek és településtípusok szerint 2003-ban

Férfiak	falu	város	Budapest	összesen
Alkalmazott	14,2	16,0	32,4	17,8
Vállalkozó	0,8	2,3	15,9	2,9
Alkalmi stb.	4,9	7,7	16,6	7,4
Tanuló	9,7	11,5	13,1	11,0
Gyes stb.	3,2	2,6	–	2,6
Nyugdíjas	18,1	16,3	9,7	16,4
Munkanélküli jár,	7,3	5,2	2,8	5,8
Más segély	23,6	12,8	6,2	12,1
Eltartott	12,7	12,8	6,2	12,1
Egyéb	5,6	10,9	–	7,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Kemény–Janky: A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól

<i>Nők</i>	falu	város	Budapest	összesen
Alkalmazott	7,5	12,8	21,8	11,7
Vállalkozó	–	0,9	8,9	1,4
Alkalmi stb.	1,7	1,5	6,1	2,0
Tanuló	11,7	9,4	10,0	10,4
Gyes stb.	32,8	31,0	20,1	30,6
Nyugdíjas	17,3	16,0	11,7	16,1
Munkanélküli jár,	1,7	1,9	1,1	1,7
Más segély	14,8	10,5	5,6	11,6
Eltartott	9,8	12,2	14,0	11,5
Egyéb	2,7	3,8	–	3,0
Összesen	100	100	100	100

4. táblázat Jelenleg van-e rendszeres fizetett munkája – a válaszolók százalékos megoszlása nemek és településtípusok szerint

<i>Férfiak</i>	falu	város	Budapest	összesen
Nincs	69,9	60,0	20,7	60,5
Van	20,4	28,4	66,2	28,6
Tanuló	9,7	11,6	13,1	11,0
Összesen	100	100	100	100
<i>Nők</i>				
Nincs	78,1	74,0	53,6	73,4
Van	10,0	16,6	35,9	16,1
Tanuló	11,9	9,4	10,5	10,5
Összesen	100	100	100	100

A keleti és a nyugati országrészen belül is vannak különbségek. Ezeket már korábbi felméréseinkben is megvizsgáltuk. A férfiak foglalkoztatottsága 1971-ben nagyjából hasonló volt az ország északi, középső és nyugati területein. Kilógott a sorból a Hajdú-, Szabolcs- és Békés megyét magába foglaló keleti régió, melyben 15 százalékponttal alacsonyabb volt a munkával rendelkezők aránya. Az alföldi régióban is valamivel a többi térség szintje alatt volt az állásban lévők aránya. Az ezután következő két évtizedben a Dunántúlon csökkent a legnagyobb mértékben a foglalkoztatottság, és a keleti régióban nőtt legkevésbé az állástalanok aránya. Habár a mintába került cigány férfiak közül még a nyolcvanas évek végén is a három keleti megyében voltak legkevesebben állásban, az elmaradás a többi régiótól jelentéktelenné vált. Eddigre egyébként az északi régióban már kb. 5–6 százalékkal magasabb volt a foglalkoztatottság, mint a központi iparvidéken és a Dunántúlon. A rendszerváltás után radikálisan átalakult a munkaerő-piaci részvétel mértékének regionális szerkezete. 60 százalékpont a különbség az északi régióban az 1987-es és az 1994-es foglalkoztatottság szintje között. Míg itt a negyedére esett vissza a dolgozók aránya, Budapesten és környékén minden második állás megmaradt. A munkával rendelkezők arányának csökkenése a Dunántúlon is kisebb mértékű volt, mint az alföldi, keleti, illetve északi régióban. Így a kilencvenes évek elejére a Dunántúlon és az ország központi régiójában 40 százalékos vagy azt megközelítő arányban rendel-

keztek munkával a férfiak, míg a keleti- és az északi régió továbbá az alföldi megyék cigány férfi népességének nagyjából ötöde dolgozott. Az utóbbi tíz évben tovább változtak a munkához jutási esélyek a különböző régiókban. A központi iparvidéken nagymértékben javultak a munkához jutási esélyek, míg a Dunántúlon inkább romlott a helyzet, és most már csak 30 körüli a dolgozó férfiak aránya. Az Alföldön és az északi régióban nem történt érdemi változás, míg a három keleti megyében tovább romlott a helyzet. Itt már csak a férfiak 14 százalékának van munkája. Ez alacsonyabb arány, mint a roma nők országos foglalkoztatottsági rátája.

A nőknél a rendszerváltást megelőzően és utána is másként festettek a regionális különbségek. 1971-ben nagy különbség volt a budapesti régió és a többi országrész foglalkoztatottsági szintje között. A keleti régióban a nők között is kevesebben dolgoztak, mint más térségekben. A nyolcvanas évekre kicsire zsugorodott a különbség Budapest és az ország többi része között. A keleti régió felzárkozása kisebb mértékű és későbbi volt, mint a többi országrészé. A régiók közötti különbségek nem sokat változtak a kilencvenes években sem. 16–22 százalék körüli volt a foglalkoztatottság mértéke az ország 4 régiójában (észak, Alföld, központi, Dunántúl), és 10 százalék alatt volt a három keleti megyében. 2003-ban a nők számára is a központi iparvidéken kínálták a legtöbb álláslehetőséget (itt 36 százalék a munkával rendelkezők aránya), továbbá az ország két észak-nyugati megyéjében is meghaladta a 20 százalékot a női foglalkoztatottság. A Dunántúl többi részén (fejér megye kivételével), az Alföldön és az északi régióban azonban kismértékben, 10–14 százalékosra csökkent a női foglalkoztatottsági ráta. A keleti régióban jelenleg ez az arány csupán 6 százalék.

5. táblázat *Jelenleg van-e rendszeres fizetett munkája? – a válaszolók százalékos megoszlása a különböző régiókban*

<i>Férfiak</i>	Bp.-i iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dél- Dunántúl	Nyugat	Összesen
Nincs	30,8	72,9	64,5	69,9	56,1	62,5	60,5
Van	57,5	15,6	26,0	19,7	32,7	25,0	28,6
Tanuló	11,6	11,5	9,5	10,4	11,2	12,5	11,0
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
<i>Nők</i>							
Nincs	53,1	82,2	77,3	79,5	71,5	73,8	73,4
Van	37,3	6,8	14,0	11,8	12,7	23,0	16,1
Tanuló	9,6	11,0	8,7	8,7	15,8	3,3	10,5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

1971-ben 5–6 százalékkal volt magasabb a dolgozó férfiak aránya Budapesten, mint a vidéki városokban, és további néhány százalékponttal, mint a falvakban. A nyolcvanas évekre a falusi foglalkoztatottság elérte a városi szintet, de Budapest előnye megmaradt. A rendszerváltás után megnőtt a távolság a budapesti és a vidéki foglalkoztatottság szintje kö-

zött. A városokban, illetve a falvakban egyaránt harmadára csökkent az állásban lévők aránya, míg Budapesten 1993-ban feleannyi munkahely volt, mint a rendszerváltást megelőzően.

Az utóbbi tíz évben a főváros új munkalehetőségeket kínált a cigányok számára is. Mindeközben a vidéki városokban nem változott, míg a falvakban tovább romlott a munkaerő-piaci helyzet. Budapesten a férfiak körében a munkával rendelkezők aránya másfélszeresére nőtt, és elérte a 64 százalékot. Ez a ráta persze még mindig jóval alacsonyabb, mint az a rendszerváltást megelőzően volt. A falvakban viszont a tíz évvel ezelőtti 27 százalékkal szemben csak a férfiak 20 százaléka dolgozik.

A nők között máshogy alakult a foglalkoztatottság a lakóhely típusa szerint. 32 évvel ezelőtt nagy különbség volt a budapesti és a vidéki álláshoz jutási esélyek között. Ez a különbség fokozatosan eltűnt a nyolcvanas évek végére. A rendszerváltás után az állások nagyobb hányada maradt meg Budapesten, mint vidéken, de a különbség korántsem volt akkora, mint a férfiaknál. Az utóbbi tíz évben azonban a nők között is kinyílt a foglalkoztatási szintet illetően a Budapest–vidék olló, a fővárosban javuló, a vidéki városokban stagnáló, a falvakban pedig romló álláslehetőségekkel. A budapesti nők most is jóval kisebb arányban foglalkoztatottak, mint a rendszerváltást megelőzően (37 százalékban az 55–61 százalékos korábbi arányokkal szemben), ugyanakkor a fővárosi férfiakkal szembe, a foglalkoztatási rátájuk eléri azt a szintet, amely a hetvenes-nyolcvanas években a vidéki településeket jellemezte.

A különböző nemzetiségű cigányok 2003-ban is eltérő eséllyel jutottak munkához, de a különbségek nem nagyok. A magyar nemzetiségűek 26 százalékának, a vegyes identitásúak 19 százalékának, a cigány nemzetiségűek 17 százalékának, a beás nemzetiségűek 23 százalékának van többé-kevésbé rendszeres munkája. Meglepőek viszont az anyanyelvi csoportok közötti különbségek. A beás és a cigány anyanyelvűek körében magasabb a foglalkoztatottak aránya, mint a magyar anyanyelvűek között. A cigány anyanyelvűek között az alkalmi munkából élők és a vállalkozók aránya magas, a beások körében viszont az alkalmazottak vannak sokan. A beás anyanyelvű férfiak 27 százaléka áll alkalmazásban, míg a cigány nyelvűek 20 százalékról, a magyar nyelvűek 17 százalékaról mondható el ugyanez. A meglepő eredmény a beások esetében kölcsönös összefüggésben áll azzal, hogy hamarabb abbahagyják az iskolát. A tanulók aránya a beás felnőttek körében alig 4 százalék, míg a magyar anyanyelvűeknél közel 12 százalék. Az oláh cigányok magasabb foglalkoztatottsága összefügg azzal, hogy míg országosan a cigányok 7,7 százaléka, addig Budapesten a cigányok 9,6 százaléka oláh cigány.

A férfiak között 1978-ban ugyanolyan arányban voltak állásban a 8 általánost végzettek, mint a magasabb képzettséggel rendelkezők. A 8 osztálynál kevesebbet elvégzők foglalkoztatottsági rátája 6–8 százalékponttal kevesebb volt. 1987-re jelentősen megnöttek a különbségek a legalább általános iskolai végzettséggel rendelkezők és nem rendelkezők között. A legiskolázatlanabb csoportban jelentősen csökkent a dolgozók aránya, míg a többiek körében alig változott a foglalkoztatottsági ráta. A rendszerváltozás után már jelentős eltérés volt az általánost végzettek és az ennél magasabb képzettségűek foglalkoztatottsági aránya között, to-

vább a teljesen képzetlenek lemaradása tovább nőtt. Az iskolai végzettség szerepe 2003-ban is jelentős az elhelyezkedési lehetőségeket tekintve. A már nem tanuló, és legalább érettségivel rendelkező férfiak több, mint fele rendelkezik valamilyen munkalehetőséggel, míg a legfeljebb 8 általánost végzett férfiak 28 százaléka dolgozik.

A nőknél már 1978-ban akkora különbségeket találunk a különböző képzettségi csoportok foglalkoztatottságában, mint a férfiaknál 94-ben. 1987-ben éppen a képzettebbek foglalkoztatottsága volt alacsonyabb, mint 78-ban. 1994-re már nem változtak érdemben az arányok, és a végzettség szerinti eltérések 2003-ban is megmaradtak. A nők körében az alapfokú végzettségűek foglalkoztatottsági szintje a férfiak körében tapasztaltnál nagyobb arányban tér el a képzettebbek szintjétől.

A 15–19 éves korosztályba tartozó férfiak és nők többsége (kb. 60 százaléka) még tanul. A nem tanulók közül pedig jóval többen eltartottak, mint amennyien dolgoznak. A szóban forgó korosztályba tartozó férfiak 21, a nők 23 százaléka eltartott, míg a munkával rendelkezők aránya rendre 9 százaléka, illetve 3 százaléka. A gyermekvállaláshoz kötődő juttatások a 15–19 éves nők tizedét érintik. Ez nem elhanyagolható arány, azonban azt mutatja, hogy a cigány nők döntő többsége csak a húszas éveiben szül gyermeket. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy az iskolába már nem járó, munkahellyel nem rendelkező cigány nők körében is többségben vannak azok, akik nem vállalnak tizenévesen gyereket. A húszas éveik elején azonban megugrik a gyermeket vállalók aránya – hasonlóan ahhoz, ahogy a nyolcvanas évek végéig országos viszonylatban is jellemző volt. A 20–24 éves nők közel fele (47 százaléka) gyeseen, gyeden van otthon. A gyermekgondozás miatt otthon maradók aránya a 25–29 évesek, illetve a 30–34 évesek körében még magasabb. A cigányok rossz munkaerő-piaci helyzetének következménye, hogy alacsony, de nem elhanyagolható arányban vannak férfiak a gyeseen, gyeden lévők között. A huszoneves férfiak 3 százaléka részesül a gyermekgondozással kapcsolatos ellátásban. Húszas éveik elejétől a férfiak már viszonylag nagy arányban dolgoznak, és a 25–29 évesek közül nagyjából ugyanannyian dolgoznak, mint a felettük lévő korosztályokban, egészen 45 éves korig. Az ennél idősebbek körében fokozatosan csökken a munkával rendelkezők aránya. A nőknél később, a 30–34 évesek korosztályában közelíti meg a foglalkoztatottság a legmagasabb szintjét. A nők azonban viszonylag jó eséllyel találnak negyvenes éveikben is munkát. Ennek következtében a 45–59 évesek között hasonló arányban rendelkeznek munkával a nők, mint a férfiak. A 45–49 évesek körében a mintában több nő állt alkalmazásban, mint férfi (a férfiak ugyanakkor nagyobb arányban dolgoztak alkalmi munkásként). A munkával nem rendelkező cigányok közül is sokan élnek az aktív életkorban elérhető nyugdíjazási lehetőségekkel. Ugyanakkor még az 55–59 évesek között is jelentős számban vannak olyanok, akik nem tudják nyugdíjas státussal stabilizálni helyzetüket. E korosztály minden ötödik tagja számára a segélyek, illetve a családi segítség jelentik az elsődleges jövedelemforrást. A fentiekből kiderül, hogy a férfiak és a nők foglalkoztatottsági szintje közötti eltérés jelentős, és elsősorban a 20–35 évesek körében tapasztalható a családi stratégiák és életlehetőségek eredménye.

Szeretnénk felhívni a figyelmet egy olyan összefüggésre, amelyet ritkábban vizsgálunk a munkaerő-piaci helyzettel kapcsolatban. Azok a cigányok, akik szegregáltabb lakókörnyezetben élnek, kisebb eséllyel jutnak munkához, mint azok, akiknek a környezetében sok nem cigány is lakik. Azon férfiak 22 százalékának van munkája, akik csak cigányok lakta környéken élnek. A szegregáció mértékének csökkenésével párhuzamosan emelkedik a foglalkoztatottsági ráta, amely a csak nem cigány szomszédsággal rendelkezők körében eléri a 39 százalékot. A nők körében hasonló tendencia figyelhető meg, bár a mintában a legmagasabb foglalkoztatottsági rátát azok körében tapasztaltuk, akik közelében azért lakik néhány cigány család.

1993 és 2003 között növekedett a cigány foglalkoztatottak száma, 57 ezerről kerekre 80 ezerre, ezen belül a férfi foglalkoztatottaké 37 ezerről kerekre 50 ezerre, és a foglalkoztatott nőké 20 ezerről 30 ezerre. Növekedett a regisztrált munkanélküliek száma is, 57 ezerről kerekre 90 ezerre. Ezen adatokkal számolva a regisztrált munkanélüliségi ráta 52 százalék. A munkanélüliségi ráta 40 százalékra csökken akkor, ha csak azokat tekintjük munkanélkülieknek, akik a kérdés előtti négy hétben aktívan kerestek munkát.

Az előbbieken a megélhetés elsődleges forrása alapján tekintettük át a cigány nők és férfiak munkaerő-piaci helyzetét. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy milyen arányban képesek teljes idejű állásokban elhelyezkedni a cigányok, és hányan vannak olyanok, akiknek bár a keresetük a fő megélhetési forrásuk, munkahelyük mégis csupán egy félállást, vagy alkalmi munkavégzési lehetőséget biztosít.

A valamilyen munkával rendelkezők 71 százalékának van rendszeres, egész éven át tartó kereseti lehetősége. További 19 százalék munkája évente néhány hétnyi, vagy néhány hónapnyi elfoglaltságot biztosít. A munkával rendelkező válaszolók 10 százaléka alkalmi jelleggel dolgozik. Az ingázók aránya a dolgozókon belül 35 százalék, ebből 30 százalék a napi ingázók aránya. A válaszadók állítása alapján a munkahelyek 77,5 százaléka legális álláshely, a többiek illegálisan dolgoznak.

A cigányok között kevesen vannak azok, akiknek munkahelyük van, még kevesebben azok, akiknek stabil, teljes állásuk van. Azonban a munkával rendelkezők többsége is a munkaerőpiac alsó szegmensében tud elhelyezkedni. A dolgozó cigányok 70 százaléka segéd- vagy betanított munkásként dolgozik. 22 százalék a szakmunkásként, képzett kézgallérosként dolgozók aránya. Ugyanakkor csupán 8 százalékot tesznek ki azok, akik fehérgalléros munkakörben vagy valamilyen egyenruhás testület tagjaként dolgoznak.

A fentiekben ismertetett adatok figyelembevételével készítettünk egy kompozit változót, amely a munka rendszeressége és mennyisége, továbbá a munkahely jogi státusa felől közelít a kérdezettek munkaerő-piaci státusához. Három kategóriát különítettünk el. Az első csoportba soroltuk azokat, akiknek rendszeres munkát, és heti 40 órás elfoglaltságot biztosító, bejelentett állásuk van. A 15–74 év közötti férfiak 16 százaléka, a nőknek pedig 10 százaléka tartozik ebbe a csoportba. A második kategóriába kerültek azok, akiknek van valamilyen munkalehetőségük, de ez legalább egy szempontból „atipikusnak” tekinthető. Vagyis az is ide tar-

tozik, akinek a munkahelye folyamatos, de csak részidős állás, vagy teljes munkaidejű, de idényjellegű, de az is, aki nyolc órás állásban dolgozik egész évben, de nincs bejelentve, és így nem védik pl. a munkajogi törvények. A munkaképes korú cigány férfiak 14 százaléka, a nőknek pedig 6 százaléka rendelkezik ilyen jellegű munkával. A harmadik csoportba kerültek azok az inaktívak és munkanélküliek, akik semmilyen keresőtevékenységet nem folytatnak. Látható, hogy ebben a csoportosításban a munkával rendelkezők aránya kismértékben meghaladja a dolgozók korábban közölt arányát. Ennek az az oka, hogy a most ismertetett változóban munkahellyel rendelkezőnek tekintettük azt is, akinek fő megélhetési forrása valamilyen segély, járadék vagy más családtagok jövedelme, de aki ugyanakkor alkalmilag végez valamilyen kereső tevékenységet.

Az adatok tovább árnyalják a megélhetésről korábban szerzett ismereteinket. Ugyanis megmutatják, hogy nem csupán arról van szó, hogy a cigányok igen kis aránya rendelkezik egyáltalán valamilyen munkával, hanem arról is, hogy ezen belül is csak alig 60 százalékuknak van teljes állása, a többiek munkahelye csak rendszertelen, kismértékű vagy illegális keresetszerzési lehetőséget biztosít. Elképzelhető, hogy a nem bejelentett állásban levők aránya valamivel nagyobb az általunk önbevallás alapján számítottnál.

A városok a falvakhoz képest a férfiaknak elsősorban alkalmi jellegű munkalehetőségből nyújtanak többet, míg a nők számára a legális főállások száma nő meg. Budapesten mindkét típusból jelentősen magasabb a kínálat, mint vidéken. Az ország nagyobb részén a férfiak körében nagyjából ugyanannyi embernek van teljes állása, mint amennyinek valamilyen atipikus munkája. Kivételt képez ez alól Nyugat- és Dél-Dunántúl, ahol a dolgozók többsége teljes és legális állással rendelkezik. A nyugati megyékben a teljes munkaidőben foglalkoztatott cigány férfiak aránya is kisebb, mint a budapesti iparvidéken (22 százalék 30 százalékkal szemben). Jelentős különbségre az egyéb munkalehetőségekben találunk: a főváros vonzáskörzetében a férfiak további 30 százaléka dolgozik valamilyen atipikus munkahelyen, míg a három nyugati megyében csak 7 százalék ez az arány. A nők körében még látványosabban érvényesül ez a tendencia. Az ország nyugati határán fekvő megyékben a cigány nők foglalkoztatottsági aránya megközelíti a fővárosi rátát, ha csak a legális főállásban lévőköt tekintjük (18 százalék 21 százalékkal szemben). Azonban míg a központi iparvidéken a nők további 17 százaléka rendelkezik még valamilyen kevésbé rendszeres keresettel, addig nyugaton ez csak 3 százalékukról mondható el. Az állás „rendezettsége” összefügg a munka minőségével. Az iskolázottság elsősorban a rendszeres főállásban lévők arányával mutat szoros összefüggést. Az atipikus munkahelyek az iskolázatlanok körében jóval gyakoribbak.

Megvizsgáltuk az állásban lévők kereseti viszonyait is. Az adatok elsősorban a főállásban dolgozók esetében értékelhetőek. A válaszok szerint a főállásban dolgozók átlagosan nettó 61 ezer forint keresettel rendelkeznek. A keleti megyékben ez az összeg átlagosan 48 ezer, míg a budapesti iparvidéken és a Dél-Dunántúlon 65 ezer forint. A főállású férfiak átlagosan 65 ezer forintot, míg a nők 56 ezret visznek haza keresetként.

Jövedelmi viszonyok

A 2003-as cigányvizsgálatban felmértük a kérdezettek jövedelmi helyzetét is. Természetesen egy kérdőíves felmérésben csak hozzávetőleges jövedelmi adatokat tudunk szerezni. Becslésünk szerint a cigány háztartásokban az átlagos egy főre jutó havi jövedelem 2003 februárjában 20 900 forint, a medián jövedelem 16 800 forint volt. Ez tartalmazza az összes pénzben kifejezhető bevételt, tehát a transzfereket is. A munkajövedelmek átlagosan a bevételeknek kevesebb mint a felét jelentik. Becslésünk szerint ezek egy háztartástagra jutó átlagos összege 8800 forint. A maradék 12 100 forint nyugdíjból, gyermektámogatásból és különböző segélyekből áll össze.

Az ismertetett középértékek mögött jelentős jövedelmi különbségek húzódnak meg. A háztartások 56 százalékában ugyanis nincs olyan személy, akinek a kérdés idején munkából származó személyes jövedelme lenne (ezekben a háztartásokban is elképzelhető, hogy a család valamilyen közös alkalmi tevékenysége – például gyűjtögetés –, jövedelmet termel). Ez különösen magas arány annak ismeretében, hogy a cigányok között nagyon kevés a csak nyugdíjas korúakból álló háztartás. A kereső nélküli háztartásokban az átlagos egy főre jutó jövedelem 14 900 forint (a medián értéke 12 800 forint). A háztartások 8 százalékában minden felnőtt rendelkezik keresettel. Ezekben a családokban az egy főre jutó jövedelem átlaga megközelíti a 40 ezer forintot (a medián értéke 36 ezer). A keresők arányának növekedésével nem csupán a transzferjövedelmek aránya, de nagysága is csökken a háztartásokban. Ahol minden felnőtt dolgozik, a transzferek egy főre jutó értéke csupán 6500 forint.

6. táblázat Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése a különböző összetételű cigány háztartásokban 2003-ban.

Munkajövedelemmel rendelkezők aránya a felnőttek között	Egy főre jutó havi jövedelem átlaga	Egy főre jutó havi munkajövedelem átlaga	Egy főre jutó havi transzferjövedelem átlaga
Nincs	14 852	534	14 318
Kisebbség	20 830	9 777	10 553
Fele-fele	26 932	16 746	10 187
Többség	35 824	28 975	6 849
Mindenki	39 554	33 083	6 470
Összesen	20 852	8 779	12 074

A felnőttek között nincs munkajövedelemmel rendelkező a háztartások 56 százalékában, kisebbségben vannak a munkajövedelemmel rendelkezők a háztartások 12 százalékában, fele-fele a megoszlás 18,5 százalékban, a többség rendelkezik munkajövedelemmel 5,3 százalékban és mindenkinek van munkajövedelmbe 8,1 százalékban.

Az egész népességben az egy főre jutó havi jövedelem 2001-ben ke- reken negyvenezer forint, az átlagos cigány háztartásban az egy főre jutó

havi jövedelem 2003 január–februárjában ennek valamivel több, mint a fele volt.

Az alsó decilisben országosan 2001-ben az egy főre jutó havi jövedelem 13 706 forint volt, 2002-ben valószínűleg 16 ezer forintra emelkedett. A cigány háztartások 56 százalékában az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el ezt a szintet. A második decilisben az egy főre jutó havi jövedelem 2001-ben 22 018 forint volt, és 2002-ben 26 és 27 ezer forint között lehetett. A cigány háztartások további 12 százaléka nem érte el ezt a szintet. Pontosan ezt a szintet érte el a cigány háztartások 18,5 százaléka. A harmadik decilisben az egy főre jutó havi jövedelem 2001-ben 26 641 forint volt, és 2002-ben 32 és 33 ezer forint között lehetett. Ezt az összeget felülmúlja az egy főre jutó havi jövedelem a cigány háztartások 5,3 százalékában. Ezekben a háztartásokban a felnőttek többsége rendelkezik munkajövedelemmel. A negyedik decilisben az egy főre jutó havi jövedelem 2001-ben 30 998 forint volt, és 2002-ben 37 és 38 ezer forint között lehetett. Ezt az összeget felülmúlja az egy főre jutó havi jövedelem a cigány háztartások 8 százalékában, azokban a háztartásokban, amelyekben minden felnőtt munkajövedelemmel rendelkezik.

A cigány háztartások 18 százaléka az ország lakosságának középső harmadához tartozik, vagyis jövedelméből szűkösen meg tud élni, de nagyobb megtakarításokra vagy befektetésekre nem képes. A cigány háztartások 82 százaléka az ország lakosságának alsó harmadához tartozik, vagyis jövedelme nem éri el a KSH által kiszámított létminimumot, és alapvető szükségleteit csak részben tudja kielégíteni. A cigány háztartások 56 százaléka a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozik, a szó legszorosabb értelmében szegény, és még táplálkozni sem tud kielégítően.

A jövedelmek regionális különbségei csak részben tükrözik vissza az egyes régiók gazdasági fejlettségében mutatkozó eltéréseket. Bár a keleti megyékben (Szabolcs, Hajdú, Békés) a háztartások 73 százalékában nincs egyetlen kereső sem, míg a Dunántúlon ez az arány alig több 56 százaléknál, az utóbbi régióban az egy főre jutó jövedelmek átlaga csak 22 százalékkal magasabb, mint a keleti megyékben (az Alföldön és az északi régióban a jövedelmek magasabbak, mint a keleti megyékben, de alacsonyabbak, mint a Dunántúlon). Bár a Dunántúlon 2,9-szer több az egy főre jutó munkajövedelem nagysága, mint a három keleti megyét tartalmazó régióban, a transzferek magas aránya, illetve kismértékű kompenzáló jellege tompítja a regionális eltéréseket. Hasonló összefüggéseket találunk, ha a falusi és a városi népességet hasonlítjuk össze. Országos átlagban a falvak és a vidéki városok háztartásainak jövedelmi helyzete között alig van különbség, annak ellenére, hogy a városokban a munkából származó jövedelmek mintegy 40 százalékkal magasabbak egy főre vetítve.

Az előbbieken ismertetett összefüggések alól a fővárosi és főváros környéki háztartások kivételt képeznek. Itt ugyanis a keresővel rendelkező háztartások aránya, és a háztartások jövedelme is jóval meghaladja a vidéki cigány családoknál mért arányokat illetve jövedelmeket. Budapesten csupán a háztartások 17 százalékában nincs kereső, míg 30 százalékukban minden felnőttnek van munkajövedelme. A háztartások egy főre jutó átlagos jövedelme itt 32 900 forint – ez 90 százalékkal magasabb,

mint a három keleti megyéből álló legszegényebb régióban mért átlag. A munkajövedelmek tekintetében az eltérés jóval nagyobb, közel hat és félszeres. A traszferekből származó jövedelmek viszont a fővárosban sem magasabbak, mint máshol.

7. táblázat *Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése falun, a vidéki városokban és Budapesten 2003-ban*

Településtípus	Egy főre jutó havi jövedelem	Egy főre jutó havi munkajövedelem	Egy főre jutó havi transzferjövedelem
Falu	12 969	5 877	18 546
Vidéki város	19 960	8 417	11 544
Budapest	32 919	21 756	11 164
Összesen	20 865	8 786	12 078

(A falusi háztartások százalékos aránya: 40,3 százalék, a vidéki városoké 49,2 százalék, Budapesté 10,4. Az összes háztartásra vonatkozó átlagok kismértékben eltérnek a 6. táblázatban közölt összegektől, mivel különböző változók esetén más-más háztartások hiányoznak az összesítésből.)

A cigány háztartások összes jövedelmének átlagosan mintegy a negyedét, a transzferjövedelmeknek pedig a 45 százalékát teszik ki a gyermekekhez kötődő támogatások. Az egy háztartástagra jutó gyermektámogatások összege nagyobb ott, ahol több gyermek él a családban – bár a növekedés a negyedik gyerektől kezdődően már minimális. (Ha az egy *gyermekre* jutó támogatásokat vizsgáljuk, érdemi növekedés a harmadik gyerekgig sem mutatható ki, több gyermek esetén pedig a gyermektámogatások összege némileg még alacsonyabb is.) Az összes transzferjövedelmet tekintve az említett enyhe növekedés részben még tükröződik, azaz a sokgyermekes háztartásokban a transzferjövedelmek magasabbak, mint ott, ahol kevés a gyermek, de ez az eltérés nagyon kismértékű (a legmagasabb transzferjövedelmet egyébiránt a gyermek nélküli háztartásokban mértük, mivel ezekben sokszor nyugdíjjal rendelkező idősek élnek). A munkajövedelmek azonban a sokgyermekeseknél egy főre vetítve sokkal alacsonyabbak, így a sok gyermeket nevelő háztartások egy főre jutó jövedelme némileg elmarad a kevesebb gyermekkel rendelkező családokétól (a kétgyermekes háztartásokban az egy főre jutó jövedelem 36 százalékkal magasabb, mint ott, ahol legalább öt gyermek él a családban). Kisebb eltérés a kevés-, illetve sokgyermekesek jövedelme között még akkor is megmarad, ha az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem valamely mutatóját próbáljuk kiszámolni.

Az ismertetett eltérések azonban nem jelentik azt, hogy a sokgyermekes családok rosszabb munkaerő-piaci pozícióban lennének. Bár az aktívak aránya a felnőttek között némileg alacsonyabb a sokgyermekeseknél, az egy felnőttre jutó keresetek azonban nem. Sőt, minél több gyerek van egy családban, annál magasabb a legalább 15 éves, már nem tanuló személyekre jutó keresetek átlaga. Ez részben annak a következménye, hogy az iskolából kikerülő tizenévesek jelentős része még nem talál magának

állást. Az alacsony gyermekszámmal jellemzett háztartások egy része valószínűleg olyan család, ahol a tizenéves gyermekek jó része már nem iskolás, de még nem rendelkezik keresettel.

A különböző nemzetiségi csoportok jövedelmi helyzete nem különbözik érdemben egymástól. A dunántúli háztartások körében ugyan kimutatható, hogy a magukat tisztán magyar nemzetiségűnek vallók által dominált háztartások az átlagosnál némileg jobb anyagi helyzetben vannak, ám a keleti országrészben ilyen eltérés nem tapasztalható. Ha azonban csak a munkajövedelmeket tekintjük, a különböző nemzetiségi identitású csoportok közötti eltérések jobban érzékelhetőek a keleti országrészben is, bár a fővárosban és környékén a keresetekben sincs éles különbség. Ugyanígy csak kismértékben magasabb az átlagnál a nem roma tagokkal is rendelkező háztartásokban az egy főre jutó jövedelem.

A falvakban a nem cigány népességgel integrált lakókörnyezetben élő családok nincsenek feltétlenül jobb anyagi helyzetben a szegregált környéken élőknél. A vidéki városokban a szegregáció és a jövedelmi helyzet együttjárása bizonyos régiókban megfigyelhető, máshol azonban nem kimutatható. Elsősorban az északi régió és a Dunántúl városaiban tapasztaltunk ilyen összefüggést. Budapestre vonatkozóan is igaz, hogy a jobb anyagi helyzetűek kisebb eséllyel laknak szegregált lakókörnyezetben. A fővárosban a többségében nem cigányok mellett lakó háztartások egy főre jutó jövedelme nagyjából 40 százalékkal magasabb a cigány többségű lakókörnyezetben élőkénél (a munkajövedelmek esetében 72 százalékkal magasabb az integrált környezetben élőkre jutó átlagos összeg, mint a szegregált háztartásokban mért keresetek átlaga).

A vizsgálat adatai nem cáfolják azt a feltételezést, hogy a nagyobb településeken belül kialakulhatnak cigány szegénygettók, melyeket a jobb helyzetű romák esetleg igyekeznek elhagyni. Ugyanakkor a felmérés eredményei arra mutatnak rá, hogy a magyarországi cigányság esetében sokkal inkább települések és régiók között, mint azokon belül húzódnak éles határvonalak. A szegregált lakókörnyezetben élő budapesti cigány háztartások munkajövedelme például két és félszerese a falvakban élő, többségében nem cigány szomszédsággal rendelkező háztartásokénak. Látható továbbá, hogy bár a kereseti lehetőségekben a regionális eltérések igen jelentősek, a transzferek nagyjából egyenlően oszlanak meg a cigányság különböző csoportjai között, és nagy súllyal szerepelnek a legtöbb háztartás bevételei között.

LAKNER ZOLTÁN

Versengő célok, versengő elvek. Lakáspolitikai és politikai motivációk 1990–2003

Politikai motivációk és szakpolitikai döntések: tanulmányomban ezek összefüggését kívánom bemutatni a rendszerváltás utáni lakástámogatási, lakáshitelezési politika példáján. Az Orbán-kormány 1999–2001 között olyan lakáspolitikai rendszert alakított ki, amely egységes rendszert alkotott. Elemei nem tekinthetők kényszerintézkedéseknek, legfeljebb amennyiben minden kormánynak alkalmazkodnia kell bizonyos gazdasági és politikai feltételekhez. Nagyrészt azonban tudatos politikai választás eredménye volt a „lakástámogatás új rendszere”, amely megfelelő „terepként” szolgál arra, hogy a Fidesz vezette kormány társadalompolitikai elképzeléseiről, s ezek révén politikai ideológiájáról alkotóelemeiről behatóbb képet nyerjünk.

Egy kormány cselekvéseinek megértéséhez mindenképpen érdemes a publicisztikai címkék világán túl is tekintenünk; ez esetben például azt megértenünk, mit takar valójában a középosztályt és a családokat támogató kormány széles körben használatos kliséje. Az alábbiakban nemcsak arra keresem a választ, hogy az Orbán-kormány mely társadalmi csoportokat kívánta kedvezményezni, hanem arra is, hogy ezeket a csoportokat elérte-e intézkedéseivel. Az elemzés hozzájárulhat a 2002-es választások végeredményének jobb megértéséhez: a politikai marketing alkalmazásának, sikereinek és hibáinak, vagy a pártkoalíciók létének, nemlétének, technikájának kérdésein túl a szakpolitikai döntések is felelősek a szavazatok megszerzéséért vagy elvesztéséért.

Bár elemzésem középpontjában az Orbán-kormány lakástámogatási rendszere áll, annak megértéséhez szükséges előjáróban a kilencvenes évek lakáspiaci helyzetének bemutatása. Az Orbán-kormány tevékenységének elemzése után pedig röviden kitérek a Medgyessy-kormány lakáspolitikájának ma látható pontjaira. A politikai motivációk elemzése szempontjából ugyanis azért is kedvező a választott téma, mert a 2002-ben hivatalba lépő kormány kénytelen volt viszonyulni a meglévő szisztémához. A beavatkozás vagy épp a be nem avatkozás módja és eszközei a szocialisták társadalompolitikai elveinek megértéséhez visznek közelebb.

1. A lakásszféra helyzete a kilencvenes években

1.1. A lakáshitelezés válsága

A kilencvenes években a lakásvagyon hitelterheltségét jelző mutató egyre romlott. A legnagyobb változás 1991-ről 1992-re következett be: 9,1 százalékról 5 százalékra esett vissza. Ennek alapvető oka az 1989 előtti hitelek kamatainak megemelése, illetve a hitelek – az emelt kamatok elkerülését lehetővé tevő – kedvezményes elengedése volt. A további csökkenési trend – 1994: 4,3 százalék, 1997: 1,8 százalék – viszont már az 1989-ben bevezetett és 1994-ig igénybe vehető hitelkonstrukció bukásának eredménye. E támogatás mértéke ötévenként csökkent, miközben a kamatok az infláció függvényében változtak – a támogatás csökkenése az infláció változásával párhuzamosan kiszámíthatatlanná tette a visszafizetés terheit, nagy kockázatot eredményezve az ügyfelek számára. Nyilvánvaló, hogy a „nagy kockázatú” csoportok számára ez a lakáshitel-rendszer elérhetetlen volt, vagy pedig nagy eséllyel vált elviselhetetlen teherrel. A konstrukció „sikerére” jellemző, hogy a visszafizetési hátralékok kezeléséről az Orbán-kormány hozott rendeletet 2001-ben¹, s az adósságkezelés folyamata e rendelet alapján még most is tart. Az adósságot felhalmozók csoportjának pusztán léte is negatívan hatott: a felhalmozott hátralékok miatt a hitelintézetek ingoványos területnek tartották a lakáshitelezési üzletágat (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 29.). Ennek tudható be, hogy a hitelek aránya a lakásberuházásokban szintén csökkent: az 1991–1993 közötti 20 százalékos körüli arányról 10 százalékra, majd 1996–1997-re 3–4 százalékra esett vissza. A bankrendszerbe kerülő forrásoknak sokkal hatékonyabb felhasználási lehetősége is kínálkozott, mint a lakásszektor. A reálberek csökkenése és a gazdaság szűkülése idején csökkent fizetőképes kereslet a lakáshitelek iránt, amit csak erősített a támogatási rendszer kedvezőtlen módosulása (Városkutatás, 2000: 16–17.).

Az állam csak a gyermeket családok lakásépítését és -vásárlását támogatta szociálpolitikai kedvezményekkel, amit 1995-ben „lakásépítési kedvezmény” kereszteltek át. Az 1988-ban bevezetett támogatási rendszer összegeit is ekkor módosították. 1995-től kezdve az egygyermekes családok 700 ezer, a kétgyermekesek 1,2 millió, a háromgyermekesek 2,2 millió forintot kaptak a lakásépítéshez vagy -vásárláshoz. Minden további gyermek után újabb 200 ezer forint járt. Az igénybe vehető összeg azonban nem haladhatta meg az építési költségek, illetve a vételár 60 százalékát. Ennek révén a legszegényebbek is pénzhez jutottak, ám a szakértők szerint ezt sokan irracionálisan használták fel: rossz lakásokat építettek, melyek piaci értéke alacsonyabb volt, mint a bekerülési költség (Mehrlí, 1995: 79.).

¹ 66/2001 (IV. 20.) Korm. rendelet.

1.2. A lakásépítések és -felújítások visszaesése

A Világbank (WB) már 1990-ben, a Németh-kormány számára készített jelentést a lakáshelyzetről. Eszerint a kormánynak segítenie kellett volna a piaci lakásrendszer intézményeinek kiépítését, elsősorban a monopóliumhelyzetek megszüntetésével, a tulajdoni viszonyok átalakításával (privatizáció), a piaci szereplők hatékony működését biztosító jogi-politikai feltételek kialakításával. A WB javasolta a támogatási rendszer átalakítását, a támogatások csökkentését és *célzottá tételét*. Később mind az Antall-, mind a Horn-kormány elfogadta ezeket az elveket és születtek is erre vonatkozó dokumentumok: az 1038/1993-as számú kormányhatározat és az 1996-os lakáspolitikai koncepció. Valójában azonban a lakáspolitikai nem lépett ebben az irányban. Még a kilencvenes évek végére sem épültek ki a lakáspiac hatékony működésének feltételei és *a támogatások csak csökkentek, de nem váltak célzottabbá* (Hegedűs és szerzőtársai 2000: 24.).

Az éves lakásépítés volumene visszaesett. Az 1990-es közel 44 ezerhez képest 1993–1994-ben 21 ezer alá zuhant az újonnan épített lakások száma. Rövid ideig tartó emelkedést követően az 1999-es év jelentette a depresszió mélypontját (kevesebb mint 20 ezer újonnan épült lakás). Ezen belül a természetes személyek által épített lakások amúgy is magas 1990-es aránya (71 százalék) 1999-re tovább emelkedett (85 százalék). Az önkormányzatok, a központi költségvetési szervek és a gazdasági szervezetek lakásépítése egészen minimálissá vált (KSH, 2000: 3.). Csökkent a támogatások reálértéke és válságban volt a lakáshitelezési rendszer. Jelentősen emelkedtek az építőanyagok árai, eltűntek az építkezésre alkalmas olcsó telkek, ezért az új lakások építésének költségei emelkedtek (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 8.).

Ennek megfelelően 1990-től 1999-ig a lakások száma csak minimálisan emelkedett: 3,85 milliőről valamivel 4 millió fölé (KSH, 1999: 130.). A lakásberuházások GDP-n belüli aránya 1991–1998 között nemzetközi összehasonlításban alacsony volt. Másutt a lakásberuházás a GDP 3–8 százalékára rúg. Magyarországon az adott időszakban ez az arány 2,5–4,6 százalék között mozgott (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 9.) – a legalacsonyabb érték a még mély gazdasági válsággal sújtott 1993-as évhez kötődik, a maximum pedig a rendszerváltást követő első jelentős GDP-bővülést hozó 1997-hez. A lakásállomány természetes avulásának pótlásához évi 40–45 ezer új lakásra volna szükség – az ország lakásállománya kb. 1 százalékának megfelelő mennyiségre. Ennek hiányában, valamint a meglévő lakások avulásával számolva, *a lakásvagyon fogyásáról* beszélhetünk a kilencvenes évekre vonatkozóan (Mehrlí, 1995: 75.). *Nem a mennyiségi lakáshiány* jelentett tehát problémát: ez az 1990-es évek elejére megszűnt (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 8.). Az igazi gond a szükséges felújítások és korszerűsítések elmaradása, valamint a lakásmobilitás lehetőségének redukálódása.

A felújítások elmaradásának fő oka, hogy az inflációs környezetben a lakásfenntartás költségei jelentősen növekedtek, míg a reáljövedelmek csökkentek. A háztartások jövedelmeinek egyre nagyobb részét emésztették fel a lakás „működtetésének” költségei, s egyre szűkültek a felújításra, korszerűsítésre felhasználható lakossági források. Az állam nem

segítette a lakásfelújításokat és a lakásfenntartás költségeinek mérséklésére sem volt lehetőség. Az egyetlen állami szinten szabályozott lakásfenntartáshoz kapcsolódó támogatás a szociális törvényben rögzített lakásfenntartási támogatás volt – és ma is az. Ez segélytípusú ellátás, amely az önkormányzat diszkrecionális döntési jogába utalja, hogy támogatást nyújtson annak a családnak vagy személynek, aki a minimális lakásnagyságot és -minőséget meg nem haladó lakásban él, s egyéb feltételek mellett a lakásfenntartás havi költsége a háztartás havi összjövedelmének 35 százalékát eléri. Emellett a közüzemi díjak emeléséhez kapcsolt díjkompenzációkra tett, többszöri kormányígéret – ezek különösen 1994-ben, a Horn-kormány hivatalba lépésekor kaptak nagy nyilvánosságot – sosem valósultak meg.

A kilencvenes évek végén már arra vonatkozóan készültek szakértői becslések, hogy mekkora a *lakásfelújítási elmaradás*. A lakásfelújítási szükséglet értékének számítási módszerei eltérnek ugyan, de világosan látszik, hogy mindenképpen jelentős a restancia ezen a területen. Egy szakértői csoport 1994-ben 1675 milliárd forintra becsülte az „elmaradt felújítást”. Ez az összeg a műszakilag szükségesnek ítélt beruházások értékét jelenti; a kutatók nem vették figyelembe a gazdaság és a háztartások teherbíró képességét és fizetési hajlandóságát. Egy másik megközelítés szerint a lakásvagyon fenntartásához, értékmegőrzéséhez a lakások értékének 1,0-1,6 százalékát kell fordítani. Ennek alapján évi 70–144 milliárd forintot tenne ki azon felújítások és karbantartások értéke, amelyek csupán a további értékcsökkenés elkerüléséhez szükségesek. A lakosság felújítási és korszerűsítési beruházásai a kilencvenes évtizedben jóval a fenti összegek alatt maradván, évi 20–50 milliárd forintot tettek ki évente, 1999-es árakon számolva (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 12.).

1.3. A lakásmobilitás elégtelensége

A lakásmobilitás intenzívebbé válásának az államszocializmus idején a lakáshiány és a lakáselosztás rendszere szabott gátat. A mennyiségi lakáshiány megszűnése sem oldotta azonban meg a problémát. A lakásár/jövedelem hányados az 1990-es 6,1-ről 1996-ra 4,9-re csökkent – ami a lakásáraknak a jövedelmeknél kisebb mértékű emelkedését jelzi a kilencvenes évekre vonatkozóan. Az „olcsó” és „drága” lakások közötti távolság viszont növekedett: a legolcsóbb és legdrágább lakások értékkülönbsége 4,9-szeresről 6,5-szeresre emelkedett. Ez a folyamat párhuzamba állítható a jövedelemegyenlőtlenségek változásával is: a legalsó és a legfelső jövedelmi decilisek közötti különbség 5,8-ről (1987) 7,0-re (1994) növekedett, sőt 1999-ben 8,08-os értéket mutatott, bár 1994-től kezdve nincs folyamatos növekedés, 7–8 között ingadozik a szorzó (Kolos, 2000: 108–109.).

Az első lakást vásárlók helyzete relatíve javult, mert a rossz lakások árai reálértékben csökkentek. Ám a továbblépni kívánó háztartásoknak a meglévő rosszabb minőségű lakásuk és egy magasabb színvonalú lakás árkülönbségét kellett (volna) megfizetniük. Ez a szélesedő ár- és jövedelmkülönbségek miatt igen nehezzé vált. Ez is oka annak, hogy a ház-

tartások 40 százaléka ma is első lakásában lakik. Ez a lakásvagyon értékcsökkenését eredményezi, mert számos beruházás elmaradásához vezet (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 13–15.). A helyzetet súlyosbította, hogy a kilencvenes években kétszeresére (12 százalékra) nőtt azon háztartások száma, amelyek lefelé mozogtak a lakásrendszerben, s azok aránya is növekedett, akik szerint a mobilitás révén nem változott a helyzetük. Míg korábban a lakásváltoztatások 80 százaléka jelentett felfelé mobilitást, addig a kilencvenes évekre ez 60 százalék körüli értékre esett vissza (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 6–7.).

1.4. A hatósági lakáselosztás leépülése

A hatósági lakáselosztás az önkormányzati lakások tömeges magánkézbe adásával szinte teljesen megszűnt. A bérlakásoknak a bentlakó bérlők tulajdonába adására már 1969 óta volt jogszabályi lehetőség. 1989-től kezdve azonban a megvásárlás iránti lakossági igények megugrottak, az eladást tiltó vagy korlátozó rendelkezéseket pedig feloldották. A kiürülő állami és helyi büdzsék láttán a privatizáció és vele a lakásfenntartás, -felújítás költségeitől történő megszabadulás elsődleges (vélt) politikai érdekükké vált a döntéshozóknak. Ez ráadásul találkozott a rendszerváltás hangulatával, ami a magántulajdon iránti igényt is erősebbé tette. Hegedűs és Tosics más okokat is lehetségesnek tartottak a privatizációs opció választásának hátterében. A helyi (többségükben ellenzéki irányítás alatt álló) önkormányzatok kormányzati nyomás alatt álltak a lakások eladása ügyében, aminek nem tudtak ellenállni. Ezzel vagyonuk és politikai befolyásuk (a lakáselosztás szabályozásának lehetősége) is csökkent egyúttal; a szerzők szerint épp ez volt a kormány célja. További politikai motivációként vehető számításba, hogy a privatizáció révén a nyertesek köre jól azonosíthatóvá, míg a hátrányok elszenvedőinek csoportja nehezen körvonalazhatóvá vált. A lakásukhoz kedvező áron hozzájutó csoportok – különösen azok, akik korábban magas státusuk révén jutottak tanácsai lakáshoz – most lehetőséget kaptak, hogy korábbi kapcsolati és anyagi tőkéjüket átváltsák az új rendszer „valutájára”: saját tulajdonú lakásra, mégpedig kedvező árfolyamon. A kárvallottak elsősorban a jövőbeni generációk, akiknek a lakáselosztás eliminálódása révén szinte csak saját lakástulajdon szerzésére lesz módjuk – ha vagyoni és jövedelmi helyzetük ezt megengedi.

Annyiból tehát „racionális” politikai lépés volt a privatizáció előnyben részesítése más lehetőségekkel szemben (lakbértámogatási rendszer kiépítése, az ingatlankezelés privatizálása a lakásoké helyett, bérlőközösségek létrehozása), hogy a nyertesek köre jól specifikálható volt és kézzelfogható előnyöket élvezett. A vesztesek egy része – következő generációk – semmiféle, de a kivéreztetett bérlakás-rendszerbe „szorult” alacsonyabb státusú lakók is csak gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek (Hegedűs – Tosics, 1991).

Az 1993-as lakástörvény azután egyenesen megszüntette annak lehetőségét, hogy az önkormányzatok mérlegelhessék, mely lakásokat kívánják saját tulajdonukban tartani. A műemléki védelem alatt álló ingatlai-

nok lakói kivételével bármely bérlő megvásárolhatta lakását. Különösen 1994–95-ben értékesítettek sok önkormányzati bérlakást. Az 1990. január 1-jén önkormányzati (tanácsi) tulajdonban álló 703 ezer bérlakás közül 1998 végéig 550 ezer került a bentlakók tulajdonába (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 8.). 1980-ban a teljes lakásállomány 25 százalékát tették ki a tanácsi lakások, míg a „jogutód” önkormányzati bérlakások 1998-ban 5,4 százalékos részesedéssel bírtak. Ha figyelembe vesszük a magánbérleti szektor becsült részarányát (kb. 6%), akkor is csupán 12 százalék körülire tehető jelenleg a bérlakások aránya Magyarországon (Városkutatás, 2000: 37–38.). Ez jóval alacsonyabb, mint az Nyugat-Európában megszokott.

1. táblázat A lakásállomány összetétele tulajdonforma szerint néhány nyugat-európai országban (százalékos arányok)

	Tulajdonos által lakott	Magánbérlet	Szociális bérlakás	Egyéb (pl. szövetkezeti)
Svédország	43	17	22	18
Németország	40	40	20	-
Hollandia	46	13	40	1
Nagy-Britannia	68	10	22	-
Franciaország	56	21	17	6
Dánia	56	19	21	5

Forrás: Városkutatás, 2000: 8.

A privatizáció után az önkormányzatok tulajdonában többnyire a legrosszabb minőségű lakások maradtak, hiszen jóformán csak a legrosszabb anyagi helyzetűek nem vásárolták meg lakásukat (Balázs, 1995: 127.). E lakások karbantartására a bérlőknek ugyanúgy nincsenek forrásaik, ahogyan a tulajdonos önkormányzatoknak.

A helyhatóságok politikai befolyásának csökkentésére irányuló – a rendszerváltás utáni valamennyi kormány által a gyakorlatba ültetett – szándék nyomán a kilencvenes évek elején az önkormányzatok többsége maga is szabadulni próbált bérlakásaitól. Ezzel csökkentették kiadásait és javították likviditásukat – feláldozva vagyonukat és szűkítve a rendelkezésükre álló szociálpolitikai eszközök körét. 1991–1998 között mindössze évi 150–200 önkormányzati finanszírozású lakás épült az egész országban. Ráadásul az önkormányzatok számos esetben az általuk „megrendelt” lakásokat piaci áron értékesítették. Vagyis nem a bérlakás-állomány szélesítése, a bérlakás-gazdálkodás alapjának megteremtése, hanem a mihamarabbi bevételszerzés volt a cél. A legtöbb esetben a bérlakás-gazdálkodás nem integrálódott sem a lakáspolitikába, sem a szociálpolitika kereteibe. Az önkormányzatok általában nem forgatták vissza a lakásrendszerbe bérlakás-bevételeiket, hanem más célokra használták fel (Városkutatás, 2000: 38–47.).

2. Az Orbán-kormány lakáspolitikája

A lakástámogatások szabályozásának 1999–2001 közötti módosításaival új korszak köszöntött be – annyiból mindenképp, hogy a Fidesz vezette kabinet elsőrangú politikai jelentőséget tulajdonított a lakásszférának, s látványos döntéssorozattal kívánta orvosolni a problémákat. De vajon milyen irányba kívánt fordulni az Orbán-kormány a rá jellemző rezerváltsággal „millenniumi fordulatnak”² nevezett intézkedések révén? Mi volt a cél? A lakásépítések számának növelése, vagy a minőségi lakások hozzáférhetőségének javításával a lakásmobilitás élénkítése? Szándékában állt-e a kormánynak a társadalom középső és alsó rétegei számára is elérhetővé tenni a lakásvásárlást? A továbbiakban először az Orbán-kormány lakáspolitikai intézkedéseit mutatom be. Ezt követi a politikai motívációk és a társadalmi hatások elemzése.

Az Orbán-kormány első lakásügyi döntése 1999-ben született. Az *adó-visszatérítési támogatás* a lakásonként megfizetett áfa 60 százalékáig, de legfeljebb 400 ezer forintig terjedhet. A támogatás bevezetésének célja nem csak a lakásberuházások növekedésének támogatása volt, hanem a feketegazdaság súlyának csökkentése is: az adó mértékének csökkenése a fennmaradó kisebb fizetési kötelezettség teljesítésére ösztönözhet. Ám a feketegazdaság jelentős része nem az áfát, hanem a bérjárulékokat akarja kikerülni. A támogatás első évében az építők a várakozásokhoz képest sokkal kisebb arányban vették igénybe: kb. 10 milliárd forintnyi költségvetési támogatás nem került felhasználásra. Ez azt jelenti, hogy az adó-megkerülés sokkal nagyobb mértékű a becsülnél (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 25–26.), továbbá, hogy ez a módszer önmagában nem bizonyult elegendőnek a lakásépítések élénkítéséhez. 1999 volt egyébként a lakásépítési kedv mélypontja: 20 ezer alá csökkent az épített lakások száma. Igaz, a kormány által bevezetni szándékozott intézkedések iránti várakozás miatt a korábbi éveket jelentősen meghaladó számban (30,5 ezer) adtak ki építési engedélyeket (KSH, 2000: 3.).

A Fidesz vezette kormány megőrizte a szintén vissza nem térítendő *lakásépítési kedvezményt* („szocpol”) és a lakásbővítésre (legalább egy plusz szoba) igénybe vehető „fél-szocpolt”. A korábban meghatározott támogatási összegben nem változtatott, így ennek reálértéke és jelentősége is csökkent. A kedvezmény mértéke azonban 2000-ben az építési költség vagy vételár 65 százalékára emelkedett a korábbi 60-ról. A „méltányolható lakásigény” is – amelyre a kedvezmény megadható – kedvezőbbé (értsd: reálisabbá) vált. Ez a kettősség jelezte, hogy a kormány ekkor még nem döntött ennek a támogatási formának a további sorsáról. A lakásépítési kedvezmény vissza nem térítendő, a gyermekes családok számára normatív és univerzális jelleggel jár (egy alkalommal minden gyermekes család igénybe veheti). Ez népszerű és tervezhető támogatási formává teszi. A költségvetés számára azonban éppen ezért kockázatos: az igényeket mindenképpen ki kell elégíteni; a költségvetés számára nehezen tervezhető az ilyen jellegű kiadás mértéke. Mégsem ez volt az esetleges megszüntetésre ható legfőbb motívum, hiszen az újonnan bevezetett

2 Idézet az FHB otthonteremtő hitelt reklámozó brosrájából: *Álmodj egy otthont magadnak.*

kedvezményeshitel-elvű támogatások ugyancsak nyílt végűek. A magyarázatot az *ön gondoskodásnak*, az állampolgárok önmagukért való felelősségének kormány által vallott filozófiája adja. Annak is szerepe volt, hogy a kormány életre akarta kelteni a lakáshitelezés piacát, erősítve a lakásszektor piaci struktúráit.

Utóbbi megfelel a Világbank már idézett, és a korábbi kormányok által is elvben elfogadott ajánlásainak. Ebből a szempontból az 1998-ban hivatalba lépett kormány lakáspolitikája kontinuos volt a korábbiakéval, csak épp *következetesebb* azokénál. Feladatának tekintette a piaci intézményrendszer kiépítését, és lépéseket tett ennek érdekében. Az Orbán-kormány azonban magáévá tette azt a szakértői javaslatot is, hogy a támogatások növelésével párhuzamosan a *célzottság csökkentését* kell megvalósítani – ti. nem a leginkább rászorulóknak kell hogy legyenek a fő igénybe vevők (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 25.).

A Fidesz vezette kormány lakástámogatási rendszerében a legfontosabb és legszélesebb körnek szánt elem az először az I/2000. (I. 14.) számú kormányrendeletben szabályozott *kamatkedvezmény* volt. Ennek egyik típusát, a *kiegészítő kamattámogatást* azok a házaspárok vehették igénybe, amelyeknél egyik házafél sem töltötte be a 35. életévét, s nem volt közös tulajdonú lakásuk. Továbbá a három vagy több gyermeket eltartó 35 év-nél idősebb házaspárok, az ugyanennyi gyermeket nevelő özvegyek és elváltak, valamint azok a kétgyermekes házaspárok, amelyek vállalták, hogy a törlesztés első három évén belül megszületik a harmadik gyermekük. A hitelt felvevő oldaláról a támogatás lényege az volt, hogy a hitelkamat nem haladhatta meg a 8 százalékot, s az infláció csökkenésével a 8 százalékos kamat mérséklése is lehetséges volt. A kamattámogatás azonban csak a törlesztés első 10 évére járt, miközben az adós által megválasztható futamidő maximum 35 év lehetett. Ez erősen befolyásolta a felvenni érdemes hitel összegét és törlesztőrészleteit. A felvehető legmagasabb hitelösszeg 8 millió forint volt. A kamattámogatás tíz éve alatti nagyobb összegű hitelek törlesztőrészletei igen magasak voltak, a tíz év-nél hosszabb futamidejűek pedig hosszú távon terhelik meg a családi kasszát.

Azok, akiket nem sorolt a jogszabály a kiegészítő kamattámogatás kedvezményezettjeinek körébe, az *általános kamattámogatást* vehették igénybe. Ez voltaképp a már régóta szükségesnek tartott (Mehrlí, 1995: 79.), és rég támogatni tervezett (ld. az 1038/1993 (V. 21.) Korm. határozatot) *jelzáloghitel*. Ezt a támogatást a Földhitel és Jelzálogbankkal (FHB) szerződésben álló pénzüzetek folyósíthatták. Az általános kamattámogatású jelzáloghitelek forrásául az FHB által kibocsátott jelzáloglevelek szolgáltak, a hitel fedezete pedig maga a hitelből felépített, megvásárolt vagy bővített lakás. A kedvezmény abban állt, hogy az állam az FHB útján 3 százalékpontnyi támogatást nyújtott a jelzáloglevél egész futamidejére, de legfeljebb a kölcsönök futamidejének első 5 évére. Az állam tehát 3 százalékot átvállalt a kamatból, igaz ehhez még hozzájött a legfeljebb 1,5 százalékos banki kezelési költség. A bevezetéskor 11,2–12,8 százalék +1,5 százalékos jelzáloghitelek jóval kedvezőbbek voltak a tisztán piaci lakáshitelek 19 százalék körüli kamatainál.

A jelzáloghitelezéssel azonban addig sem a forráshiány volt a fő prob-

léma, hanem a jogi környezet bizonytalansága – ezen a helyzeten sem a 2000., sem a 2001. évi kormánydöntések nem javítottak. A bankok igen körülményesen tudnak csak élni a jelzálog jogával. A végrehajtás költséges, a bírósági eljárás elhúzódik (a perek átlagos időtartama egy év) – ez tovább növeli a költségeket – és a kimenetele is gyakran bizonytalan. Szabályozatlanok a kilakoltatás körülményei is, ami nehezíti a végrehajtást (nem is szólva a szociálpolitikai következményekről). Ha azonban a bankok közokiratba foglalják a szerződéseket, úgy peren kívül járhatnak el az adós ügyében, s ez 30 napra csökkenti az ügy időtartamát. Ez 2001-re már általános gyakorlattá vált a jelzáloggal foglalkozó pénzügyi intézetek körében. Egy másik intézményi korlátot jelentett a jól működő ingatlanpiac hiánya: a jelzálogjogot és a végrehajtási jogot is be kell jegyeztetni. Az ingatlan-nyilvántartás legendásan lassú és kevésbé megbízható rendszere javításra szorult³. A 2000-ben érvénybe lépő új ingatlan-nyilvántartási törvény módosította a kérelmek elbírálásának és a szükséges pótlások teljesítésének határidejét, valamint büntető szankciók foganatosításával ösztönöz a határidők betartására. A földhivatalok elektronikus adatszolgáltatási rendszere is nagyban növelheti a biztonságos működés lehetőségét és lerövidítheti az eljárások idejét (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 39.).

A 2001. február 1-jétől hatályos, 12/2001. (I. 31.) számú kormányrendelet összefoglalja, és egyben kiterjeszti a lakáscélú állami támogatások eszköztárára. Újra rögzítették a „szocpol” szabályait, változás ezen a téren nem történt. A lakásbővítésre fordítható „fél-szocpol” feltételei 2001 augusztusától módosultak, oly módon, hogy már kétgyermekesek is felvehetik ezt az összeget (korábban csak a három- és többgyermekesek juthattak hozzá e támogatási formához). Az adó-visszatérítési támogatás feltételei és összegei sem változtak, ahogyan a súlyosan mozgássérült személyek által igényelhető akadálymentesítési támogatáséi sem. A jelzáloglevelek kamattámogatását a kormány a korábbi 3 százalékponttól a futamidő első 5 évére 4,5 százalékpontra emelte. A további öt évre – a támogatás legfeljebb tíz évre jár, míg a futamidő akár 35 év is lehet – vonatkozó támogatási mértéket 2004-ig kellett meghatározni a kormánynak. Ez a támogatás lakásvásárláshoz (új és használt lakás megvétele egyaránt támogatható), -építéshez, -bővítéshez és -korszerűsítéshez volt igénybe vehető, legfeljebb 30 millió forint erejéig.

A kiegészítő kamattámogatás legmagasabb felvehető összege 2001-ben 8-ról 10 millió forintra emelkedett. Változatlan maradt a futamidő lehetséges hossza és az is, hogy a kamatokat az állampapírok referenciahozamaihoz igazítja a rendelet. Így a szerződés megkötése idején érvényes – változó kamatozású hitel esetén pedig a mindenkori – inflációs rátához köti a törlesztőrészek meghatározását. 2001 augusztusától a kormány a hitel legfeljebb 8 százalékos kamatát 6 százalékra szállította le, a Széchenyi-terv Plusz keretében. A háztársak életkorára és a gyermekek számára vonatkozó megkötések kikerültek a jogszabályból. A háztartás tagjainak száma csak a „méltányolható lakásigényen”⁴ keresz-

3 Forrás: Falaznak nekik. *Figyelő*, 1999. október 7–13.

4 Egy-két személy: 1–3 lakószoba, három személy: 1,5–3,5 lakószoba, 4 személy: 2–4 lakószoba; félszoba: 6–12 négyzetméter, szoba: 12–30 négyzetméter.

tül befolyásolja a kamattámogatással felvehető hitel mértékét – a támogatás ugyanis csak a méltányolható lakásigénynek megfelelő mértékű lakás építésére és vásárlására vehető igénybe.

2001 nyarán lépett életbe az a szabályozás, amely lehetővé tette, hogy a lakásépítésre vagy -vásárlásra felvett hitelek pénzügyi intézetekhez befizetett törlesztőrészeiknek 40 százalékkal, de legfeljebb 240 ezer forinttal csökkenthető legyen a személyi jövedelemadó.

Kamattámogatást vehetnek igénybe azok a vállalkozók vagy jogi személyek is, akik értékesítés vagy bérbeadás céljából építenek lakásokat. Ezzel a kormány a lakáspiac kínálati oldala számára kívánta elérhetővé tenni ezt a támogatási formát. Kamattámogatást igényelhetnek továbbá a lakásszövetkezetek és a társasházak tagjai, illetve tulajdonosai, a lakóépületek közös tulajdonú részeinek felújításához, korszerűsítéséhez, víziközmű kiépítéséhez. Ezzel a korszerűsítések, felújítások piaca számára is elérhetővé váltak a kedvezményes kamatok. Ám csak azon lakóházak tulajdonosai számára, akik a felújítási hozzájárulásokból pénzalapot képeztek, és így a rendeletben meghatározott *önrészt* képesek biztosítani a munkálatokhoz. Kamattámogatásban részesülhet továbbá az az önkormányzat, amely a tulajdonában álló lakás felújítását és azzal együtt korszerűsítését kívánja elvégezni. A kormány itt is az öngondoskodást preferálta: az igénybe vett hitelintézeti kölcsön a költségek legfeljebb feléig terjedhet, és a kamatok 70 százalékanak megfizetése az a támogatás, amivel a központi költségvetés támogatja a beruházást. Kikötés, hogy az önkormányzat csak abban az esetben részesülhet kamattámogatásban, ha a bérbeadásból, értékesítésből és más hasznosításból származó bevételei nem haladják meg a tulajdonában álló lakások céljára szolgáló ingatlanok fenntartására és felújítására, továbbá a természetes személyek tulajdonában álló lakóépületek felújítására és lakásfenntartási támogatásra fordított kiadásait. Ezzel kívánta kizárni a kormány a jövőre vonatkozóan, hogy az önkormányzatok pusztán mint bevételi forrást kezeljék a lakásépítést.

Szociális bérlakás, költségelvű bérlakás, nyugdíjasház vagy idősek otthona, illetve fiatalok, felsőoktatási hallgatók számára bérbe adható garzonházak létesítése céljából volt pályázat benyújtható az Állami Támogatású Bérlakás Program (ÁTBP) forrásaira. A hallgatói garzonok („fecskeházak”) lakói felsőfokú oktatási intézmények nappali tagozatos, házaspáros vagy élettársi kapcsolatban élő hallgatói lehetnek, akik legfeljebb öt évig lakhatnak ebben az ingatlanban. A másik célcsoportot azok az állandó keresettel rendelkező házaspárok vagy élettársi viszonyban élő személyek jelentik, akik még nem töltötték be 35. életévüket. Utóbbiak kötelesek lakáscélú előtakarékosságot folytatni. Mondhatni: fel kell készülniük a hallgatói garzonból való kikerülésre, amit már az öngondoskodásra – esetleg valamilyen támogatott lakáshitel felvételére – képes háztartásként kell elérniük. A nyugdíjasház lakóinak – akik nem rendelkezhetnek lakástulajdonnal vagy bérleti jogvisztonnyal önkormányzati lakásra – lakbért és ellátási díjat kell fizetniük, de ezek együttes összege nem haladhatja meg nyugellátásuk 80 százalékát. A bérlakás-beruházás költségének 80 százalékát igényelhetik az egyházak és az önkormányzatok. Azok az önkormányzatok azonban, amelyek esetében az adott évben „a jövede-

lemdifferenciálódás mérséklése érdekében” a költségvetési törvény alapján a központi költségvetésből szerzett források csökkentésre kerültek, csak a beruházási költségek 70 százalékát igényelhetik. Így tehát a költségvetés által – bármilyen okból – diszpreferált önkormányzatok egy további területen is hátrányt szenvedtek, miközben nincs szó arról, hogy bizonyos bevételi korlát alatt viszont magasabb volna az igénybe vehető állami támogatás részaránya.

Külön célprogram – költségvetési előirányzat – szolgál a paneles lakóépületek energiatakarékos korszerűsítésére, felújítására. A Nagyvárosi Lakóépülettömb Korszerűsítési, Felújítási Program forrásai, a fővárosi vagy megyei jogú városokban található, legalább 50 (2001 augusztusától már csak 25) lakásos épületek esetén pályázható meg.

3. Az Orbán-kormány céljai

Le Grand és szerzőtársai szerint a kormányzati politikák az alábbi három kategória valamelyikébe esnek. (1) A kormány szabályozza a piaci folyamatokat, különösen a jog eszközeit használva, hogy ösztönözze egyes társadalmi cselekvések megtételét és mások elkerülését. (2) Adókat vagy támogatásokat használ annak érdekében, hogy visszaszorítson egyes tevékenységeket, másokat pedig bátorítson. (3) Közvetlenül ellátóként, szolgáltatóként lép fel, helyettesítve a piacot (idézi: Levin, 1997: 26.). Az alkalmazott módszerek társadalompolitikai hatásai nem azonosak. A közvetlen állami szolgáltatás a társadalom különböző csoportjainak egymáshoz jobban közelítő ellátását biztosítja, mint ha az állam a piaci verseny szabályai közé épít be bizonyos szociális indíttatású biztosítékokat – ha ugyan megteszi ezt. A támogatások és adók rendszerének kialakítása, a preferált csoportok megjelölése is árulkodnak a kormányzati szándékokról, a döntésekkel elérni kívánt hatásokról.

Az Orbán-kormány az adókedvezményeket és a kedvezményes hiteleket állította lakáspolitikája középpontjába. Nézetem szerint ennek hátterében négy cél húzódott meg:

- (1) a gazdasági növekedés abszolút prioritása más gazdasági és társadalmi célokkal szemben;
- (2) a költségvetésnek a lehető legkisebb rövid távú megterhelése;
- (3) a politikai sikerek kizárólagos kormányzati sikerré tétele;
- (4) a megcélzott választói kör kedvezményezése.

A célok bemutatása során kitérek arra is, milyen társadalompolitikai hatással járt az éppen ezeket előtérbe helyező kormányzati politika.

3.1. A gazdasági növekedés mint legfőbb prioritás

A bemutatott támogatási rendszer tudatosan a lakásszektorba irányította azokat a többletforrásokat, amelyek – a kormány elképzelése szerint – az 1997 óta tartó gazdasági növekedés nyomán keletkeztek. Konkrét célként fogalmazódott meg az évi 40 ezer lakás felépítése, s ennek megfelelően az is, hogy a lakástámogatás új rendszere az új lakások építésének

elősegítését tekinti elsődleges céljának. Erre utalt, hogy a már kezdettől komplex támogatási rendszerként beharangozott intézkedések közül az új lakások támogatásáról szóló döntések egy évvel megelőztek minden egyebet, valamint az is, hogy a 2001-es rendelet sem nyitotta meg a kiegészítő kamattámogatás lehetőségét a nem építési és nem újlakás-vásárlási felhasználás előtt. Nagyon is kérdéses, hogy a lakáspiacra belépők az új lakásokat, vagy a másodlagos lakáspiacon forgó használt lakásokat részesítenék-e előnyben. A támogatási rendszer felépítése azonban eldöntötte ezt a dilemmát.

Nem mérlegelték, hogy nem az építőipar kivitelezési láncolata okozza-e a lakásépítés kilencvenes években tapasztalt visszaesését (Hegedűs és szerzőtársai 2000: 25.). Pedig e vonatkozásban nagyon is reális probléma fogalmazható meg: a hazai építőipar tőkeszegénysége. Ennek következtében még a nagy cégek is csak a legritkább esetben képesek saját projektjeik finanszírozására. Magyarország 3 milliárd euró körüli építőipari termelésével csak Luxemburgot előzi meg az uniós országok közül, de a volt szocialista országokkal összehasonlítva is csak Romániát és Szlovákiát.⁵

Ám éppen ez kínál kézenfekvő magyarázatot a bankhitelt középpontba állító támogatási szisztéma kialakítására. Az államnak nem állt rendelkezésére a szükségesnek ítélt mértékű forrás a lakásberuházások tömeges megindítására. Be kellett vonni tehát a bankrendszert, s meg kellett tenni az építőipar legfőbb finanszírozójának. Ez csakis olyan formában volt lehetséges, amely végső soron profitot hoz a pénzügyeknek. A támogatott hitel megnövelte a lakossági keresletet, gyorsan és nagymértékben bővítve a bankok ügyfélkörét. A hitel lényege a kínálati oldalon éppen a kamattal terhelt visszafizetés: ennek biztosítása nélkül a bankrendszer be sem szállt volna az üzletbe. Ezeknek a pénzforrásoknak a bevonása az Orbán-kormányának megérte azt az árat, hogy figyelmen kívül hagyja a hitelhez jutás egyenlőtlen és egyenlőtlenességet teremtő körülményeit. Igaz, később részletezendő okokból valószínűsíthetjük, hogy az így „kimaradó” társadalmi csoportok számára eleve nem szándékozott vonzó üzeneteket küldeni.

A növekedés célkitűzése azért is volt mindenekelőtt való, mert a 21. század mérséklődő tempójú gazdasági növekedéssel köszöntött be. A kormány az építőipari tevékenységek és azon belül is a lakásépítések élénkítésében látta annak egyik lehetőségét, hogy a gazdasági növekedés lendületét fenntartsa. Egyes vélemények szerint azonban az új lakásépítésekkel járó pozitív externális hatásokat – a foglalkoztatottság kedvező változásai, gazdasági multiplikátor hatás – eltúlozta a kormány, hogy így bizonyítsa koncepciója helyességét. Nem vette figyelembe továbbá a használt lakások modernizálást szolgáló beruházásoknak a gazdasági növekedésre – és a modernebb lakásoknak a lakásmobilitásra – gyakorolt kedvező hatását. Az építőipar fellendülése talán éppen ezért nem köthető egyértelműen a 2000–2001-es intézkedésekhez – sokkal inkább a gazdasági növekedés beindulásához. Bár, az is igaz lehet, hogy a lakáspolitikai döntések nélkül a kedvezőtlen világgazdasági környezet hatására lény-

⁵ Tőkeszegény a hazai építőipar. *Magyar Hírlap*, 2002. január 2.

gesen rosszabb növekedési adatokat produkált volna nem csak az építőipar, hanem az egész nemzetgazdaság. A lakásépítések számát illetően egyértelmű a kormányzati intézkedések pozitív hatása.

2. táblázat: Az országos építőipari tevékenység fontosabb adatai és a GDP alakulása.
Volumenindex. Előző év = 100,0

	Építőipar	Nem építőipari szervezetek	Lakossági építkezés	Összesen	GDP
1995	82,4	76,8	112,0	85,2	101,5
1996	102,7	96,4	126,5	105,6	101,3
1997	108,1	99,7	106,8	107,1	104,6
1998	115,3	105,2	101,4	111,9	104,9
1999	109,0	107,1	91,0	105,9	104,2
2000	107,9	98,5	91,0	104,7	105,2
2001	107,9	99,9	102,2	106,4	103,8

Forrás: Építőipari tevékenység: KSH, 2001: 442. o.; GDP: <http://www.fn.hu/index.php?id=42>

A lakásépítések számának alakulása

Forrás: KSH, 2001: 109. o.

A 2002-re vonatkozó prognózis forrása: *Magyar Hírlap*, 2003. február 19.

Megjegyezhetjük azt is, hogy a mennyiségi lakáshiány megszűntével Nyugat-Európában az állam visszavonult a lakáspolitikai területéről, s a hangsúly a lakásépítésről a kisebb tökeigényű rehabilitációra és a fenn-

tartásra helyeződött át (Városkutatás, 2000: 13.). Ennyiben a piaci mechanizmusok térnyerésének támogatása mindenképpen megjósolható és méltányolható lépése volt az Orbán-kormánynak. Csakhogy Nyugat-Európában az állam lakásépítésből történő kivonulásával, illetve a lakáskínálat ösztönzésével párhuzamosan a kereslet – vagyis a lakók és a lakástulajdonosok – támogatása került előtérbe. Ennek célja, hogy a fogyasztók lakással kapcsolatos kiadásait csökkentsék, vagy legalábbis limitálják. Ezáltal lehetővé és elviselhetővé válik a lakással kapcsolatos költségek piaci „árazása” (Városkutatás, 2000: 24.).

Magyarországon azonban több szempontból is eltérő volt a helyzet. Az eltérések egyúttal figyelmen kívül nem hagyható kényszereket is jelentettek és jelentenek. A korábban taglalt okok következtében Magyarországon minimálissá vált a bérlakás-állomány a kilencvenes évek végére. Ezért aztán nem létezett egy olyan jól-rosszul működő, országos szinten szabályozott struktúra, amelyhez egy támogatási rendszert (bérlőtámogatás vagy tulajdonostámogatás) hozzá lehetett volna illeszteni. Mindez azonban nem feltétlenül zárta volna ki annak lehetőségét, hogy a magánlakások tulajdonosai számára – különös tekintettel a legrosszabb helyzetben lévőkre – támogatási program bevezetését fontolja meg a kormány (például, felmerülhetett volna a lakásfenntartási támogatás normatívvá tétele). A magyar helyzet sajnálatos sajátosságai közé tartozik továbbá a lakásállomány elhanyagoltsága. Ez nem csupán közvetlenül a lakásokat érintő kérdés, hanem településfejlesztési, város-megújulási probléma is. Egy szakértői csoport megállapítása szerint a minőség kérdése még a kilencvenes években is csak kevésbé érvényesült az új lakások építésénél. Ennek oka, hogy az építkezések döntő részét kitevő magán-erős lakásépítkezések felett semmiféle kontroll sem működött. Éppen a minőségi követelmények korábbi elhanyagolása miatt különös, hogy az 1999–2001 között született lakáspolitikai rendelkezések *nem szabtak semmiféle minőségi kritériumot a támogatások feltételeként*. Ilyen feltétel lehetett volna az energiatakarékos, ökológikus építés, egészségre nem ártalmas építőanyagok felhasználása, a megújuló erőforrások (például a napenergia) használatának kikötése, illetve ezek alkalmazásának adókedvezményekkel, kamatmentes hitellel vagy más formában történő kiemelt támogatása és ösztönzése. A tartósan fennmaradó magas minőség annál is inkább ésszerű kikötés volna, mert a bármilyen élettartamra épített új lakások csak akkor bizonyulnak igazán jó befektetésnek, ha azokat valóban használni is lehet életciklusuk végéig (ÉMI, 2000: 6., 20.).

A minőségi kritériumok meghatározásának elmaradása annak a jele, hogy a kormány nem egyszerűen a kényszerek hatására cselekedett, amikor az új lakások építését állította a támogatási rendszer középpontjába. Mintha azt látnánk, hogy a különböző szakértői anyagok tanácsait kifejezetten aszerint szelektálta volna, hogy melyek szolgálják a gazdasági növekedés azonnali beindításának célját, s melyek gördítenének elébe akadályokat. Új lakások építése elengedhetetlenül szükséges volt és ez ma is így van. Am a korszerűsítés, felújítás, bővítés elhanyagolása, a minőségi feltételek ignorálása jelzi, hogy az Orbán-kormány a póre növekedési szempontokat mindenek fölébe helyezte. Figyelmen kívül hagyta a nem építési tevékenységekben rejlő növekedési potenciált, valamint a minőségi

szempontok érvényesítésének hosszú távú előnyeit, vagy éppen a környezetvédelmi beruházások pluszmunka-szükségletét, és ezek ebből adódó munkahelyteremtő hatásait.

3.2. A központi költségvetés pozíciói

A kormány célja volt, hogy a gazdasági növekedést szolgáló lakáspolitikát a központi költségvetés lehető legkisebb rövid távú megterhelésével kivitelezze. Az egyik igénybe vett szakértői anyag szerint a „korszerű gazdaságpolitika” mellett az a cél, hogy a gazdaság szereplői valósítsák meg a lakáspolitikát – a kormányzat segítségével, de minimális beavatkozásával. A legcsekélyebb állami intervenció terhét is a gazdaság viseli, s végeredményben az állampolgárok adóiból kell fedezni ennek költségeit. Az adóelvonás a gazdaságtól von el erőforrásokat. Ezzel az eszközzel tehát csak akkor szabad élni, ha „az adóbevételek kormányzati felhasználása hatékonyabb, mintha a gazdasági szereplők saját döntéseik alapján döntötték volna el (ÉMI, 2000: 45.).

Nagy kérdés azonban, hogy mi az a cél, amit egy kormány kitűz maga elé. Nézetem szerint a kormány a szociális célokat is a gazdasági növekedésnek – és a szavazatszerzésnek – rendelte alá. A költségvetést lehető legkevésbé terhelőnek szánt támogatási formák ezért tudatosan voltak azokra célzottak, akiknek a legnagyobb esélyük volt, hogy rövid távon részt vállaljanak a gazdasági növekedésből. A kormány ezen a módon értelmezte a hatékonyságot: a lehető legkisebb (társadalmi) befektetéssel elérni a lehető legnagyobb és leggyorsabb eredményt. Annak árán is, hogy egyes társadalmi csoportokat lefedetlenül hagyott a lakáspolitikai rendszer kialakításánál.

A költségvetési lakáspolitikai adóvonzata és annak esetleges hátrányos következményei a gazdasági szereplők motiváltságára természetesen veszélyt jelenthetnek a növekedési célokra. Ám az is nyilvánvaló, hogy az áfa-visszatérítés, vagy ennek leírása a személyi jövedelemadóból szintúgy állami kiadást jelentenek. Ezek a Titmuss által az 1950-es években bevezetett „fiscal welfare” fogalomköréhez tartoznak, vagyis a jólét elosztásának adórendszeren keresztül történő válfajához (Titmuss, 1991). Olyan elszámolási technikáról van szó, amely nem jelenik meg elkülönült szociális kiadásként, miközben azzal egyenértékű transzfer-jövedelmet biztosít haszonélvezőinek. Az adókiadások (tax expenditures) vagy adóelőnyök (tax benefits) rejtve maradnak, az adórendszer integráns részének, „eleve járó” juttatásoknak tekintik ezeket. A szociális ellátásokkal ellentétben nem stigmatizálnak (Sinfield, 1999), viszont negatív újraelosztást valósítanak meg: a redistribúció ilyen esetben nem az alacsonyabb jövedelműek javára csoportosítja át a jövedelmeket. Az adókedvezményeket azok tudják igénybe venni, akiknek van adóköteles jövedelmük, s ez minél nagyobb, annál magasabb az adómegettakarítás mértéke is. Ugyanígy működik a hiteltámogatások rendszere. Az állam kamattámogatást nyújt a hitelfelvevők számára. Ez a támogatás annál nagyobb, minél magasabb összegű hitelt vett fel az adott állampolgár – márpedig ennek nagysága nem csak a megszerezni vágyott lakás nagy-

ságával és minőségével, hanem a jövedelmi és vagyoni helyzettel is egyértelműen összefügg.

A lakáspolitikai új rendszere arra is példával szolgál, hogy a nem „támogatás” címkével nyújtott állami támogatások, az adókedvezmények és a hiteltámogatások is komoly gondokat okozhatnak a költségvetésnek. Megfelelve annak a titmussi tételnek, hogy ezek is csak kiadások. Ha a kívánatosnak tartott számú, kb. 40 ezer lakás épülne egy évben, s ezek mindegyike után járna a maximális mértékű áfa-visszatérítés, akkor ez az egyetlen támogatási forma évi 16 milliárd forint adókiadást jelentene a központi költségvetésnek. A lakáshitelek után járó adókedvezményekkel hasonló probléma vethető fel, miközben egyértelmű a cél: a hitelfelvétel volumenének növelése.

A kamattámogatás számára bevezetése idején kedvező környezetet teremtett a csökkenő infláció. A csökkenő kamatszint miatt az állami támogatás növelése nélkül is csökkennek a hitelfelvevők terhei, ami a szisztéma vonzerejét növeli. Ez kedvező az egyre elviselhetőbb kamatterheket viselő adósok, a növekvő ügyfélkörrel rendelkező bankok és a gazdaság motorját kamattámogatásokkal „olajozó” állam számára. Utóbbi így nem egyszeri kiadásokkal, beruházásokkal kell hogy beavatkozzon, hanem időben eltolva kell kötelezettségeket teljesítenie. A központi költségvetés számára mégsem kockázatmentes ez a konstrukció. Nem zárható ki, hogy a jövőben újra romlanak a gazdasági körülmények, ahogyan ez például 2003–2004 táján tapasztalható. Növekvő infláció mellett problémát okozhatnak az emelkedő kamatok: a 6 százalékos kamatszintet jogszabályban (és a hitelszerződésekben) rögzítették, ez tehát nem növelhető. Így az állami támogatás szintjét kellene emelni. Ennek forrását a közterhek növelésével, az újraelosztás más társadalmi csoportok számára kedvezőtlen módosításával lehetne előteremteni – a kamattámogatást korábban elérni képes *magasabb* jövedelmű csoportok terheinek csökkentése érdekében –, vagy a lakástámogatási rendszer átalakításával nyert források felhasználása útján.

Egy másik kockázati tényező a támogatás „nyitott végű” jellegéhez kötődik. Kiszámíthatatlan, hogy hányan veszik igénybe a kamattámogatások különböző konstrukcióit, még akkor is, ha a banki hitelek elnyerésének szigorú jövedelmi korlátai vannak. Amennyiben például a gazdaság bővül, az átlagkeresetek emelkednek, a hitelek iránti kereslet növekszik. Ez gyarapítja a kamattámogatást nyújtó költségvetés kötelezettségeit, ami egyensúlyi problémákat okozhat. Ez a rizikófaktor annyira valószínű, hogy többek szerint 2003 elejére már be is következett. A Medgyessy-kormány Nemzeti Lakásprogramjának (NLP) tervezete hangsúlyozza, hogy az Orbán-kormány lakáspolitikája túlzott elköteleződést jelenthet a költségvetés számára, ami szűkíti a lakáspolitikai mozgásterét, ezért az állami kötelezettségvállalást limitálni kell⁶. A Medgyessy-kormány 2003. júniusi lakástámogatásról szóló rendelete⁷ a költségvetés pozíciójának javítása érdekében a bankoknak folyósított támogatásokat mérsékelte és

⁶ Otthon Európában. A Nemzeti Lakásprogram pillérei (NLP). www.meh.hu/otthon/teremtes

⁷ 79/2003 (VI. 6.) Korm. rendelet

15 millió forintba csökkentette a támogatott jelzáloghitelek maximális összegét. Ezzel felül „zárta” a rendszert, ám nem nyitotta ki alul: nem hozta helyzetbe az alacsonyabb jövedelmű csoportokat. A költségvetés hosszú távú eladósodásának megakadályozásával egyidejűleg nem történt koncepcióváltás a szisztéma egészét illetően. Viszont az új rendelet életbe lépése óta az addig folyamatosan csökkenő hitelkamatok a kamatplafonig növekedtek, mert a bankok így tudják csökkenteni az állami támogatás elvesztése miatt elszenvedett veszteségeiket.

3.3. Politikai haszon: a kormány sikere

A bankrendszernek a lakáshitelezési rendszer középpontjába állítására – a már vázolt okok mellett – az is magyarázatul szolgálhatna, hogy az önkritikus állam így akarta megkerülni saját bürokráciáját. Nem kívánta a nehézkes kormányhivatalok döntési tempójának kitenni az építkezni vágyókat, hanem a gyorsabbnak és saját érdekében rugalmasabbnak ítélt piacra irányította őket. Ennek persze némiképp ellentmondhatnak valamennyiünk banki ügyintézés során szerzett tapasztalatai. De az még inkább, hogy ha a lakástámogatási rendszer más pontjain vizsgálódunk, akkor nagyon is erőteljes állami beavatkozással találkozhatunk.

A 2001-es kormányrendelet kiemelten foglalkozott a bérlakások építésével. Több szakértői anyag szerint is a legkomolyabb problémát a bérlakás-szféra egységes szabályozásának hiánya jelentette. Budapest Városfejlesztési Konceptiója (BVK) – amelynek megállapításait elemezték a Gazdasági Minisztériumban a döntéselőkészítők – az önkormányzati bérlakásépítés helyett a régi épületek bérlakássá, bérházzá átalakítását priorizálta volna. Olyan önálló lakástársaságok létrehozása mellett tette le a voksot, amelyek felelősek lettek volna a létesítési projektekért, a bérlőkijelölésért és az épületállomány fenntartásáért. Kiemelt fontosságúnak tartotta a társasházak felújítását, az épület-felújítási programok bővítését és a célzott lakásfelújítási támogatások bevezetését (BVK, 1999: XI–9–12.). Mások az előbbieket országos szintű megvalósítást javasolták. Az önkormányzatok, az állam és a bérlakások lakóközössége közhasznú társaságokat (kht) hozhatnának létre, amelyek tevékenységi körébe tartozna az új közhasznú bérlakások építése és fenntartása. Az önkormányzatok elsősorban ellenőrző és stratégiai funkciót töltenének be, illetve bizonyos mértékű befolyásuk volna a bérlőkijelölésre, amellyel a szociális szempontokat érvényesíthetnék. A kht-kat egy központi bérlakásalap akkreditálná és felügyelné, amely emellett meghatározná az éves támogatásokat, pályázatokat írta ki és bírálta el, elosztaná a költségvetési pénzeket, előkészítené a jogi környezetet és szabályozást, véleményezné a lakásszektorral kapcsolatos jogszabályokat, elvégezné a létrehozott ingatlanállomány monitoringját. A kht-k volnának az építetők, és ehhez kapnák a központi alapon keresztül az állami támogatást (ÉMI, 2000: 5–16.). Járható út a nonprofit lakásszövetkezetek létrehozása is, amelyek valamilyen önkormányzati vagy állami támogatásban részesülnek. A tisztán önkormányzati, önkormányzati részvétellel működő társaságok által tulajdonolt és a nonprofit bérlakás-szektor a legtöbb nyugati országban pár-

huzamosan működik. A különféle szövetkezeti és lakástársasági formák nagy előnye, hogy részvételt biztosítanak a tulajdonosok mellett a lakóknak is a bérlakás-szektorra érintő kérdések meghatározásában, továbbá, hogy egyaránt rendelkeznek a független szervezetek rugalmasságával és az önkormányzati vagy épp üzleti szervezetek gazdálkodási fegyelmével. Fontos megjegyezni, hogy mindez nem a nyugati, uniós országokban valósítható meg. Lengyelországban 1996-ban fogadták el azt a jogszabályt, amely a központi lakásalap, valamint az önkormányzatok, lakásszövetkezetek és magántársaságok együttműködésére építve hozta létre az új országos bérlakás-struktúrát (Városkutatás, 2000: 8–12.). Mindehhez hozzátehetjük még, hogy az országos bérlakás-politikához nemcsak az épített és fenntartó szervezetek kijelölése tartozik hozzá, hanem a működés feltételeinek meghatározása is. Mindenekelőtt a lakbérek, lakásmogatók egységes szabályozásának kialakítása, definiálva a lakbérek meghatározásában és a támogatásban résztvevők körét, valamint a támogatások kondícióit.

A magyar gyakorlatban a bérlakás-szektorra semmiféle központi szabályozása nem jött létre. A bérlakás-rendszer alapvető szabályainak hiánya ismét jelzi, hogy az Orbán-kormány nem egy struktúra felépítésében gondolkodott. Az építkezések azonnali beindítását, és hatásuknak a növekedési adatokban történő megjelenését várta. Ezekről pedig saját politikai hasznát remélte: a recesszióra hajló gazdasági környezetben az életben tartott növekedés, s az általa keletkező elosztható források kedvező újrapozícionálási esélyt kínáltak.

Szintén a politikai haszonszerzést szolgálta az államnak juttatott szerep a bérlakás-építésben. Ennek illusztrációja az Földhitel- és Jelzálogbank (FHB) előtérbe toléása: a piaci hitelek támogatásának fő eszköze a kizárólagos állami tulajdonú bank, amely maga is nyújt lakossági szolgáltatást, illetve a jelzáloghitelek refinanszírozójaként ennek a területnek a megkerülhetetlen szereplője. Hasonló volt ez, mint a Magyar Fejlesztési Bank közreműködése az autópálya-építés területén. A kormány „figyelme” nyilvánult meg abban is, hogy a bérlakás-építés támogatását a Gazdasági Minisztériumhoz (GM) csatornázták be. Az Állami Támogatású Bérlakás Program valójában a GM egy költségvetési előirányzata volt – költségvetésének egy fejezete. Részét képezte a Széchenyi-tervnek, amely szintén nem volt egyéb, mint egyes költségvetési kiadások összefoglaló elnevezése, s mint ilyen a politikai kommunikáció hasznos eszköze (bár 2002-re a „magyar modellként” emlegetett Fidesz-gazdaságpolitika szimbólumává emelték). Nem érvényesült az önkormányzati vagy a civil autonómia, sem a szubszidiaritás: a GM a hozzá beérkező pályázatokat (tehát a helyi bérlakás-építés szükségességét és támogathatóságát) központilag bírálta el. Az Orbán-kormány nem gondolta, hogy helyben, a problémákhoz közel lehetne a leghasznosabban alkalmazni az anyagi eszközöket, például a központi forráselvonás mérséklésével. Ezért nem nyitott teret a kht-knak vagy a lakástársaságoknak, amelyek helyben intézhetnék volna a lakáspolitikai adott térségre, településre jellemző sajátosságokkal bíró ügyeit. Nemcsak arról van szó, hogy az állam minden fillérjéről tudni akart, ami része az adófizetők iránti felelősségének. A kormány maga akart rendelkezni a lehető legtöbb pénzforrásról. Ennek

oka egyrészt a folyamatok feletti *kontroll* gyakorlásának szándéka, a beavatkozás lehetőségének, a támogatás „helyes” irányának biztosítása. Másrészt pedig a kormány a maga érdekének kívánt feltüntetni minden sikert; azt kívánta kommunikálni, hogy ő maga „adta” a fejlődés anyagi lehetőségét – lásd még: „nemzeti ajándék” vagy „ajándék pénz az államtól” kifejezések használata⁸; a választási kampánnyal egyidőben feltűnő Széchenyi-terv-reklámspotok 2002 tavaszán. A siker gazdája – a politikai szándék szerint – így könnyen azonosíthatóvá vált: a kormány nem osztott az érdekekben.

3.4. Politikai haszon: választói célcsoport

Ha azt vizsgáljuk, mely társadalmi csoportokat célozta meg az Orbán-kormány a „millenniumi fordulatként” meghirdetett lakáspolitikájával, akkor rögtön szembeötlik a fiatal családok előtérbe állítása. A lakástámogatási rendszer zászlóshajójának tekinthető, csak lakásépítésre felhasználható kiegészítő kamattámogatás első változata expliciten a 35 évnél fiatalabb házaspárokat kedvezményezte. Ez politikailag racionális döntés: a Fidesz támogatottsága a 40 évnél fiatalabb korosztályok körében szignifikánsan magasabb, mint legfőbb ellenfeléé, az MSZP-é. A sorrend a 40 évnél idősebbek körében megfordul (lásd például: Róbert, 1999). A gazdasági racionalitás által is igazolható a célzás: a lakáspiacon jelen lévő családok 60 százaléka 35 éven aluli. Érthető tehát, ha az ő problémáik előnyt élveznek. Továbbá, ez a csoport döntően új lakást keresőket foglal magában, akik magasabb jövedelmük révén képesek is ezt megfizetni. A régi lakást venni szándékozók és bérlakást keresők idősebbek és alacsonyabb jövedelműek (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 23.). Ezzel a csoporttal ekkor nem foglalkozott a kormány, mert *a lakáscélú támogatások új rendszerével a munkaerő-piaci helyzetét tekintve aktív, sokgyerekes és átlagosnál magasabb keresetű fiatal házaspárokat kívánta kedvezményezni. A kérdés e helyütt az, hogy a kormány megfelelően célzott-e, amikor a lakástámogatások bevezetésével ezt a választói csoportot kívánta elérni: alkalmasak voltak-e döntései arra, hogy a várt politikai hasznot előállítsák?*

A 2000-es rendelet által meghatározott maximális, 8 millió forintos hitel 35 éves törlesztőrészlete havi 50 ezer forint körüli volt. Tízéves futamidővel 80 ezer forintba rúgott.⁹ Egy nem magas jövedelmű család számára ez nem csupán az összeg nagysága miatt tűnt elérhetetlennek, hanem azért is, mert *a bankok – méltányolható üzleti érdekeikre figyelemmel – nem is adnak olyan hitelt, amelynek törlesztőrészletei meghaladnák az igénybe vevő háztartás havi nettó jövedelmének egyharmadát* (magasabb jövedelem esetén a jövedelem egyharmadánál jelentősebb eladósodást is megengednek). Az említett 8 milliós, 35 éves futamidejű hitel kiutalásához így havi 150 ezer forintos nettó jövedelemmel kellett rendelkeznie egy családnak. Eközben a nettó átlagkereset 1999-ben 51 721 forint volt (KSH, 2000a: 7.). A családban tehát két átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkezőnek

⁸ Ajándék pénz az államtól. *Magyar Hírlap*, 2000. április 11.

⁹ A Postabank hírlevele alapján.

kellett lennie (vagy egy kifejezetten magas jövedelműnek). Ezzel a gyermekeiket egyedül nevelők – akiket pedig a rendelet a kedvezményezettek körébe sorolt, de akik többnyire nők, emiatt többnyire eleve hátrányban vannak a munkaerőpiacon – legtöbbször rögtön esélytelenné vált egy ilyen összegű támogatásra. Holott „méltányolható lakásigényük” a kisebb jövedelemmel nem, csak a család nagyságával függ össze. A bankok tájékoztatói alapján (a törlesztőrészekre vonatkozó táblázatok szerint) két átlagos jövedelmű házastárs maximum 5 millió forintot vehetett fel, de ezt is csak a leghosszabb, 35 éves visszafizetéssel. A 3 milliós hitel törlesztőrészei is igen komolynak tűntek¹⁰, tekintve, hogy a törlesztés folyamán a jövedelem maradék kétharmadából kellene élnie a családnak. Ez akkor is nagy teherterhelés, ha figyelembe vesszük az infláció csökkenő mértékét, amellyel a kamatok is csökkennek. A fiatal házaspárok karrierjük során növelhetik jövedelmüket, aminek révén kisebb terhet jelent számukra a változatlan összegű törlesztés. Igaz, a háztartás bevételei csökkenhetnek is ilyen hosszú távon, ami növeli terheiket és a hitelező kockázatát. Mivel a kiegészítő kamattámogatás csak új lakás vásárlására vagy építésére volt felvehető, kérdéses, mit kezdhettek az alacsonyabb – legfeljebb átlagos – jövedelműek az általuk elérhető összegekkel. *Ez a konstrukció az anyagi tartalékokkal, illetve a (nem kevés) átlag feletti jövedelemmel rendelkezőknek adott esélyt egy igényeiknek megfelelő lakás megszerzésére a megélhetést nem veszélyeztető törlesztés mellett.* A jövedelem egyharmadához kötött nagyságú törlesztőrészlet a bankoknak elégséges biztonságot nyújthat, de a családot számos más, nagyobb ráfordítást igénylő tervének kivitelezésében akadályozhatja, s a jövedelmük ekkora része mindösszesen a már lakott lakás kifizetésére fordítódik. Így nyilvánvalóan kényelmesebb volt, a család szempontjából pedig biztonságosabb olyan hitelkonstrukciót választani, amely nem az egyharmados határ közelében van. Ez méginkább a magas jövedelműek számára teszi észszerűen és felelősséggel választhatóvá a kiegészítő kamattámogatást, hiszen az alacsonyabb jövedelműek ennek fényében még kisebb hitelek felvételére képesek.

Az általános kamattámogatás esetén az előbb leírtak hatványozottan érvényesek, hiszen itt jóval alacsonyabb állami támogatást állapított meg a 2000-es kormányrendelet. Az átlagos keresetűek számára még akkor is ijesztő összegű törlesztőrészek adódtak, ha az e konstrukcióban felvehető maximális 30 millió forintnál jóval alacsonyabb összeggel számolunk. Egy tízéves lejáratú, 5 millió forintos kölcsön havi törlesztőrésze 76–80 ezer forint volt¹¹. Figyelembe véve, hogy a bankok a hitelminősítés során magas jövedelem esetén a jövedelem egyharmadánál nagyobb mértékű eladósodást is engedélyeznek, egy ilyen konstrukció igénybe vételéhez minimum kb. 160 ezer forint havi nettó családi jövedelemre volt szükség. Igaz, általános kamattámogatású hitelt lakáscélra bárki felvehetett és felvehet, s lakásbővítés is finanszírozható belőle – kisebb összeg felvételének is van tehát értelme. Mindazonáltal a 30 milliós maximum

10 U. o.

11 Szabályok és hitelek. HVG, 2000. március 11.

jelzi, hogy ez a támogatás is az átlag feletti keresetűeket célozta meg, akik ebben az esetben nem voltak a „méltányolható lakásigényhez” kötve.

Vajon mennyit profitálhattak a favorizált rétegek az Orbán-kormány lakáspolitikájából? Lévai és Kiss az 1998 után bevezetett családpolitika jelentős részéről állította, hogy az „puszta propaganda” (Lévai – Kiss, 1999: 10–11.). Ez veszélyt jelent egy kormány számára: a be nem tartott ígéretetek sokkal nagyobb elégedetlenséget váltanak ki, mint az el sem hangzók. Az a kérdés is felmerül, miért nem támogatta a hatalmon lévő párt hatékonyabban a saját politikai jövőjének tekintett társadalmi csoportokat. Ennek magyarázata már messzebbre vezet: a Fidesz és az általa vezetett kormány *irreális társadalomképe* adja meg a választ.

Fábián, Róbert és Szivós státuscsoport-vizsgálata a jövedelem, a megtakarítások és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság alapján hét státuscsoportot különített el az 1990-es évek magyar társadalmában. Ezek mindegyikénél meghatározó jellemzőként megadták az adott csoportba tartozó családok egy főre jutó éves jövedelmét és a státuscsoport életkori összetételét. Ennek alapján kíséreltem meg megállapítani, hogy a társadalomnak potenciálisan mekkora részét voltak képesek elérni a lakástámogatási rendszer 2000-ben bevezetett elemei. Az ekkori átlagos 51 ezer forintos nettó jövedelem mellett a fent leírtak alapján átlagos jövedelemmel a kiegészítő kamattámogatás keretében maximum 5, de inkább csak 3 millió forint hitel volt felvehető a család megélhetését nem veszélyeztető törlesztőrészlettel. Az általános kamattámogatás esetén – tekintve, hogy itt magasabbak a kamatok – még kisebb az elérhető összeg. Az átlagos jövedelemnél kevesebbel rendelkezők hitelképessége természetesen még szolidabb mértékű hitelt eredményez, míg az átlag feletti jövedelemmel rendelkezőké a kamattámogatások maximumaihoz közelebb eshet.

Az átlag feletti jövedelműnek tekinthető három státuscsoport („jómódúak”, „fogyasztás-centrikusak”, „megtakarítás-centrikusak”) a társadalom 32 százalékát teszik ki. Életkorukat tekintve azonban jórészt 40 év feletti, így – tipikus esetben – már nem a családalapítás és az első lakáshoz jutás problémája foglalkoztatja őket. Megtakarításaik és vagyonuk alapján nem szorulnak az állam segítségére, ha lakást akarnak változtatni. A többi státuscsoport családjai közül a „szegények” (18%) és a „kis vagyonú fogyasztók” (16%) a jövedelmük, a „depriváltak” (16%) és a „vagyonfelélők” (8%) az átlagos életkoruk miatt nem jöhetnek számításba megcélzott csoportként. A kormányzati preferenciáknak leginkább a „vagyonos fogyasztók” (10%) egy része és a „jómódúak” (13%) kisebb része felel meg, és – lévén, hogy az életkort illetően csoportátlagokról van szó – a többi csoportból is bekerülhet a feltételeknek megfelelőek közé néhány százaléknyi család (a státuscsoport-adatok forrása: Fábián–Róbert–Szivós, 1998: 77–84.). Ettől kezdve az a kérdés, hogy e családok mekkora hányada vállal legalább három gyermeket. Erre alighanem az a legmegengedőbb válasz, hogy csak a kisebb részük.

A fentiek alapján látható, hogy a Fidesz által megcélzott „középosztály” olyan tömegben, ahogyan azt vizionálták, egyszerűen *nem létezik*. Ennek magyarázata, hogy a rendszerváltás nyomán megváltozó egyenlőtlenségi és jövedelmi viszonyok a középrétegek pozícióit érintették a

legérzékenyebben, jelentős relatív pozícióvesztést okozva számukra, különösen a kilencvenes évek első felében. A jövedelmi és egyenlőtlenségi viszonyok átrendeződését az *átlag lecsúszása*, az átlagos pozíciókhoz tartozó jövedelmek értékvesztése kísérte, valamint a felső rétegek jövedelmének ezzel párhuzamos emelkedése (Kolosi, 2000: 109–110.). Az átlagos társadalmi helyzet statisztikai fogalom: jelentős a pozíciók szórása. A társadalmi státuscsoportok elrendeződése az 1980-as évek közepére jellemző „terhes babapiskóta” helyett „lecsupaszított homokórára” emlékeztet (Fábián–Róbert–Szivós, 1998: 89.): széles középosztály helyett inkább a kiterjedt alsó kategóriák léte a jellemző. A Fidesz és az általa vezetett kormány nem csupán a „cél tábla” (a társadalom) egy részét hagyta figyelmen kívül, hanem az elérni kívánt csoportokat illetően a *cél tábla mellé* dobált. Ez még akkor sem racionális, ha szándéka valószínűleg épp a középosztály megeremtése volt, mivel intézkedéseivel nem érte el a középosztállyá tehetőket.

3. táblázat Az FHB Otthonteremtő Hitel havi törlesztőrészletei kiegészítő kamattámogatással. 2,9 százalékos éves kamat +1,5 százalékos kezelési költség (2001. december 1.) – forintban

Kölcsön összege	5 éves futamidő	10 éves futamidő	15 éves futamidő	20 éves futamidő	25 éves futamidő	30 éves futamidő	35 éves futamidő
1 M Ft	17 351	9 197	6 611	5 409	4 755	4 367	4 126
2 M Ft	34 702	18 394	13 221	10 818	9 509	8 734	8 251
3 M Ft	52 053	27 591	19 832	16 228	14 264	13 100	12 377
4 M Ft	69 404	36 788	26 443	21 637	19 018	17 467	16 502
5 M Ft	86 755	45 985	33 053	27 046	23 773	21 834	20 628
6 M Ft	104 106	55 182	39 664	32 455	28 527	26 201	24 754
7 M Ft	121 457	64 380	46 275	37 864	33 282	30 567	28 879
8 M Ft	138 808	73 577	52 885	43 273	38 073	34 934	33 005
9 M Ft	156 159	82 774	59 496	48 683	42 791	39 301	37 130
10 M Ft	173 510	91 971	66 107	54 092	47 546	43 668	41 256

A kurzív számok azokat a hitellehetőségeket jelzik, amelyek az átlagos keresetű házastársak számára elérhetők.

Forrás: www.fhb.hu

A 2001-es módosításokkal kapcsolatosan ezek alapján azt kell vizsgálnunk, elérhetőbbé váltak-e a módosított feltételekkel folyósított hitelek az átlagos keresetűek, és így a társadalom szélesebb rétegei számára. 2001 első tíz hónapjában a havi nettó átlagkereset 62 200 forintra emelkedett.¹² Két átlagos keresetű házastárs összjövedelme így 124 400 forint volt. Az egyharmados „hüvelykujj-szabály” számukra kb. 41 500 forintnyi törlesztőrészlettel járó hitel felvételét tette lehetővé. Példának okáért, az FHB 2001 decemberétől 2,9 százalékos kamattal és 1,5 százalékos kezelési költséggel kínálta a kiegészítő kamattámogatást (valamennyi pénzügyi intézmény közül az FHB kínálta a legkedvezőbb hitellehetőségeket). A bank honlapján közzétett táblázatból kiderül, hogy a legmagasabb összeg az átlagos kere-

¹² www.ksh.hu

setűek számára csak a leghosszabb futamidő választása esetén érhető el. Ez a helyzet mégis némi javulást jelentett: korábban az átlagos jövedelmű házas párosok összesen legfeljebb 5 millió forintot vehettek fel, és azt is csak 35 éves futamidőre. Az átlagos keresettel rendelkezők azonban ettől kezdve is csak a legalacsonyabb hitelösszegek mellett választhattak teljes szabadsággal a futamidők közül.

Az állami támogatású jelzáloghitel az FHB-nál is megfizethetetlennek tűnt: nem volt olyan konstrukció, amely lehetőséget adott volna, hogy átlagos jövedelemmel rendelkező házas párosok igénybe vegyék a 13,9 százalékos kamatozású kölcsönt. Nyilvánvaló, hogy az átlag alatti keresetűek jelentős része, de különösen a kereset nélküliek, a csak egy és alacsony jövedelmű keresővel rendelkező háztartások, valamint a munkanélküliek nem voltak képesek igénybe venni egyik hitelkonstrukciót sem. Az ő lakásproblémáik a legjobb esetben is csak az önkormányzatok szociális bérlakásberuházásainál kerültek a figyelem fókuszába.

Ez beleillik a Fidesz szociálpolitikájának általános vonalvezetésébe. 1998–2002 között a közép-, illetve a felső középosztályba tartozók számára voltak kedvezőek a családtámogatási rendszerben bevezetett változtatások is, melyek az adózáson keresztül segítették, a (minél magasabb) jövedelemmel rendelkezőket. Esetükben a családpolitika nem csak a politikai marketing részét képezte – nem volt „puszta propaganda” –, hanem nagyon is valóságos és kedvező hatásai voltak. Eközben viszont más társadalmi rétegek leszakadásának megakadályozására semmi sem történt: a társadalom legalsó 15–20 százalékát érintő kérdésekkel kapcsolatban (például a tartós munkanélküliek helyzete) nem volt mondanivalója a kormánynak (Lévai – Kiss, 1999). Ennek magyarázata a stabil szavazótábor kiépítésének szándéka volt: a Fidesz szociális juttatásokkal kívánta magához kötni az általa megcélzott szavazói csoportokat. Ennek érdekében másokat tudatosan mellőzött. Az elsődleges cél a versenyképesnek ítélt rétegek kedvezményezése volt. Az adott támogatást, aki képesnek látszott a növekedés előmozdításában való részvételre. Ide tartoztak a megfelelő végzettséggel, munkaviszonnyal rendelkezők, akik viszonylag magas jövedelmükből adóznak, és képesek a pénzpiacon megforgatható megtakarítások előállítására. Mivel a költségvetési összegek nem végtelenek, így e csoport előnyben részesítése egyúttal az alsóbb rétegek diszpreferálását jelenti. Ez amolyan *növekedési áldozat*. Egyúttal a kormány retorikájával és döntéseivel egyaránt azt üzenték a kedvezményezett csoportoknak, hogy nem várja el szolidaritásukat más társadalmi csoportok iránt, s nem kíván komolyabb vertikális újraelosztást megvalósítani. Az alsóbb rétegeknek mindössze annyi biztatást adott, hogy a gyors növekedés pozitív hatásai előbb-utóbb megjelennek majd az ő életükben is. Az előnyök „szétosztása” azonban egyenlőtlenül történt. Ez még akkor is igaz, ha a korábbiak alapján világosan látszik: a 2001-ben kiterjesztett támogatási rendszer, illetve a nagyarányú kamatsökkentés a korábbinál pontosabban célzott és talált. A kormány által elérni szándékozott társadalmi csoportok nagyobb valószínűséggel tudták igénybe venni a támogatási formákat, mint az egy évvel korábbi szabályozás alapján. Fontos aláhúzni: nem igaz, hogy nem célzottak ezek a támogatások, ahogyan azt a szakértői tanulmány állítja (Hegedűs és szerzőtársai, 2000: 24–25.). Csak

épp másféle célzási szempont érvényesült: nem szociálpolitikai. *Nem a rászorultsági elv, hanem az „alkalmassági” szemlélet játszott szerepet.* Amely szerint azokat kell támogatni, akik (1) képesek azonnal igénybe venni ezeket a támogatásokat, (2) a felkínált lehetőséggel élve már rövid távon hozzájárulnak a növekedéshez, a hitelpiac bővüléséhez stb. Ennek hasznából azután majd ismét részesülhetnek, például újabb adókedvezmények révén. A társadalom fenntartói és működtetői e felfogás szerint a munkával, jövedelemmel, és különösen az ezek mellett családdal rendelkezők: ők azok, akik hozzájárulnak a gazdaság és a népesség növekedéséhez. Az ebből kiinduló politikai felfogásnak nem célja a lehetőségek vizsgálata. Indifferens, vannak-e olyanok, akiknek lehetőségeket kellene adni ahhoz, hogy másokhoz hasonlóan „hasznos” tagjai legyenek a társadalomnak. Mintha csak az „itt és most” számítana: aki az adott pillanatban képes a fejlődéssel lépést tartani, az segítséget is kaphat ehhez. A legsúlyosabb 15–20 százalékos ellenben kimarad a fejlődés, előrelépés lehetőségéből, de legalábbis relatív hátrányai jelentősen növekednek. Ők lehetnek azok – talán már azok is – Magyarországon, akiket Robert Castel a „létszámfeletti” kategóriájába sorol. Különösen a kiöregedett és a pályakezdő munkavállalókat, a tartósan munkanélkülieket fenyegeti a veszély, hogy a társadalomba integrálatlanná, és idővel integrálhatatlanná válnak. Mindennek ők maguk is tudatában vannak. Beillesztési politikák híján pszichológiai és kulturális leépülésük következik be, ami sajátos szubkultúrává növi ki magát, s a következő generációk már erre szocializálódnak (Castel, 1998.). Nem szólva arról, hogy a lehetőségek szűk körre redukálása hosszabb távon *növekedési limitet* jelent. A növekvő gazdaság termékeinek kereslete korlátozottá válhat, mert a társadalom egy része nem lesz képes fogyasztóként megjelenni a piacon.

4. A Medgyessy-kormány lakáspolitikájának körvonalai

A Medgyessy-kormány programja külön fejezetben foglalkozott az otthonteremtéssel és lakástámogatással. Ez nyilvánvaló reakció volt arra, hogy az Orbán-kormány kiemelten kezelte ezt a területet: nem kerülhette ki a kérdést az új kabinet sem. Utóbbi egyrészt azt ígérte, hogy a már létező megoldásokat megőrzi – a kormányprogram célként fel is sorol néhány már létező programot. Az ígéret másik része azonban a módosításra, kiegészítésre, és a meglévő támogatások *igazságosabbá tételére* vonatkozott. Észreint a célzott szociális támogatásokat a legszegényebb rétegeknek kell megkapniuk, a tehetősebbeknek pedig elsősorban a piaci eszközök útján kell támogatáshoz jutniuk. Az új lakások építésével egyenrangú célként olvashatunk a felújításról, rekonstrukcióról, rehabilitációról. A kormányprogram külön említést tett néhány különösen sebezhető társadalmi csoport lakáskérdésének megoldásáról: krízishelyzetben lévő családok, állami gondozásból kikerülő fiatalok, lakás nélkül maradt idősek, fogyatékkal élő emberek. Egyértelmű ígéret fogalmazódott meg a „szocpol”, a lakásépítési és -vásárlási kedvezmény összegének emelésére vonatkozóan¹³. Ez 2002. december 1-jén meg is történt, 2004. április 1-jétől pedig tovább növekszik a támogatás összege.

4. táblázat A lakásépítési és -vásárlási kedvezmény összegének változásai (forint)

	1995–2002 között	2002. december 1-jétől	2004. április 1-jétől
1 gyermek után	700 000	500 000	800 000
2 gyermek után	1 200 000	1 600 000	2 000 000
3 gyermek után	2 200 000	2 700 000	3 000 000
4 gyermek után	2 400 000	3 200 000	4 000 000

Forrás: <http://origo.hu/uzletinegyed/hitel/lakashitel/20031022lakashitel.html>, bővítve az 1995–2002 közötti adatokkal

Nemcsak arról van szó, hogy egy kedvezmény összegét hét év után először emelték. Hanem arról is, hogy a Medgyessy-kormány „lát fantáziát” a közvetlen állami támogatás eszközeiben. Kérdés, hogy ezt kivételes alkalmként vagy új alapelveként kezelhetjük-e, illetve hogy miként illeszkedik más alapelvekhez.

Már említettük a Medgyessy-kormány azon intézkedését, amellyel csökkentette a támogatott jelzáloghitelek felső összeghatárát (30 millióról 15 millió forintra).

Megváltoztak a lakáshitelek kamatfizetésével kapcsolatos adókedvezmény szabályai is. 2002 őszén még a lakásépítésre vagy -vásárlásra felvett hitelek törlesztőrészelei egy részének leírhatóságát lehetővé tevő adókedvezmény – adókiadás – rendszerének teljes megszüntetése volt a kormány szándéka. Megszüntette volna tehát azt a lehetőséget, hogy a magasabb jövedelműek – akiket a támogatási rendszer a hitelfelvétel nagyobb esélyével és nagyobb felvehető összeggel, valamint nagyobb állami támogatással már „megjutalmazott” – további előnyt élvezzenek az adózás során, újabb állami pénzhez jutva. A megszüntetés helyett azonban végül a korlátozás eszközét alkalmazta a Medgyessy-kormány: a lakások értéke és az adózó jövedelme alapján szabta meg az adókedvezmény igénylésének korlátját. 2004. január 1-jétől új lakáshoz 15 millió forintos vételárig vagy építési költségig, használt lakás vásárlásához, felújításához pedig 10 millió forintig jár az adókedvezmény, amelynek összege is csökken: az éves törlesztőrészlet 40 százaléka (használt lakás vásárlása, felújítás vagy bővítés esetén 30 százalék), de legfeljebb 120 ezer forint igényelhető vissza. A teljes összeget csak az veheti igénybe, akinek a jövedelme nem több, mint évi 3,4 millió forint; az igénybe vehető kedvezmény a 3,4-4 millió forint közötti sávban fokozatosan mérséklődik, 4 millió forint éves jövedelem felett pedig megszűnik (ha az adós házas- vagy élettársa gyeseen van, akkor a jövedelmi limitek 4,4, illetve 5 millió forintig kitolódnak). További korlátozás, hogy csak a hitel felvételének évében és még további négy évig lehet az adókedvezményt igénybe venni.

A lakásépítési kedvezmény összegének emelése, a kamattámogatásos hitelek felső összeghatárának megfelelése, a bankoknak folyósított állami dotáció mérséklése és az adókedvezmények redukálása lehet egy új, az alacsonyabb jövedelmű csoportok támogatását preferáló politika jele. A kormány gyengítette azokat a mechanizmusokat, amelyek a lakástámo-

13 A kormányprogramot lásd pl.: <http://www.medgyessy.hu/index.php?p=kp1>

gatást az adózás progresszivitásának felülírásával a magas jövedelműeket jutalmazó szisztémává tették. A „szocpol” összegének „karbantartása” az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők számára biztosít nagyobb támogatást, vagy éppen nagyobb önrészt a hitelfelvételhez. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a „szocpol” univerzális ellátás, ez tehát a magasabb jövedelmű családoknak is jár első lakás építése vagy vásárlása alkalmával. Esetükben a kamattámogatás olyan plusztámogatást jelent, amellyel az alacsonyabb jövedelműek nem tudnak élni.

Az évi 4 millió forintnál magasabb jövedelműek támogatása teljesen megszűnt – már ami a hiteltörlesztés utáni adókedvezményt illeti: ezzel a rendszer felülről zár. *Am célzottan az alacsonyabb jövedelműek esélyhátrányának kompenzálását szolgáló intézkedést nem hoztak.* Az éves maximum 120 ezer forint visszaigénylése kb. havi 75 ezer forint nettó jövedelemtől vehető igénybe (a bruttó 3,4 millió forintig meghúzott limitig). Ettől azonban (1) a 3,4 millió forintos jövedelemhatárig az adórendszerben továbbra is érvényesül a magasabb jövedelműeket jutalmazó logika. (2) A maximális adókedvezmény érvényesíthetőségéből kimaradnak a havi nettó 75 ezer forint jövedelemnél kevesebbel rendelkezők. A szisztéma tehát továbbra is „bünteti” az alacsonyabb jövedelműeket, csak másutt vonja meg a határokat. Ugyanez igaz a kamattámogatásos hitelek hozzáférhetőségére is: *a rendszer igazságosabbá vált, de alapvető logikája, a hitelezés túlsúlya és a magasabb jövedelem jutalmazása továbbra is domináns jellemzője.* Az igazságosabbá válás pedig a „felfelé zárás” révén, s nem a „lefelé nyitással” történt. Nehéz felmérni, hogy a konkrét intézkedések mennyiben motiváltak a 2003 közepe óta érvényesülő (újabb) állami takarékosági kurzus, és mennyiben a kormány koncepciózus gondolkodása által: ez a jövőbeni irányokat tekintve egyáltalán nem mindegy. Az mindenestre biztos, hogy a hitelkonstrukciók szélesebb köre nem a támogatási rendszer átalakítása, hanem az átlagkeresetek növekedése – 2003 szeptemberében kb. 85,5 ezer forint/hó¹⁴ – következtében vált elérhetővé. Azzal együtt is igaz ez, hogy kétségtelen: a kormány 2002–2003-as gazdaság- és szociálpolitikai lépései fontos szerepet játszottak az átlagkeresetek (az Orbán-kormány idején is tapasztalható) növekedésében.

A bérlakás-szektorra vonatkozó tervek az építés ösztönzése mellett a bérlőtámogatásra is figyelmet fordítanak. A rendszer lényeges részét jelentik majd a lakbérjegyek. A rászoruló háztartások ezeket bármely – a jövőben megalakuló – lakásvállalatnál vagy regisztrált magánbérbeadónál igénybe vehetnék. Ez egyúttal a lakásbérbeadás legalizálását is ösztönözné. A különböző bérbeadó szervezetek *versenyeznének a rászorult bérlőkért is*, akik így nem volnának olyan kiszolgáltatott helyzetben, hogy bármilyen rossz lakásmegoldást el kellene fogadniuk. Ez a programalkotók szerint elősegíti azt is, hogy ne alakuljanak ki szociális gettók, s hogy a különböző bérbeadó szervezetek ne csak egy bizonyos társadalmi célcsoport kiszolgálását találják kellően lukratívnak. Ezen az úton megoldódhatna a lakásvásárlásra, -felújításra vonatkozó hitelekkel részesedni csak csekély mértékben vagy egyáltalán nem tudó csoportok lakásproblémája is, amennyiben kellő mennyiségben rendelkezésre állnának meg-

14 <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/>

felelő minőségű bérlakások. A problémát a „kellő mennyiség” jelenti. Az NLP tervezete szerint a bérlakás-szektorban 15 év múlva a teljes lakásállomány 15 százalékát kellene kitennie. Ez azt jelenti, hogy az éves bérlakás-építésnek az összes lakásépítésen belüli részesedésének tartósan 15 százalék felett kell lennie. Ehhez képest az Orbán-kormány bérlakás-építésre vonatkozó rendelete öta eltelt három évben alig több mint 11 ezer lakás épült¹⁵, ami legfeljebb a mai részarány fenntartását tenné lehetővé. E tanulmány írásának idején még eldönthetetlen, hogy a Medgyessy-kormány képes lesz-e valóban ösztönözni a bérlakások nagyarányú építését.

A tizenöt éves távlatra szóló NLP egyébként a meglévő támogatási formák megőrzését ígéri – a többek között a fentiekben ismertetett társadalmi hatásuk módosítása a szerzők szerint az új elemek bevezetésétől várható. A program összesen évi 38–40 ezer új lakás építését és 80–100 ezer lakásfelújítás kivitelezését tartja szükségesnek, és ezt megvalósíthatóvá is kívánja tenni.

E helyütt nem áll módunkban részletesen ismertetni az NLP elképzeléseit. Az azonban nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a program szövegét két eltérő elv látszik áthatni. Két olyan elv, amelyek összeegyeztetése bizonyosan nehézségekbe ütközik majd. Az egyik a liberális állam felfogása. A „liberális” kifejezés egy alkalommal sem szerepel ugyan a szövegben, de mindvégig jelen van a liberális állam koncepciója, mint elvi kiindulópont. Gyakran visszatérő fordulat a piacépítés, a verseny kibontakozásának segítése. Ezek a célkitűzések jelennek meg a kedvezményes hitelek széles körű alkalmazásának szándékában, a versenyt akadályozó szabályozók leépítésében.

A másik alapelv a klasszikus szociáldemokrata jóléti elvárásokkal rokonítható. Ennek jegyében a tervezet célul tűzi ki, hogy a lakástámogatások a két alsó jövedelmi ötöd tagjaihoz a jelenleginél lényegesen nagyobb mértékben jussanak el. Ennek az elvi megközelítésnek az érvényesülését szolgálják a különböző normatív támogatások vagy éppen a speciális szükségletekkel rendelkező csoportokra irányított célprogramok. Az elvek összehangolásának szükségessége megjelenik a szövegben, amikor az „a rászorultak számára a piac működésével összhangban lévő, igazságos, arányos és fenntartható rendszer” létrehozását és működtetését határozza meg célként. Mégis megfogalmazhatók kételyek azzal kapcsolatban, hogy a liberális és szociáldemokrata értékek összhangja zökkenőmentesen vagy legalábbis viszonylag kevés zökkenővel biztosítható lesz-e.

Az állami és a piaci ellátás és finanszírozás összeegyeztetésének kiindulópontja nyilvánvaló: az államnak nem áll rendelkezésére a program finanszírozásához elegendő forrás, legalábbis az állami kiadások jelenlegi struktúrájából kiindulva. Ezért szükséges a piacon lévő tőke bevonása, amihez pedig érdekeltté kell tenni azok tulajdonosait. Az állam feladata ebben a helyzetben az, hogy a piac működéséhez biztosítsa a feltételeket, s a nehezebb helyzetű egyéneket, közösségeket felkészítse a piac „fogadására”. Mintha a szociális munkában használt alapelv, a „képesse tétel” (empowerment) érvényesülne. Csak épp néha illuzórikusnak tűnik ennek

15 <http://origo.hu/uzletinegyed/hitel/lakashitel/20031022lakashitel.html>

sikere. Kérdésként vetődhet fel az is, vajon nem a felelősség eltolása-e a valódi cél? Nem az Orbán-kormány politikai céljainak következményeként említett leszakadás lesz-e az eredménye annak, ha a piac hatásainak tesznek ki sebezhető társadalmi rétegeket? Lehetséges-e olyan támogatási formákat kialakítani, amelyek egész társadalmi csoportokat felkészítenek a piaci helytállásra? Nem fog-e bármelyik jövőbeni kormány arra hivatkozni majd, hogy a lehetőségek megvoltak, s aki nem élt ezekkel, annak már nem tud mit nyújtani?

Tanulságok

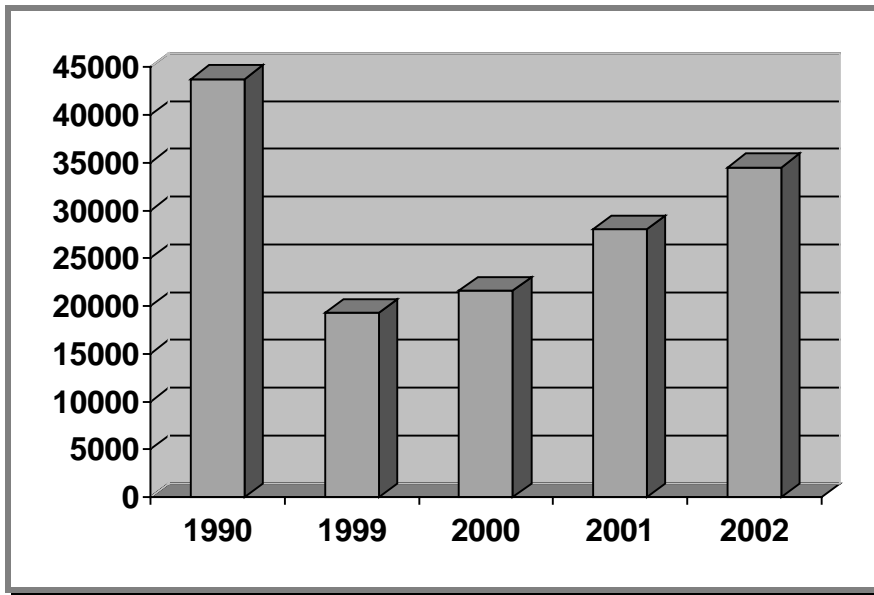
Az állam és a piac szerepének összehangolása az új magyar lakáspolitikai kialakításán messze túlmutató probléma. Az állam szerepének mérséklése valószínűleg nem csak a pénzügyi kényszerek miatt indokolt, hanem azért is, hogy az állampolgárok jogtudatos magatartása, önálló jogérvényesítésre való képessége a lehető legteljesebb mértékben érvényesülhessen. Az állami gondoskodás gátolja ezt, s ez különösen káros egy olyan országban, ahol évszázados hagyománya van a „majd az állam megoldja” típusú elvárásoknak, az egyéni felelősség eltolásának.

Másfelől viszont nincs olyan társadalmi szereplő, amely a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésében olyan hatásosan működhetne közre, mint az állam. A civil szféra megerősítése, az NGO-k töркеerejének és szellemi kapacitásának bővítése elengedhetetlenül szükséges. Ám ezekhez a szervezetekhez nem kapcsolódnak (állampolgári) jogok, amelyek ellátási, finanszírozási kötelezettségeket keletkeztetnek. A piac, a civilek és az állam harmonikus együttműködése szükséges, hogy a vázolt dilemmák megoldódjanak. S persze, a politikai döntéshozók problémaérzékenysége, amihez elengedhetetlen a szociálpolitika mainál jobb érdekartikulációs képessége és olyan érvekkel történő „felszerelése”, amelyek segítségével a kormányok és pártok „szociális érzékenységén” túl az *érdekeltség* is feléleszthető. Bizonytalan reménynek tűnik egy mindent átfogó, és minden problémára egy elméleti keretben választ adó ideológia kidolgozásától várni a dilemmák megoldását. A piac, az önkormányzatok, a civil szervezetek és a polgárok kapcsolatrendszerének ideális, de legalábbis működőképes változatai az adott problémák vonatkozásában az adott helyszínen alakulhatnak ki. Jó esetben a magyar lakáspolitikai is a megoldás egyik példája, műhelye lehet. Amelynek „terméke” amolyan „mintadarabja” lehet más szociálpolitikai kérdések megválaszolásának. Kevésbé jó esetben viszont nem valamiféle, s bizonyítva vitatható politikai koncepcióval összhangban formálódik majd ez a szakpolitika, hanem a pillanatnyi érdekeknek esik áldozatul. Töredezetté és kiszámíthatatlanná válva pedig szakpolitika rangját veszíti el: a politikai tematika és a költségvetési érdekek hátsó udvarába kerül. Amivel egyúttal a mindenkor kormány lemond a szavazói preferencia befolyásolásának egyik fontos eszközéről.

Irodalom

- Balázs János, 1995. Az ingatlan- és lakásszféra szereplői Magyarországon – típusok, vélemények, törekvések és politikák. In: Balázs – Galland – Hajnal (szerk.): *Ingatlanpiac és lakáspolitikai Magyarország és Svájcban*. Budapest: Aula. 111–131. o.
- Budapest Városfejlesztési Konceptiója. 1999. november.
- Castel, Robert, 1998. *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsa Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Építésügyi Minőségellenőrző Innovációs Rt. (ÉMI), 2000: *A bérlakást építő és üzemeltető kht-k rendszerének létrehozása és működésének kialakítása, különös tekintettel az ehhez szükséges állami támogatások bemutatására*. 2000. július.
- Fábián Zoltán – Róbert Péter – Szivós Péter, 1998. Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In: Kolosi – Tóth – Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI. 72–91. o.
- Hegedűs József és szerzőtársai, 2000. *Lakás jelzáloghitelezés jelenlegi akadályainak vizsgálata, javaslat a hitelezés szerepének növelésére*. Budapest: Városkutatás Kft.
- Hegedűs József – Tosics Iván, 1991. Privatizáció a lakásrendszerben. *Esély*, 3.
- Kolosi Tamás, 2000. *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris.
- Központi Statisztikai Hivatal, 1999: *Magyar statisztikai évkönyv*. Budapest: KSH.
- 2000. *Lakásépítések, építési engedélyek*. Budapest: KSH.
- 2000a. *Létszám és kereset a nemzetgazdaságban*. Budapest: KSH.
- 2001. *Magyar statisztikai évkönyv, 2001*. Budapest: KSH.
- Lévai Katalin – Kiss Péter, 1999. Merre tart a szociálpolitika? *Esély*, 5.
- Levin, Peter, 1997. *Making Social Policy*. Buckingham-Philadelphia: Open University Press.
- Mehrli Péter, 1995. Ingatlanberuházások finanszírozása Magyarországon. In: Balázs – Galland – Hajnal (szerk.): *Ingatlanpiac és lakáspolitikai Magyarország és Svájcban*. Budapest: Aula. 75–82. o.
- Róbert Péter, 1999: Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Sinfield, Adrian, 1999. Társadalmi védelem kontra adótámogatás. *Esély*, 1.
- Titmuss, R. M., 1991. A jólét társadalmi elosztása: reflexiók a méltányosság kereséséről. In: Lévai – Ferge (szerk.): *A jóléti állam*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke – T-Twins. 86–97. o.

1.ábra

SZÁSZ ANNA

Romaversitas

Ha a cigányságról van szó, akkor valószínűleg nem rájuk gondolunk. Még akkor sem, ha nem vagyunk előítéletesek. Csak éppen nem tudunk róluk, nem ismerjük őket. Ha nem tévedek, nem őket szokták meginterjúvolni, kamera elé állítani. Noha itt vannak köztünk, még nem nagy, de egyre növekvő számban, azok a roma főiskolai vagy egyetemi hallgatók, akiknek az alapítvány nyújt széles körű támogatást, hogy többnyire hátrányos helyzetük ellenére jól felkészült, versenyképes szakemberekké, és nem utolsósorban a cigány fiatalok tanulni vágyásának, felfelé törekvésének vonzó képviselőivé váljanak.

A Romaversitas létrehozásának gondolata a Roma Polgárjogi Alapítvány élén álló Horváth Aladár és Kóczé Angéla nevéhez fűződik. Az elképzelést kettős cél motíválta: részint az, hogy hozzásegítsék a roma fiatalokat magas színvonalú képzettség megszerzéséhez, részint ahhoz, hogy ők legyenek azok, akik elkötelezettek a cigányság ügye mellett.

Az alapítvány kezdeteiről és jelenlegi működésének módjáról, körülményeiről Havas Gábor szociológussal, a Romaversitas oktatási igazgatójával beszélgetek.

H. G.: Amikor az alapítvány gondolata felmerült, már működött Pécsen a Gandhi gimnázium, amelyre, mint tanulmánygyó, tanulóhoz kedvet érző diákokat kibocsátó intézményre bizonyos fokig építeni lehetett. Akkor még élt Bogdán János, a gimnázium legendáshírű alapító igazgatója.

Ugyancsak Pécsen nyári egyetem is működött, amelyen különböző előképzettségű, különböző helyekről érkező, érdeklődő roma fiatalok vettek részt.

Az első két év: 1996–98, jelentette az átmenetet, a felkészülést. A tulajdonképpeni program az 1998–99-es tanévben indult. Akkor még a Roma Polgárjogi Alapítvány égisze alatt, Mendi Rózsa gyógypedagógus, pszichológus vezetésével.

Mindjárt az első évben meghirdettük a felvételt különböző romaszervezetekben, az Amaro Drom romaújságban, napilapokban. Később minden felsőoktatási intézményhez is eljuttattuk a felvételi pályázatot. Ezek között voltak olyanok, amelyek készségesen együttműködtek, de olyanok is, amelyek nem.

A Romaversitast kezdettől segítette egy, a programmal rokonszenvező egyetemi oktatókból álló tanács, tagjai közt van Erdélyi Ágnes, a Láthatatlan Kollégium korábbi vezetője. Maga a Romaversitas is az, hiszen nincs szó valóságos, fizikai értelemben vett kollégiumról, hanem a tanulás lehetőségeinek és feltételeinek megteremtéséről.

Ma már egyébként a programot az önállósult Romaversitas Alapítvány működteti, a saját szerény apparátusával.

– *Hogyan választják ki a támogatásra érdemes hallgatókat? Kik ők, milyen*

feltételeknek kell megfelelniük? Milyen az a szociokulturális háttér, amelyből érkeznek?

– Alapfeltétel, hogy a jelentkező az első évet főiskolán vagy egyetemen sikeresen befejezze. Ambíció, szorgalom, pozitív személyiségjegyek alapján választjuk ki őket. Továbbá valamilyen romaszervezet ajánlása alapján. A merítés, a kiválasztás lehetősége egyre inkább bővül. A Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, rövidített nevén a MACIKA, ezt megelőzően a Soros Alapítvány minden roma főiskolai, illetve egyetemi hallgatót támogat. Létszámuk évről évre növekszik.

Lerövidülnek a vargabetűk

Az első időkben a jelentkezők többsége idősebb volt az évfolyamtársai átlagánál. Jókora vargabetűket tettek meg, míg eljutottak a felsőoktatásig. Általános iskola után többnyire szakmunkásiskolát végeztek, ezután célozták meg a gimnáziumot. Akadnak köztük olyanok, akik már családosak.

Az utóbbi években az oktatás alsóbb szintjeit érintő támogatási rendszereknek köszönhetően ezek a vargabetűk lerövidülnek vagy megszűnnek. A jelentkezők jól felkészültek, és korukat tekintve is egyre kevésbé különböznek az évfolyamukon tanuló többi hallgatótól. Idén 44-en pályáztak a Romaversitas támogatására, köztük huszonöt olyan jelölt volt, akit boldogan felvettünk volna, de a keretek szűkössége miatt csak tizenegy új hallgató felvételére volt lehetőségünk.

Érdekes módon változik a hallgatók által választott szakirány.

Kezdetben a roma diákok főként a szocio-szakokra igyekeztek (szociális munkás, szociálpolitikus, szociológus) részben azért, mert ezekből a szakokból évek óta tart előkészítőket leendő roma hallgatóknak a Kurt Lewin alapítvány, részben, mert a saját egzisztenciális problémáikra itt kerestek választ. A másik, tipikusnak nevezhető irány a pedagógia, ami az iskolai diszkrimináció ismeretében nagyon is méltányolható törekvés.

Ma azonban ennél jóval színesebb a paletta. Roma hallgatókat képeznek a Kodolányi főiskolán, a Roma Sajtó Központ újságíró gyakornokai többféle kommunikációs szakon tanulnak. Az első generáció tagjainak írásai már rendszeresen megjelennek a Népszabadságban, az És-ben, de más sajtóorgánumban is.

Ugyancsak többféle, televíziós, dokumentumfilmes szakmában nyújt képzést a Fekete Doboz. Az ő volt növendékeik szerkesztik az MTV Provokátor című műsorát. És mivel egyre csökken a hagyományos cigányzene iránti igény, a zenész családok már jó ideje a Zeneakadémiára irányítják a gyerekeiket.

A Romaversitas jelenlegi ösztöndíjasai is sokféle szakon tanulnak: van köztük grafika-vizuális kommunikáció szakos, faszobrász-restaurátor, agrár-gépészmérnök, kémia-biológia, valamint német-angol nyelvszakos.

A hallgatók egy része abból a roma középosztályból származik, amely az elmúlt évtizedben alakult ki. Az idetartozók többsége vállalkozó, aki a társadalmi mobilitásban valameddig eljutott a rendszerváltozás előtt.

Felmérések szerint ez a stabil középosztálynak nevezhető réteg a roma népesség 13 százaléka. Ők erősen ambicionálják, hogy a gyerekeik tanuljanak.

A többség azonban nagyon alulról jön, a szülők vagy munkanélküliek, vagy rokkantnyugdíjasok, akik elvárják, hogy a gyerekeik támogassák őket.

Mi szerettünk volna az ösztöndíjasainknak gondtalan tanulóéveket biztosítani, a MACIKA támogatását kiegészítve azzal a mintegy havi harmincezer forinttal, amit tőlünk kapnak, pontosabban a legfőbb támogatóunktól, az Open Society Institute-től (Nyílt Társadalom Intézet) és egyéb szervezetektől. De ez a szándékunk a családok szegénysége miatt nem valósult meg: a hallgatók nagy része a tanulás mellett dolgozni kényszerül.

A közvetlen anyagi támogatáson kívül az alapítvány egyéb segítséget is nyújt. Egyik az ún. tutori képzés. Minden hallgató választ magának a főiskolai-egyetemi oktatók közül valakit, aki vele közvetlen kapcsolatban áll, akihez szakmai kérdésekben fordulhat, akár, ha többet kíván teljesíteni, akár ha csak annyit, mint amennyi az alapkövetelmény. A tutort természetesen honorálja az alapítvány.

Segítünk a nyelvtanulásban is. Ez a roma hallgatók számára az egyik legnagyobb probléma, ők a felsőoktatásba többnyire nulla nyelvtudással érkeznek, és félelmekkel, görcsökkel, hogy nem is fognak megtanulni. Személyre szabott módszerekkel igyekszünk oldani a görcsöket, és eljuttatni a hallgatókat, hogy tudjanak angolul kommunikálni.

Segítséget nyújtunk abban is, hogy elsajátítsák a számítástechnikai alapismereteket.

Ezeken kívül működik szabadegyetem, szorgalmi időben kéthetenként, műveltséggyarapító programokkal, romákra vonatkozó társadalmi ismeretekkel.

Abban, hogy romaügyekben mennyire válnak érdekeltté, hogy mennyire hagyják magukat provokálni, a társaság megosztott: ezekkel kapcsolatban a reakciók két típusát figyelhettük meg. Az egyik szerint ők elég komoly teljesítményt nyújtanak azzal, hogy értelmiségivé válnak. Ami ezen kívül van, azzal hagyjuk őket békén. A másik fajta reakció: az érzelmi elköteleződés. A kettő közti arány körülbelül ötven-ötven százalék.

Ugyanez az ösztöndíjban részesülők közt a nemekre vonatkozó arány is.

Nem mertem nagyot álmodni

Lakatos Izabella, a Wesley János Lelkészképző Főiskola általános szociális munkás szakának IV. éves hallgatója. A Romaversitas-ra az első év abszolválása után jelentkezett, 2001-ben.

Iza 24 éves. Erdőkerteren él a szüleivel, édesanyjával és a nem roma nevelőapjával. Édesanyja takarítónő egy közeli általános iskolában. Nevelőapja kőművesként dolgozik.

Ami a körülményeiket illeti, Iza úgy fogalmaz: többjük van, mint

amennyi a legtöbb roma családban, de kevesebb, mint az átlagos magyarban. Nem jó minőségű a kétszobás ház, amelyben laknak. Az egyik szoba a szülőké, a másik az övé. De van automata mosógépük, Izának mobil telefonja, számítógépe, internet hozzáféréssel, tehát e-mail címmel.

Gyökerei Vácegresre nyúlnak, ott telt a gyerekkora. Többgenerációs családban élt, anyai nagyszülőkkel, nagynénikkel, nagybácsikkal, unokatestvérekkel.

– Nagyon szerettem, jó volt gyerekek lenni a nagycsaládban. Én egyke vagyok, de az unokatestvéreim mintha testvéreim lettek volna. Ma már azonban nem szeretnék úgy élni. Individualista lettem.

– Kinek, vagy minek köszönhető, hogy tanult, és tanulhatott? Érte-e valamilyen hátrány, megkülönböztetés az iskolában?

– Kinek köszönhető? Talán a nagyszüleimnek. Nem mondták ki, de valahogy természetesnek tartották, hogy az Izának tanulnia kell. De az anyuban is benne volt a szándék. Olyasmikre emlékszem, hogy este tízenegyig gyakoroltam vele leírni az S betűt. Anyu nagyon igyekezett önállóvá nevelni. Másodiktól magamtól keltem, egyedül pakoltam. Közel volt az iskola. Az alsó tagozatot ott jártam, Vácegresen. A felsőt Galgamácsán. Ott elég sokszor lecigányoztak a parasztyerekek, de ezt nem vettem a szívemre, mert egymást meg lekurvanyázták. Vácegresen a tanítók kedveltek bennünket. A diszkrimináció teljes megnyilvánulását a felső tagozatban tapasztaltam meg. Az osztályt ötödiktől kezdve a magyar irodalom, nyelvtan és matematika jegyek alapján kettéosztották, és ezeket a tárgyakat a csoportoknak külön is tartották. Volt A és B csoport. A B csoportban csak cigányok voltak és váckisújfalusi, vagyis peremkerületi, peremhelyzetű gyerekek. Galgamácsai egy sem. Nekem már hetedik–nyolcadik osztályban nagyon jók voltak az irodalom és nyelvtan eredményeim. A matek továbbra sem ment. De az irodalom és nyelvtan igen. Mégsem kerülhettem át az A csoportba.

A sors fintora, hogy abból az osztályból minden cigány elvégzett valamilyen iskolát, hárman érettségiztünk. Az egész 36-os létszámú osztályból pedig mindössze hárman kerültek egyetemre, köztük egyedüli romaként Lakatos Izabella. Vagyis én.

Számomra ez elégtétel, de ezt nem szívesen mondom ki. És talán nem is volt diszkrimináció, amit én annak hittem. Nyolcadik második felében már nem is akartam az A csoportba kerülni. Úgy éreztem, hogy tényleg megérdemelném, de a dolog már nem fontos annyira.

– Milyen tapasztalatokat szerzett középiskolásként?

– A szüleim az újpesti Kanizsai Dorottya egészségügyi szakközépiskolába írtak be.

Ha volt rossz döntése az anyukámnak, akkor ez az volt. A roma szülők többsége úgy gondolkozik, hogy a gyerekek legyen egy szakma a kezében. Én rajongtam a történelemért, irodalomért, nyelvtanért, de az anatómiára, ápolástanra kellett koncentrálnom, hogy ne bukjak meg.

Viszont nagyon szerettem odajárni. Csodálatos tanáraink voltak. A legtöbbet az osztályfőnöknőnek köszönhetek, aki magyart és történelmet tanított, és megtalálta a módját, hogy erősítse az önbizalmamat. Ott nem volt diszkrimináció. Kivételt képezett az a tanárnő, aki nem szeretett, aki rendszeresen megjegyzéseket tett rám, egy alkalommal pedig, amikor el-

késtem az órájáról, kedvesen debilnek és idiótának nevezett, az orra alatt pedig félhangosan le cigányozott. Ezt elmeséltem az osztályfőnöknek, aki nyilván figyelmeztette az illetőt. A tanárnő ezek után egy dislexiás lányt szemelt ki magának. Történt mindez tavasszal, a következő év elején ez a tanárnő már nem tanított az iskolánkban.

Különben én olyan típusú ember vagyok, hogy ha engem a származásom miatt ér valami bántás, akkor sem arra gondolok, freudilag sem, hogy ez a cigányságom miatt van, inkább arra, hogy nem kedvel az a valaki, nem vagyok neki szimpatikus.

A szakközépben bent maradtam még ötödéven, névleg egészségügyi operátornak készültem, de nem jártam be. Végig történelmet és irodalmat tanultam.

Három helyre adtam be a jelentkezési lapot. Az ELTE jogi karára, itt öt ponttal maradtam le a felvételi határtól, de nem bántam, mert nem lett volna belőlem jó jogász. A második hely az ELTE tanárképző főiskola. Ott meg nem mentem el a szóbelire, mert az írásbelim jól sikerült, és megijedtem, hogy a végén még felvesznek, pedig nem akartam tanár lenni. A Wesley volt a harmadik, amit megjelöltem, és ide rögtön fel is vettek. Ez elég érdekesen alakult, fogalmam sem volt ugyanis, hogy mi a szociális munka. Diákmunkán dolgoztam egy idősek otthonában, a főnököm a Wesley-re járt, és ő javasolta, hogy jelentkezsem oda, biztosan nekem is megfelelő lesz. Ha mertem volna nagyot álmodni, akkor az ELTE szociálpolitikai szakára jelentkezem, biztos, hogy fölvettek volna. Azért nem késtem le még semmiről. Járok Miskolcra szociológiára, most ugyan halasztok az államvizsga miatt. És óriási intenzitással tanulok angolul, de bénán. Nyolc évig tanultam a németet, de most mégis előbb angolból kell a középfokú nyelvvizsgát letennem. Utána majd ráhajtok a németre és a spanyolra.

– *Ha megkérdezném, hogy érzi magát Lakatos Izabella a saját bőrében, mit válaszolna? Továbbá érdekelne, hogy mit tart a maga számára fontosnak, és hogyan képzei el a jövőt.*

– Az elmúlt huszonhárom évben jól éreztem magam a bőrömben. Most azért nem, amiért minden végzős hallgató bizonytalanságban van: mindjárt vége a kollégiumnak, a főiskolának, már írni kellene a szakdolgozatot, készülni az államvizsgára. Munkahelyet keresni, olyan állást, amiből eltartom magam, és segíteni tudom a szüleimet. Eddig éltem a főiskolások-egyetemisták szabad életét. Ehhez a Romaversitas nyújtotta a legnagyobb segítséget, erkölcsileg és anyagilag. Nagyon erős bázist jelent az életemben. Hihetetlenül sokat számít maga az a tudat, hogy tartozom valahová, hogy az alapítványhoz bármikor segítségért fordulhatok, hogy nem vagyok egyedül, hozzám hasonló emberek tartoznak ide, akiknek hasonlóak a problémáik.

A főiskolán is példászerűen bánnak a kisebbségekkel. Vannak köztünk fogyatékosok is, de ez semmiféle gondot nem jelent. Majdnem utopisztikusak a körülmények.

Ami számomra a Romaversitas mellett még igazán fontos: az SzDSz Új Generáció, az a liberális fiatal nemzedék, amelyik együtt gondolkodik, együtt politizál.

Ami a jövőt illeti, én más generáció, más világ vagyok, mint a tradi-

cionális családban élő cigánylányok. A házaseletet úgy képzelem el, hogy a majdani férjemmel egyenlő partnerek leszünk. Az anyagiak előteremtésében, háztartásban, gyereknevelésben közösen veszünk majd részt. De egyelőre még szingli vagyok, még nem tartok itt. Mindenesetre úgy gondolom, hogy értelmiségiként el fogom tudni tartani magam, és segíteni tudom a szüleimet.

Háromféle ember...?

Náni József húsz éves, másodéves gazdasági agrármérnök szakos hallgató a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen.

Encsen lakik. Mondtam, hogy jártam ott, ő rögtön hozzáteszi, hogy sokan hallottak róla, mert az egy hátrányos helyzetű település. Sok a munkanélküli.

Ők eredetileg nem is Encsen, hanem Abaujveveseren voltak óshonosok.

A család négytagú, van egy öccse, aki értelmi fogyatékos és mozgáskorlátozott. Az édesapja eredetileg ács-állványozó szakmunkás, de zenészként, dobosként és énekesként is működött, a család vándorolt a zenekarral. Az öccse születésekor telepedtek le. Ma már az apa csak hét végén és ünnepi alkalmakkor játszik, állandó munkaviszonya van a helyi önkormányzatnál, ahol gépkézelőként áll alkalmazásban. Az édesanyja betanított varrónő, de az öccse mellett otthon kellett maradnia.

Jóska azt mondja, hogy a családban az öccse nem okoz problémát. Tud járni, egyedül öltözni, beszélni, enni, nagyon közvetlen, az emberekkel könnyen barátkozik, a környezetükben is megszokták, kedvelik, csak az értelmi képességei olyanok, mint egy kisgyereké.

A szülei próbálták megtudni, hogy mi a fogyatékos oka, mert káros szenvedélye egyiküknek sincs, nem dohányoznak, nem fogyasztanak alkoholt, még kávé sem, a családban sem fordult elő hasonló eset – de nem sikerült nyomára jutni.

A család anyagi helyzetét, körülményeit Jóska szerint javuló tendencia jellemzi.

A szülei normál körülményeket biztosítanak.

A szavaiból az derül ki, hogy ami igazán gondot jelent, az a lakás. Belekezdtek egy ház építésébe, de nem tudták befejezni. Eladták félkész állapotban, most a nagyapja házában laknak és azt tervezik, hogy a nagyapja telkén építenek egy kisebbet.

A tanulásról:

– Ezzel soha nem volt gondom. Az alapoknál anyám segített, de az igény bennem volt, óvodás korom óta. Mindig én voltam a legmagasabb, a legügyesebb, én rajzoltam a legjobban, én tanultam meg leghamarabb a verseket. Bennem volt, hogy ki kell tűnnöm. Az általános iskola után természetes volt, hogy középiskolában tanulok tovább. Encsen van gimnázium és közgazdasági szakközépiskola, én az utóbbiba jártam. Érettségi után pedig jelentkeztem egyetemre, első helyen Miskolcra, második helyen Gödöllőre, értelemszerűen, az előképzettségem miatt a gazdasági

agrármérnökre, oda vettek föl. A tanulmányi eredményem eddig még minden félévben fölötte volt az évfolyamátagnak.

– *Hogyan él Náni József, ösztöndíjas egyetemista?*

– Kollégiumban lakom. Az első évben négyen voltunk egy szobában, most hárman vagyunk, ugyanakkora alapterületen. Könyvtárban szoktam tanulni, mert ott csend van és nyugalom. Nem étkezem a menzán, mert drága. A kollégiumnak van egy nagy közös konyhája, én vásárlók, főzök magamnak, többnyire mirelitből, félkész ételekből. Mosogatok is persze. Otthon ilyesmire nincs gondom, az édesanyám ellát. Az egyetemi élethez hozzátartozik a sport. Egy falusi gyerek, mint én, focizik. Az megy most is, esténként focimeccseket rendezünk, ezenkívül járok konditerembe, teniszezem, pingpongozom.

A szakmán kívül nagyon érdekel a természet. A tévében ilyen műsorokat nézek, természettel foglalkozó dokumentumfilmeket. És ha csak tehetem, hét végén utazom, megyek haza a szüleimhez.

– *Személy szerint szembekerült-e megkülönböztetéssel? Érezte-e, hogy romaként másképp néznek N. J.-re, mint valakire, aki nem roma?*

– Középiskolában, az osztályban egyedül voltam cigány. Nyílt konfliktusom nem volt, sem ott, sem másutt. Úgy gondolom, hogy eleinte az osztálytársaimban volt előítélet. Velem szemben ez később megszűnt. Tulajdonképpen mindenütt, ahol megfordultam, mintha háromféle embert tartának nyilván: vannak a cigányok, a nem cigányok, és vagyok én. Mint aki ugyan cigány, de mégsem olyan, mint amilyennek tartják a romákat a többségiek. Ha meg is van a kötelező tisztelet, az emberek tudatalattijában ott él a meggyőződés, hogy a cigány nem egyenértékű a nem cigánnyal.

Az egyetemen szabad tere van a kapcsolatteremtésnek. Az, hogy hogyan kezelnek egy romát, az személyfüggő. Mindkét félen múlik. Úgy gondolom, hogy nekem korábban azért nem voltak konfliktusaim, mert ismerős közegben éltem, mert megalapozottak voltak a kapcsolataim. Az egyetemen több időre volt szükség, hogy ezek a kapcsolatok megalapozódjanak. De végül is azokat, akik nem kezelnek engem a belső értéimnek megfelelően, akikben belecsontosodtak az előítéletek, azokat elkerülöm.

Egyáltalán: kerülöm a kellemetlen helyzeteket. A lányokkal kapcsolatban is. Nem ért részükről visszautasítás, mert az előzményekből kiderül, hogy mire és hogyan vannak beprogramozva.

– *Segít-e a Romaversitas ebben a kisebbségi-többségi viszonyrendszerben eligazodni?*

– A Romaversitas konkrét célra jött létre, konkrét programmal. Abban mindenképp segít, hogy felkészültek legyünk. Ez az egész roma-nem roma viszony nagyon bonyolult, nagyon messzire nyúlnak a gyökerei. Lassan alakul bennem az a vélemény, hogy egyszer talán majd tisztán fogok látni, de most még nem tartok itt. Abban viszont erősen bízom, hogy olyan helyzetbe kerülök, a megjelenésem, a verbális kommunikációm folytán, hogy elfogadnak, nemcsak a barátaim, hanem másutt is, mások is, széles körben.

*

CIVIL VILÁG

Ma a Romaversitasnak összesen 34 ösztöndíjasa van. Noha, mint ahogy Havas Gábor említette, csak ebben az évben felvehettek volna a tizenegy ténylegesen felvételt nyert hallgató helyett huszonöt olyan fiút és lányt, aki azt tehetsége, felkészültsége révén megérdemelte volna.

Pedig ha van értelmes, az egyén és a társadalom számára egyaránt bőségesen megtérülő befektetés, akkor ez az.

Tudjuk, az előítéletek nagyon szívósak. Ahhoz, hogy a cigány értelmiség képes legyen ezeket megingatni, hosszú idő kell, kölcsönös tanulási folyamat. Mindenekelőtt azonban az, hogy olyan kritikus tömeget képviseljenek, amely csak a jelenleginél nagyobb ütemben folyó képzés révén érhető el.

BORSOS TERÉZIA

Néhány észrevétel Gáthy Vera: *Jelnyelvi tolmácsok* című cikkéhez

Nagy érdeklődéssel olvastam a cikket. Valóban elgondolkodtató az Alapítvány kudarca, hogy nagylelkű ajánlatukat a megkeresett felsőoktatási intézmények válasza sem méltatták. Minden okom megvan arra, hogy én is elgondolkodjak, és észrevételeimet az *Esély* olvasói elé tárjam, elsősorban azért, mert magam is orvos vagyok, másodsorban, mert tizenhét éves korom óta gyengén hallok, harmadsorban mert a jelnyelvet én sem tanultam meg, és nem is áll szándékomban, mert siketen is az anyanyelvemen szeretnék érvényesülni.

1. Mire alapozza a Férfiak és Nők Egyenlő Esélyéért Alapítvány a jelnyelv oktatásának szükségességét a felsőoktatási intézményekben?

„Bizonyos tapasztalatokból tudjuk, hogy...” alapon megállapították, hogy „öt-hatszáz ezer” siket és „gyengénhalló” az orvosi kezelések során kiszolgáltatott, ezért a majdani orvosoknak és szociális munkásoknak szükséges lenne alapfokon megtanulni a jelnyelvet, hogy a hozzájuk forduló halláskárosultak gondjain emberi módon tudjanak enyhíteni.

2. Mire alapozom én magam az Alapítványétól eltérő véleményemet?

Harminc éve praktizálok fogorvosként, ez idő alatt egyszer sem kerültem olyan helyzetbe, hogy szükségem lett volna a jelnyelvre. Halló emberek közt élek. Mint minden nyelvet, a jelnyelvet is el lehet felejtetni, ha az embernek nincs lehetősége használni azt. Úgy vélem, hogy a jelnyelvet ott kell tanítani, ahol konkrétan szükség van arra. Ahol a helyzet megkívánja. Tiszta lelkiismerettel állítom, hogy képes vagyok toleranciát, empátiát tanúsítani sorstársaim iránt, és képes vagyok emberségesen ellátni őket, ha panaszaikkal hozzám fordulnak, mert ismerem a hallássérültek kommunikációjának alternatív lehetőségeit, és *nem hiszem azt, hogy a jelnyelv az egyedüli üdvözítő megoldás.*

3. Milyen az emberséges bánásmód?

A hallássérültekkel való emberséges bánásmód szerintem abszolút személytől, helyzettől és értelmezéstől függő kérdés. Gáthy Vera egyféleképpen képzelem el, én másféleképpen. Ami neki a „gyengén hallók” szempontjából is humánus, az az én szemszögemből nézve kicsit sem az. Jogállamban mindkettőnk elképzelésének helyet kellene kapnia az ésszerűség határain belül, kiegyensúlyozottan, egyiké sem a másik rovására.

4. Mire emlékeztet az Alapítvány ajánlata?

Az Alapítvány elképzelése, hogy hallókat tanítson jelnyelvre, egy Amerikából kiinduló divatos és terebélyesedő mozgalomra emlékeztet, amely a jelnyelvet anyanyelvüknek tekintő siketek iránti korlátlan szolidaritást tűzte zászlajára, és elhatárolódik az olyan siketektől, akik úgy döntöttek, hogy a hallók közt kívánnak élni, és a hallók nyelvén akarnak kommunikálni. E mozgalom hívei számára „a siketség csodálatos”. A *Siketek Nemzeti Egyesületének* képviselői szerint az ember örüljön annak, ha nem hall, vagy ha gyermekei siketek, mert az ilyen ember szerencsésnek mondhatja magát, hogy eme kiváltságos kisebbséghez tartozik.

Nem olyan régen nálunk is nagy visszhangra talált a sajtóban egy amerikai siket házaspár esete, akik kitörő örömmel fogadták a hírt, hogy álmuk valóra vált, gyermekük siketen született. A siketkultúra néhány prominens tagja odáig ment, hogy a „hallóideg elleni elektronikus támadásnak” minősítette a cochleáris-implantátumokat. Az irakiak kuwaiti bevonulásához hasonlították ezt az orvosi beavatkozást. Szerintük ezek a műtétek ugyanolyanok, mintha azért ütlelnének egy vakot, hogy lássa a csillagokat. (Ez a *BAD Broadcaster* 1991. januári számának 3. oldalán jelent meg.) (Forrás: Bonnie Poitras Tucker: *A csend hangjai* című könyve.)

A fentiekhez hasonló megjegyzéseket olvastam a SINOSZ honlapjának fórumán is: „számomra a hang másodlagos”, „ott díszeleg a chip a fején, és nem ér vele semmit”. Nem is titkolták az így nyilatkozók, hogy sajnálják, vagy nevetnek azokon, akik tudnak jelezni, és mégis erőlködnek a beszéddel. Fejlődünk. Sajnos.

5. Mi állhat a megszólított felsőoktatási intézmények udvariatlanságának hátterében?

Nem mindenkinek szimpatikus a siketkultúra egoizmusa és gátlástalansága. Elképzelhető, hogy a felsőoktatási intézmények sem rokonszenveznek ezzel a divatossá vált siketmozgalommal. Hiába csomagolja az Alapítvány jelnyelvet siket skatulyába a „gyengén-hallókat” is hogy „öt-hatszáz ezer” legyen a jelnyelvet igénylők száma, a szakemberek tisztában vannak azzal, hogy valójában csak néhány tízezerről van szó. Tudják továbbá, hogy a nagyothallók többségének nem kell a jelnyelv, és hogy a siketek sem mind akarnak jelezni. Közülük sokan beszélnek, szájról olvasnak, írnak, olvasnak, hiszen a hallássérült nem szellemi fogyatékos. Aki mégis az, vagy esetleg anyagi okok miatt nem adatott meg számára a beszédtanulás lehetősége, vagy éppen megcsapta az említett siketirányzat füstje, van rá lehetőség, hogy igénybe vegye jeltolmácsok szolgáltatásait.

6. Miért tartom az Alapítvány céljait irreálisnak és megvalósíthatatlannak?

Belülről ismerve a magyar egészségügy helyzetét, merem állítani, hogy nagyobb a valószínűsége annak, hogy az Alapítvány költségén jelnyelvet tanuló orvostanhallgató Norvégiában fog praktizálni, mint annak, hogy magyar jelelő sikettel fog találkozni. Kerülhet olyan körzetbe is, mint például én, hogy harminc év alatt nincs egyetlen esete sem. Másodsorban, ismerve azt a követelményrendszert, amelynek egy orvostanhallgató

eleget tesz, majd később orvosként folyamatosan eleget kell tennie, az a véleményem, hogy ennél sokkal nagyobb fajsúlyú dolgokkal kell foglalkoznia, különben lemarad. *Ő is csak ember, nem humánus tőle többet várni, mint mástól, vagy mint amire képes.*

Harmadsorban úgy vélem, hogy a felsőoktatási intézmények lelkiismeretük szerint maguk is gondoskodnak arról, hogy olyan szakembereket adjanak a társadalomnak, akik képesek emberséges magatartást tanúsítani a fogyatékosokkal szemben.

Saját tapasztalatomból tudom, hogy a hallássérült nem csak az orvosi rendelőkben és a szociális intézményekben kiszolgáltató, hanem a polgármesteri hivatalokban, a postán, a biztosítónál, a közlekedésben, a rendőrségen, a munkahelyeken stb. A siket és nagyothalló nem feltétlenül beteges, és nem feltétlenül nyomorult. Lehet makkegészséges, aki orvoshoz is ritkán jár, de ha például ártatlanul ül a rendőrségen, vagy a vádlottak padján, és nem ért semmit abból, ami körülötte zajlik, ugyanúgy szenvedhet a kiszolgáltatótságtól, mint a gyomorbeteg a rendelőben. Ilyen alapon tanuljon meg a rendőr is, a bíró is, az ügyvéd is, a polgármester is, a jegyző is alapfokon jelelni? Miért csak az egészségügyi és szociális dolgozók?

Szerintem ajánlatra a hallók nem fognak megtanulni jelelni. Nem azért, mert mindenki embertelen és gonosz. Egyszerűen csak azért, mert a valós világ nem így működik.

7. Hogyan érhetné el az Alapítvány ugyanazt másképp?

Ha az Alapítvány valamilyen okból csak a jelnyelvet előnyben részesítő hallássérültek csoportját akarja támogatni, mert esetleg elkötelezett híve a siketkultúrának, szerintem célravezetőbb lenne, ha nem a felsőoktatási intézményeknél kopogtatna, hanem megkeresne néhány budapesti rendelőintézetet vagy kórházat. Nem ajánlatot adna, hanem szívességet kérne. Ez nagy különbség. A szavak nyithatnak ablakot, de építhetnek falat. Íme, az ajánlat falat épített. A kérelem nyithat ablakot. Tehát, szívességet kérne az intézményektől a jelelő siketek érdekében. Valóban humánus cél az ő szempontjukból, de csakis az övékéből. Ez vitathatatlan. Kérni, kérelemnek nyomtatékot adni csakis pontosított adatokkal, túlzások nélkül lehet, mert szakemberek előtt kilóg a lóláb. Nagy valószínűséggel valamelyik intézmény vállalná, hogy dolgozói közül tíz-húsz személyt tanítat. Néhány hónap múlva már létezne Budapesten X utca a+1 szám alatt egy rendelőintézet, ahol a jelelő siketeket már a portás jelnyelven tájékoztatná. Lenne jelelni tudó személy a belgyógyászatban, a sebészetben, a laboratóriumban, a szemészetben, a nőgyógyászatban, az urológián stb. Lenne egy konkrét lehetőség a budapesti jelelő siketeknek, sőt vidékről is oda utaznának, hiszen az állam ötven százalékos utazási kedvezményt biztosít számukra.

Elképzelem továbbá, hogy az említett jó szándékú Alapítvány tervbe venné később ugyanezt Debrecenben, majd Miskolcon, Szegeden, Pécsen, Székesfehérváron stb. Tíz év múlva az ország tíz nagy városában meg lenne oldva a tervezett humánus orvosi ellátás jelnyelvi kommunikációval. *Ezt a formát reális és kézzel fogható célnak, a módját járható útnak tekintem.*

8. Milyen irányban halad a magyar egészségügy (audiológia)? Kommentár nélkül.

Neves szaktekintélyünk, Dr. Götze Árpád szavaival élek, aki Muzsay Andrásnak, a *Hallássérültek* újság riporterének az alábbiakat nyilatkozta:

„Az orvostudományban ma gyönyörű eredmények vannak. Először magam sem hittem, de a tapasztalatok meggyőztek pl. arról, hogy az amerikai Griffith módszerével, ha egy nem teljesen siket, legalább 20 százalékos hallással rendelkező csecsemőt időben, azaz kb. 8 hónapos kora előtt ellátnak fül mögötti sztereó hallókészülékekkel, akkor mintegy fél év alatt kialakul a hallóideg-pályája, és a gyerek hibátlanul fog hallani. Százötven halláskárosodott gyermekből száz lett így halló. ... Sajnos az is előfordul, hogy a gyereket a saját siket családja ellenében, tőlük kell „megvédeni”, mert akad, aki kivieszi a gyerek füléből a hallókészüléket, mondván, hogy otthon úgyis könnyebb jelelniük.”

A „Mit tart a professzor úr a cochleáris implantációról?” – kérdésre az alábbiakat válaszolta:

„Jó módszer azoknál, akiknek hallása készülékkel nem javítható. De becsületesen kell elvégezni a műtétet, már csak azért is, mert egy ilyen szerkesztő mintegy másfélmillió forintba kerül, és annak is megvan a maga veszélye, hogy nem tökéletesen végzik el a beültetést.”

9. Milyen irányban halad a magyar hallássérült-oktatás (szurdopedagógia)? Kommentár nélkül.

Idézek a *„Bevezetés a hallássérültek pedagógiájába”* című könyvből: *„Osztjuk a számos nemzetközi fórumon elhangzott jogos igényt, amikor kijelentjük, hogy a korai fejlesztést mindenképpen az auditív-orális úton kell elindítani. Súlyos hibának tartjuk, ha ebben a korban gátoljuk a hallásfejlesztést a túl korán alkalmazott manuális eszközökkel. Ezek csakis kellő időtartamú megfigyelés, megfelelő pedagógiai tapasztalatok birtokában, továbbá a gyermek speciális szükségleteihez igazított módon vehetők igénybe, és kizárólag abban az esetben, ha felelősséggel vállalható, hogy jobb eredménnyel kecsegtetnek.*

A kérdés bonyolultságát mutatja, hogy tudomásul kell venni, a jelek alkalmazása rivalizáló ingersorozatot jelent a szájról olvasási képesség „edzése” szempontjából, és a hallásnevelést is alapvetően gátolja. Az állandóan jelekre is támaszkodó személy erősen hozzászokik a mankót jelentő jelekhez, ezek nélkül sokkal nehezebben boldogul, mint a halló környezettel is kommunikáló, és a jelek segítségét gyakran igényben nem vevő hallássérült.

A jelnyelv kétségtelen előnye, hogy a beszélő figyelmét kevésbé terheli, és így egy, a siket személyek számára könnyebb kommunikációs lehetőséget kínál. Használata indokolt minden olyan helyzetben, amikor a hangos beszéd értelmezése kevésbé jó eredményekkel kecsegtet (pl. előadás egy teremben, ahol a távolság, a beszélő szájról olvasási képe, a mondanivaló bonyolultsága akadályokat jelenthet, vagy a már említett járulékos beszéd-nyelv tanulási zavart mutató gyermekek tanítása) és természetesen igény a súlyos fokú hallássérültek egymás közötti nyelvi érintkezése során.”

10. Milyen irányban halad az államilag finanszírozott kiemelten közhasznú érdekvédelmi szervezet, a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, a SINOSZ?

Elsődleges feladata az *„anyanyelvi tudatosság ébresztés a jelnyelv használó-*

iban". Bizonyítja ezt sajtóorgánuma, a *Hallássérültek*, és egész tevékenysége. Kizárja soraiból az ország hallássérültjeinek 64 százalékát, az enyhe és közepes fokú nagyothallókat, azt a kategóriát, ahol az érdekvédelem megelőzhetné a hallássérüléseket szinte törvényszerűen követő pszichoszociális problémák kialakulását, illetve súlyosbodását. Lobbizhatna, hogy az enyhén vagy közepesen nagyothalló ne veszítse el munkahelyét, illetve találjon helyzetének megfelelően újat. A súlyosan nagyothallókat befogadja ugyan, de problémáit összemossa a siketekével, nem veszi figyelembe annak sokrétűségét és a siketekétől merőben eltérő sajátos vonásait. Bagatellizálja a rehabilitáció jelentőségét, figyelmen kívül hagyja a jelelni nem tudó siketek sajátos igényeit. Csak jeltolmács hálózatot épít, írótolmács hálózatot nem, de gazdálkodik az összes hallássérültnek járó állami támogatásból. Jelenleg 20 jeltolmács áll a jelelni tudó siketek rendelkezésére, a többségi súlyosan nagyothallóknak és a jelelni nem tudó siketeknek egyetlen írótolmács sem. Esélyegyenlőség SINOSZ módra!

11. Mi lehet az oka az eltérő útiránynak?

Jellemző a magyar viszonyokra, hogy nagy a szakadék a gyógyítók és a gyógyítás feltételeit szervezők között; a szociális ellátást biztosítók és a szociális ellátás feltételeit szervezők között. Hiányzik a „kiegyenlítő szelep”, az állami és a szakmai kontroll az érdekvédelmi szervezetek fölött. Így válik lehetővé Magyarországon, hogy a jelnyelv elkötelezett hívei menedzselik a hallást. Olyan ez, mint amikor egy vak vezet öt gyengénlátót abba az irányba, amit lát. A sors iróniája. Magyar sajátosság. Látszik is a „haladáson”. (B.-A.-Z. megyei statisztika szerint az elmúlt három évben „különböző okok miatt” 174 fő vált meg a szervezettől. Többségük nagyothalló.)

12. Meghallják-e a jelelni nem tudó siketek és a nagyothallók panaszait Magyarországon?

Nem! A SINOSZ nem hallja. Az Egészségügyi és Szociális Minisztérium nem akarja hallani. (Pedig Erdélyi Tamás sorstársunk megtette a közelítő lépéseket.) Az audiológus szakma hallja ugyan, de hallgat.

13. A hallássérültek felelősségéről

„Vállald a felelősséget mindazért, amivel süketséged jár!” – írja a siket jogászprofesszornő, B.P. Tucker. Én is úgy vélem, hogy a hallássérültnek saját magának kell cipelnie keresztjét. Mindenekelőtt az ő, (ill. a szülők) felelőssége, hogy törekedjen leküzdeni a halláskárosodásából fakadó fizikai korlátokat, folyamatosan fejlessze kommunikációs készségét. Tanuljon meg beszélni, írni, olvasni. A felnőttként siketté ill. nagyothallóvá vált egyén törekedjen megőrizni beszédképességét, kihasználja a tudomány és technika fejlődésének számára előnyös eredményeit. Törekedjen teljes életre, nem csak azért, hogy hasznos tagja lehessen a társadalomnak, hanem azért is, mert ezzel növekedni fog önértékelése, önbecsülése.

Szerintem azok a hallássérültek, akikben valamilyen mértékben kialakult a mások gondjai iránti beleérző képesség, nem kívánnak túlzott előzékenységet a hallók részéről csak azért, mert őket bünteti a sors. Hang-

HOZZÁSZÓLÁS

súlyozom, hogy túlzott előzékenységről beszélek. Az irreális elvárások falakat építenek a hallók és nem hallók közt.

A hallássérült legyen informálva, legyen tisztában azzal, hogy mit kell kapnia, azaz mit követelhet, és mi az, amit csak kérhet a halló társadalomtól.

Ami jár, azt követelje. Amit csak kérhet, azt kérje, mert másképp nem kapja meg.

14. Az állam felelősségéről

Tudomásul kell venni, hogy a fogyatékos is ember, és helyet kell biztosítani számára a társadalomban. Ő nem tehet arról, hogy megfosztotta a sors a hangok érzékelésétől. A mai világ bonyolultsága közepette a halló embernek is próbatétel az élet, a hallássérültnek még inkább. Ahhoz, hogy egy hallássérült ne szoruljon állandó segélyre, hogy kezébe vehesse ill. tarthassa sorsának irányítását, bizonyos segítségre van szüksége. Az alapvető segítségnyújtás, a törődés szerintem állami feladat. Nézőpont kérdése, hogy mi humánusabb: a passzív segélyezés, vagy az aktív segítségnyújtás, azaz *a halláskárosult önmenedzselésének támogatása*. Szerintem ez utóbbi. Ráadásul gazdaságosabb is.

Nem tartom humánusnak sorsára hagyni a 16 éves hallássérült fiataalt, mint ahogy nem helyes az sem, hogy hallókészülék-illesztés után nincs lehetőség utógondozásra Magyarországon. Így akár fiókba is kerülhet a tb által kifizetett készülék, és marad a rokkantnyugdíjazás, vagy a segélyezés.

Magyarországon a passzív segítségnyújtás érvényesül, a rehabilitáció háttérbe szorul.

15. Egy ÁLOM. Hogyan értelmezem én magam a hallássérültekkel való humánus bánásmódot?

Ha figyelembe vesszük az érintettek korát, nemét, sajátos pszicho-szociális gondjait, hallássérülésének típusát és fokát, ahány eset annyiféle. El kellene fogadni, hogy nincs univerzális megoldás, a jelnyelv sem mindenható. Egyéni szükségletnek megfelelő segítségnyújtásról kellene gondoskodni.

Két új szakmáról, az *audioterapeutákról* és az *írótolmács hálózatról* álmodozok. Mint ahogy létezik családsegítő szolgálat, vagy jeltolmács hálózat, ugyanúgy létezhetnének az általam említettek is.

Az *írótolmács* a jeltolmács alternatívája. Elkíséri az írni-olvasni tudó siketeket, illetve nagyothallókat fontos időpontokra (pl. hivatalba, orvoshoz, gyűlésekre) itt egy notebook segítségével az elmondottakat szinkronban írja. Ezzel a siket vagy nagyothalló ember azonnal el tudja olvasni, mit mond a másik fél. Sőt, közvetlen nyelvi tolmácsolás is lehetséges, ha az írótolmács ismer idegen nyelvet. Nagyobb rendezvényeken, ahol több hallássérült van jelen, az írótolmács számítógépéhez egy projektort kapcsolnak, ami az elhangzottakat kivetíti a falra.

Az *audioterapeuta* feladata már komplexebb. Jelentőségének lényege és működésének módja talán érthetőbb lesz, ha konkrét példákon mutatom be. Nevezzük KT-nek azaz KATI-nak. Kati a város rendelőintézetének

közeliében dolgozik, egy egyszerű, de barátságos szobában. Berendezése mindössze egy íróasztal és 5–6 kényelmes szék.

Eszközei: számítógép mikrofonnal, hangszórókkal, projektor, vetítőképernyő, telefon és sok-sok szakmai anyagot tartalmazó CD, melyeket szakemberek állítottak össze hazai és külföldi tapasztalatok alapján.

Kati alapképesítése szociálpedagógus, vagy szociális munkás, de utána elvégzett egy kétféléves audioterapeutaképző tanfolyamot, amelyet a SINOSZ szervezett audiológus, akusztikus, szurdopedagógus, logopédus, pszichológus szakemberek közreműködésével. A SINOSZ a tanfolyam költségeit pályázaton nyerte az Egészségügyi és Szociális Minisztériumtól. Kati méltányos árat fizetett a továbbképzésért. Alapismeretet szerzett az említett szakágakból. Nem lett logopédus, de megtanulta a beszédhibák típusait, és ki tudja választani a korrekciónak megfelelő számítógépes programot. Nem lett audiológus, sem akusztikus, sem szurdopedagógus. Nincs joga felülbírálni azok munkáját, de alapismertetei ezen a téren elégségesek ahhoz, hogy észrevételezze a hallókészülék-illesztés eredményességét, és jelezze azt a szakemberek felé. Tehát nem ellenük, hanem mellettük, az ő munkájuknak kiegészítésére törekszik a hallássérült javára. Nem lett jeltolmács, de megtanult alapfokon jelezni. Andragógiai alapismereteket is szerzett, hiszen felnőttekkel dolgozik. Már tudja, hogy a tanár–diák fölrendelt-alárendelt viszony, módszerek itt nem alkalmazhatók. Kati tehát a hozzá forduló felnőtt hallássérültek segítő partnere.

Szolgáltatásai nem egészen ingyenesek, mert feladatát vállalkozásban végzi, de szerződéses viszonyban áll az állami biztosítóval, hiszen közhasznú feladatot lát el. Így a hozzá forduló hallássérültek csak térítési díjat fizetnek, vagy visszaigényelhetik a költségek valahány százalékát a biztosítótól rászorultság szerint.

Kati fogadószobája a rendelőintézet közelében van. Itt fogadja azokat a hallássérülteket, akik már túl vannak az orvosi kezeléseken, megkapták hallókészüléküket, de valamilyen okból mégis problémáik vannak. Siketekkel is foglalkozik, hiszen számos területen javítani tud helyzetükön. Az ő esetükben többnyire a nyelvápolás, szókincsgyarapítás, beszédfejlesztés áll a rehabilitációs programok középpontjában. Jelnyelvi alapismeretei segítik a siketekkel való kommunikációt. A számukra érthetetlen dolgokat jelnyelven magyarázza.

Lássunk mindössze két elképzelt példát (de többszáz ezer és valós lehetne) Kati eseteiből, ahol nyilvánvalóvá válik, hogy nem segít a jelnyelv, egész más megoldást kell találni az emberséges bánásmód jegyében:

a) *M. J. autóbaleset következményeként vált súlyosan nagyothallóvá, szinte siket. Kisebb-nagyobb rendszerességgel hallókészüléket visel, ami részben javít a hallásán, de nem annyit, hogy auditív úton megértse mások beszédét, állandóan a szájmozgásokra kell koncentrálnia. Egyébként sikeres vállalkozó, saját asztalosműhelye van halló alkalmazottakkal. Anyagi gondjai nincsenek, mégis boldogtalan. Halló korában szeretett utazni, társaságba járni. Állandó kudarcélmény kínozza, mert amióta nem hall, önkontroll hiányában beszéde megváltozott. Ha idegennel találkozik, már az első mondat után megkérdezi: „Ön nem magyar?” A felesége és gyermekei is sokszor visszakérdezik, már nehezebben értik a beszédét, és ő sem érti másokét.*

HOZZÁSZÓLÁS

Kati megértéssel hallgatta panaszait, hiszen nem először találkozik ilyen esettel. S. F., B. K., és Sz. T. páciensei hasonló okok miatt járnak a csütörtök délutáni csoportos foglalkozásokra. Világos, hogy M. J. esetében a szájról olvasási készséget kell fejleszteni, és a beszédén javítani. Javasolja M. J.-nek, látogasson el hozzájuk a legközelebbi csütörtökön. M. J. szívesen fogadta az ajánlatot, így megismert egy kedves nyugdíjas öregurat, egy középkorú tisztviselőt, aki éppen az ő biztosítójánál dolgozik, és egy barátságos autószerelőt.

M. J. nagyon szívesen járt a további foglalkozásokra, annál is inkább, hogy újonnan szerzett kedves ismerőseivel találkozhatott, akiknek körében nem kellett feszélyezve éreznie magát, hiszen ők is hasonló problémákkal küszködnek.

Nem sokat kellett fizetni a foglalkozásokért. Lényegesen kevesebbet, mint a hallókészülékekért, melyeket többnyire a fiókban tartott. Amióta Katihoz jár, többször elveszi, és több ideig viseli. Megérte a fáradságot, már a felesége is észlelte, hogy sokat javult a beszéde. Kezdte visszanyerni önbizalmát.

b) D. A. 28 éves tehetséges mérlegképes könyvelő. Nagyon jó munkahelye van egy magánvállalkozónál. Két évvel ezelőtt, valamilyen vírusos fertőzés után észrevette, hogy rosszul hallja a tévét, rosszul érti a telefonbeszélgetéseket, a férje is sokszor ingerülten rászólt, hogy figyelmetlen. Kiderült, hogy közepes fokú, idegi típusú hallássérülése van. Hallókészüléket javasoltak neki. D. A.-t lesújtotta a hír, de lelkierőt gyűjtött és megrendelte a készülékeket. Csalódottan tapasztalta, hogy a készülékkel jobban hall, de nem ért. „Mi az, hogy hallod, de nem érted?” – zsörtölődött vele a férj. „Inkább apuval játszom, Te úgy sem érted” – nyafogott a kislánya, ami végképp elkeserítette D. A.-t. A munkahelyén is sokasodtak a gondok, egyre jobban kellett figyelnie munkatársai és ügyfelei száját, hogy megértse beszédeiket. A főnök is türelmetlen, mert előfordult, hogy észre sem vette, hogy bejött a szobába és hozzászólt. Az ajtó ugyanis D. A. háta mögött van, és ha megáll valaki az íróasztala előtt, az arca árnyékba kerül, nem látni a szájmozgásokat. D. A. nem akarja elveszíteni munkahelyét, még a gondolattól is retteg, hogy 28 évesen rokkantnyugdíjas legyen. Anyagi szempontból sem engedheti meg magának. A legszörnyűbb, amitől a legjobban szenved, hogy a családon belül is egyre több a békétlenség hallássérülése miatt. Titkolja, hogy pszichológushoz jár, mert fél, hogy hülyének nézik.

Kati megértéssel hallgatta D. A. problémáit. Tudta, hogy itt már komplikáltabb esettel áll szemben, hiszen a pszicho-szociális problémák még a hallássérülésnél is súlyosabbak, és a páciens fiatal. Javasolja D. A.-nak, hogy vegyen részt egy kéthetes intenzív rehabilitációs programon, ahol találkozni fog 3–4 fiatal, hasonló problémákkal küszködő sorstársával. D. A. elfogadta az ajánlatot. Másodnaponként járt Katihoz, ahol jól érezte magát új barátai közt, ahol nem kellett titkolnia baját, hogy pszichológus segítségére szorult, hiszen társai is azt tették, mielőtt Katihoz jöttek volna.

A foglalkozásokat relaxációs gyakorlatokkal kezdték, majd koncentrációs gyakorlatokkal folytatták. Volt hallástréning, beszédértés tréning, telefontréning, irányhallást fejlesztő gyakorlatok, szájról olvasási gyakorlatok, testbeszéd, jelekkel kísért beszéd stb.

A legnagyobb siker az volt, hogy Kati a munkahelyét is megmentette számára. Félórás megbeszélést kezdeményezett D. A. főnökével és munkatársaival, ahol megbeszélték D. A. problémáit. Kati tanácsokat adott arra vonatkozóan, hogyan kell a hallássérülttel kommunikálni, hogyan lehet őt minimális odafigyeléssel támogatni, hiszen D. A. „csak” a hallását veszítette el, szakmai tudását, munka-

erejét nem. Tehát továbbra is lehet ő ügyes könyvelő, jó munkatárs. Átrendezték az irodát, hogy a D. A. íróasztala szembe kerüljön az ajtóval, így mindig látja, ha bejön valaki, háta mögül nem jöhet senki, és nem vetül árnyék az érkező arcára.

Félórás beszélgetés mentette meg D. A.-t a munkanélküliségtől!

Kati tehát szakértelemmel vezeti a hallássérültek rehabilitációs programjait. Köztük a jelnyelvet előnyben részesítő siketekét is. Úgy szervezi meg azokat, hogy minden érintett azt kapja, amire éppen a legnagyobb szüksége van.

Így értelmezem én a hallássérültekkel való humánus bánásmódot.

16. Mire alapozom elképzeléseimet?

Svájcban és Németországban már működik a rendszer. Ott audioterapeutáknak hívják őket. A Német Nagyothallók Szövetsége (DSB) felismerte az utógondozás szükségességét. Tapasztalták, hogy gyakran önmagában a technika nem segít, nem humánus sorsára hagyni a hallássérült felnőtteket hallókészülék-illesztés után. Audioterapeuta-képző tanfolyamokat szervezett, így 2001 júniusában Berlinben a DSB kongresszusa alatt már 16 szakképzett audioterapeuta foghatott össze, hogy a *Német Nyelvíű Audioterapeuták Egyesületét* létrehozzák. A szakmai egyesület célja, hogy a hallássérült felnőttek rehabilitációjának keretfeltételeit megteremtse, továbbá, hogy elősegítse a szakma elismerését, a foglalkozás-megjelölés védelmét és a segélyhálózat kiépítését. Feladatának tekinti az egyesület, hogy részt vegyen a szakmai továbbképzések szervezésében, illetve, hogy az audioterapeutáknak megfelelő szakkönyveket tudjon kínálni.

Én magam is felvettem a kapcsolatot német audioterapeutával, euróval vásároltam tőle gyakorló CD-t és tájékoztató prospektust, melyeket postán kaptam meg. Természetesen német nyelvűt. Petra Speth, német audioterapeuta sajnálkozik rajtam, hogy nem lehetséges direkt, személyre szabott rehabilitációs programot összeállítania számomra, mert sajnos távolról nem ismerheti konkrét helyzetemet, és én sem ismerem eléggé a német nyelvet ahhoz, hogy igénybe vehetném szolgáltatásait. Egyébként biztos kiutaznék hozzá, költségektől függetlenül.

17. Alakulófélben van a Hallássérültek Rehabilitációjáért Küzdők Egyesülete, a HARKE

Cégbírósi bejegyzése folyamatban. Tíz tenni akaró hallássérült fogott össze, akik reménykednek, hogy hátha találnak olyan jó szándékú alapítványt, amely az ő rehabilitációs törekvéseiket is (!) humánusnak tartja, és támogatja azt. Esetleg az Esélyegyenlőségi Minisztérium is megtehetné. Hangsúlyozom, hogy a HARKE nem a jelnyelv ellen, hanem mellette szeretné megtalálni a jelelni nem tudó hallássérültek rehabilitációjának módját.

Bár elnökségi tagja leszek az egyesületnek, ez alkalommal saját véleményemnek adtam hangot, korai lenne még a HARKE nevében nyilatkozni.

KRÉMER BALÁZS

Szösszenet – az erőszakos mozgalomról és a mozgalmár erőszakosságáról

Az *Esély* 2003/3. számában Tamási Erzsébet írt egy cikket, amelyben megosztotta az Olvasókkal kételyeit a családon belüli erőszak azon tárgyalásmódjával kapcsolatban, amely az ügy körül szerveződő mozgalmat szerinte jellemez („A családon belüli erőszakról – csendesebb, szentségtörő módon”). Olvasatomban Tamási sokféle kételyt és kérdést vet fel, amelyekről a „mozgalom” határozottnak tűnő álláspontot látszik képviselni, noha nincsenek rá hiteles, alapos és széles körben elfogadottnak tartható válaszai. A mozgalom tehát kételkedésekre alapot adó előítéletekre és sztereotípiákra alapozza üzeneteit, amelyekkel kapcsolatban erősek a szerző (meg sokan mások, így pl. e sorok szerzőjének) fenntartásai, és amelyeket az alábbiakban érzékeltethetnék:

– Mit is értsünk erőszakon, akár a családon belül, akár szélesebb társadalmi környezetben? Erőszak-e pl. a lelki terror, a zsarolás, a megaláztatás, és sokminden más – ami kriminológiailag nem büntetési tétel, ámde erőszak?

– Mi is az erőszak funkciója? Értjük-e, hogy mik az agresszió és az erőszak okai, céljai, netán milyen körülmények miatt él az erőszak, mint bizonyos, nem egyedi helyzetek hagyományos „megoldási” módja? Kik, mikor, milyen helyzetekben alkalmazzák ezeket – a fenti értelemben vett – hagyományos megoldásokat?

– Meg lehet-e érteni az erőszakot pusztán abból a megközelítésből, hogy a pasik brutális állatok? Segíthet e most (és bármikor máskor) az, ha egy valóban létező, súlyos társadalmi problémát valamilyen bűnbak nyakába akarunk varrni?

– Meg lehet-e óvni a társadalom Titanicját az erőszak jéghegyével-jéghegyeivel való összeütközés tragédiáitól azzal, ha minden erőnkkel a jéghegy felszín fölé kitüremkedő csúcsát akarjuk csupán legyalulni? Lehet-e egyáltalán úgy beszélni jéghegyekről, és tenni bármit a jéghegyek ellen, hogy nem akarjuk tudomásul venni: nemcsak az a csúcs, ami látszik?

Szerintem lehet más, akár erősebb kételyeket, sőt, akár nála határozottabb és kategorikusabb elutasításokat is felvetni Tamási Erzsébetnél a családon belüli erőszak mozgalmárjainak prezentációival és követeléseivel szemben. Számomra például az a gondolat, amelynek az az egyetlen következménye, hogy fel kell állítani a „big watching sister” országos hálózatot a családon belüli erőszak folyamatos és mindenre kiterjedő jelzésére, hogy azután időben be is lehessen avatkozni – az abszurd hülye-

ség, önkény és terror, pláne, ha nem tudjuk, hogy mi az az erőszak és mi az a „kvázi-erőszakos” körülmény, amelybe preventíve be kell avatkozni. Nos, számomra az, aki efféle hivatali hálózat, minden családot mindenben figyelő „jelzőrendszer” és azok hálózatának felállítását követeli ma Magyarországon, az nincs feltétlenül teljes szellemi és erkölcsi képességének birtokában. És, ha egy okfejtés logikus következménye ez a követelés – akkor igen nagy baj van magával az okfejtéssel is. De Tamási hozzám képest szelíd és tépelődő, ő ilyen „vad” kételyek felvetéséhez túl tapintatos, ámbár, az ő kételyeinek mindez logikus folyománya...

Tamási nem állít, hanem kételkedik – ami nem baj, Descartes óta a racionalitás filozófiai tradíciója a gondolkodás alapjának tartja a kételkedést. Írása meggyőző és inspiráló: volna mit kételkedni.

Ezzel kapcsolatos másik álláspontja: a kételkedés jogának fenntartására, védelmére vonatkozó törekvése. Bevezetőjében azt írja, hogy a gondolkodás halálát jelenti az, ha személyes meggyőződésünket akár a tudomány dogmatikus igazságaként akarjuk prezentálni; akár az, ha igazságunkról nem meggyőzni akarjuk hallgatóságunkat, hanem azt a hatalom erejével rá akarjuk kényszeríteni hallgatóságunkra.

Olvasatomban Tamásival nem kell, nem is lehet mindenben egyetérteni – márcsak azért sem, mert sokmindenben nem állít, csupán provokatívan kérdez, és kételyeket vet fel. Amivel viszont totálisan, ezerral, mindenestül egyet lehet érteni, hiszen a kételkedés képességének elvesztése (akár egy konkrét ügyben, akár általában), az a gondolkodás és a gondolat halála.

Betlen Anna ettől a hozzáállástól rajzszögbe ült („Mint aki rajzszögbe ült” – Esély 2003/5), és megítélésem szerint eléggé szánalmas módon védi a Tamási által kritizált álláspontot. Érvei nagyjából arról szólnak, hogy az erőszakról fölösleges okoskodás tököröszeni; az erőszak igenis az, ami; és azért van, mert a pasik brutális állatok, akiket jól tökön kell rúgni, ha itten erőszakoskodnak. Meg ő igenis úgy látja, hogy aki nem így látja, az a nép (a nők) ellensége, és, ha „akinek ennyi jó kevés – azt érje gááncs és meg-ve-tés!”

Mivel belőlem hibázik minden prűdéria, ezért semmi bajom a hanggal és hangnemmel. Ha valaki így akarja-tudja kifejtteni azt, amit gondol, hát tegye. Két dologgal van bajom. Az egyik az, hogy Betlen egyetlen dologban sem fogadja meg Tamási intelmeit, egyetlen korábbi álláspontjával kapcsolatban sem merül fel benne semmi kétely, hanem kategorikusan kioktatja és ledorongolja a töprengésre felszólító szerzőt arról, hogy nincsen itten helye semmilyen kételynek (azaz, tehetjük hozzá: gondolatnak). Mindezt nem tenném szóvá itt, legföljebb felhívnám telefonon a szerzőt, hogy ez ciki, ezt nem kéne. Hogy mégis szóvá teszem az ügyet, annak oka az a fránya utolsó bekezdés, amely szerint Betlen tájékoztatja az olvasót, hogy Tamási cikke nem tekinthető az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal hivatalos álláspontjának. A tájékoztatás, az tök fölösleges: ki és mi alapján gondolhatta volna ennek az ellenkezőjét?

Viszont akkor felmerül az a kérdés, hogy vajon Betlen álláspontja annak tekinthető, pusztán amiatt, hogy ő ottan dolgozik? Ha igen, akkor ...khmmm – szóval, a magas hivatal is elutasít minden jogot és alapot a

kétkedésre és kételyre? Ha nem, akkor pedig...khmmm – szóval, pusztán egy érveket pótló és azok hiányát leplező, az elfoglalt székre (és rajta egy rajzszögre...) tespedő ülepből eredő stiláris fordulattal van dolgunk? Merthogy Betlen cikke után minden korábbi kérdés és kétely fennmarad: mi is az erőszak? Milyen csoportok és élethelyzetek körében él, és mi is a társadalmi funkciója? Mi a probléma mozgalmi tematizációinak következménye, és ki vállalja ezeknek a következményeknek a viseléséért a társadalmi-politikai felelősséget? Stb. stb.

Végezetül, ha már a záradékoknál és lábjegyzeteknél tartunk. Azt hiszem, én voltam az Esély szerzői közül az első, akinek írását jó tíz évvel ezelőtt azzal a kis lábjegyzeti kommentárral látta el az akkori szerkesztőség, hogy az írás nem feltétlenül a szerkesztők véleményét tükrözi. Akkor én ezen feszengtem – egyfelől, még szép, hisz nem ők írták; másfelől: mi a túróért tartják fontosnak az elhatárolódást a szerzőtől? No már most, ez a maszatolós és prűd hozzáállás eredményeként odabiggyesztett lábjegyzet – ez mindkét inkriminált írásmű első oldalának aljára, valami általam rejtélyes okból odakeveredett. Szeretném egyrészt megtudni azt, hogy mi a célja és funkciója – az olvasó és a szerző zavarba ejtésén túl – az efféle megjegyzetelésnek? És, ha netán nincsen túl sok veleje a prűderia és felelősség-elhárítás efféle gesztusainak – akkor felszólíthatnám-e a tisztelt szerkesztőség tudós és szakértő tagjait arra, hogy ne averzióiknak adjanak hangot az amúgy általuk megjelentetett írással kapcsolatban? Hanem, legyenek szívesek, ha másképpen nem, amolyan rövid szerkesztői jegyzetben, de akár hosszabb reflexióban, pozitív állításokban jelezni a szerzővel ellentétes véleményeiket. Márcsak azért is, hogy jelezzék: nem a vitáktól való viszolygásuknak akarnak hangot adni, hanem aktív részesei kívánnak lenni a szociálpolitika szakmai és politikai vitáinak. Már, ha ez tényleg így van...

...amolyan rövid szerkesztői jegyzet

Krémer Balázs számára dilemmát okoz, hogy szerkesztőségünk olykor megjegyzéseket fűz a megjelentetett írásokhoz, például az övéhez és Betlen Annáéhoz. Úgy gondolja, e lábjegyzetek alapján megkérdőjelezhető, hogy vajon a szerkesztőségünk tagjai valóban aktív részesei akarnak lenni a szociálpolitika szakmai és politikai vitáinak, vagy csupán úgymond „maszatolós és prűd” hozzáállásukat akarják érvényesíteni, miközben elhárítják maguktól a vitatkozás felelősségét.

Dilemmáját az említett szerkesztőségi megjegyzések tárgyyszerű felidézésével szeretnénk eloszlatni:

„Ezt a cikket VITAINDÍTÓNAK szánjuk. Feltételezzük, hogy OLVASÓINK KÖZÜL többen nem értenek egyet a szerzővel. VÁRJUK VITÁZÓ ÍRÁSAIKAT” (Esély, 93/2, Krémer Balázs: Van-e Magyarországon szegénység?, szerkesztőségi megjegyzés a lap alján. Kiemelések tőlem, L. J.)

„Betlen Anna vitacikkének STÍLUSA, SZÓHASZNÁLATA nem tükrözi lapunk törekvéseit.” (Esély, 2003/5. Betlen Anna: Mint aki rajzszögbe ült..., szerkesztőségi megjegyzés az első bekezdésnél. Kiemelés tőlem, L. J.)

Ez utóbbi megjegyzés történetéhez: a jegyzet eredetileg a cikk Nő –

férfi alcímet viselő passzusának kezdőmondatához kapcsolódott. A korrektúra ellenőrzése során azonban a Szerző a kifogásolt, a jegyzetet kiváltó mondatrészt *kihúzta* a végleges szövegből, s hozzászólásunkat át helyezte írása elejére.

Eljárásához további megjegyzést nem kívánunk hozzáfűzni.

Ami Krémer Balázs azon óhaját illeti, hogy szerkesztőségünk „tudós és szakértő tagjai” ne averzióiknak adjanak hangot, hanem szíveskedjenek „hosszabb reflexiókban, pozitív állításokban jelezni a szerzővel ellentétes véleményeiket”, ezzel nemigen tudunk mit kezdeni, hiszen la- punk egyebek közt attól létezik, hogy különféle szerzők (köztük gyakran az Esély szerkesztőbizottsági tagjai) hosszabb reflexiókban jelzik, hol ellentétes, hol másokat is megerősítő véleményeiket. Ezeket mi így házihasználatban egyszerűen cikkeknek hívjuk.

Prüdéria-ügyben pedig végképp nem mi vagyunk illetékesek.

Lévai Júlia
olvasószerkesztő